કલ્યાણ-સાહિત્ય-પ્રકાશન
વઢવાણ શહેર-૩૬૩ ૦૩૦

મનન-માધુરી

-: સંકલક-સર્જક

સ્વ. પૂ. પં. શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર્ય

સંપાદક :-

મુનિ શ્રી પૂર્ણચન્દ્રવિજયજી

પરિચય—

— સંકલક - સર્જક —

સિદ્ધાંત મહોદધિ સ્વ. પૂ. આચાર્યદેવ **શ્રીમદ્‌વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજાના** પટ્ટપ્રભાવક તપાગચ્છાધિપતિ પૂ. આચાર્યદેવ **શ્રીમદ્‌વિજયરામચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના** વિનેયરત્ન અધ્યાત્મમૂર્તિ સ્વ. પૂ. **પં. શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર્યશ્રી**

-: સંપાદક :-

પ્રભાવક પ્રવચનકાર પૂ. આચાર્યદેવ **શ્રીમદ્‌ વિજય મુક્તિચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના** શિષ્યરત્ન **પૂ. મુનિરાજ શ્રી જયકુંજર વિજયજી મહારાજના** શિષ્ય પૂ. **મુનિરાજશ્રી પૂર્ણચન્દ્રવિજયજી મહારાજ**

: પુસ્તક :

મનન-માધુરી

(સર્વ હક્ક પ્રકાશકાધીન)

પ્રથમ મુદ્રણ

૨૫૦૦

કિંમત

૪-૦૦

વિ. સં. ૨૦૩૬

જેઠ

કલ્યાણ સાહિત્ય પ્રકાશન

: પ્રકાશક :

કલ્યાણ પ્રકાશન મંદિર
હીરચંદ જે શેઠ
વઢવાણ શહેર.
૩૬૩૦૩૦

: મુદ્રક :

પ્રફુલ્લ પ્રિન્ટરી
વઢવાણ શહેર
(ગુજરાત)

કલ્યાણ-સાહિત્ય-પ્રકાશનના આધાર-સ્તંભો

(૧) શ્રી સુભદ્રાબેન મણિલાલ ઝવેરી મદ્રાસ
(૨) શ્રી ડૉ. ઉમરશી પુનશીભાઈ દેઢીયા મુંબઈ
(૩) શ્રી મણિલાલ વી. શેઠ કલકત્તા
(૪) શ્રી અમૃતલાલ ભાણજીભાઇ શાપરીયા મુંબઈ
(૫) શ્રી એક સદ્‌ગૃહસ્થ મુંબઈ
(૬) શ્રી હાલારી વિશા ઓસવાલ સંઘ જામનગર
(૭) શ્રી શશીકાંતભાઈ કે. મહેતા રાજકોટ
(૮) શ્રી ભક્તિ વિનય મંડળ મદ્રાસ
(૯) શ્રી ચંપાલાલ તારાચંદજી રાજમુન્દ્રી

જેઓશ્રીએ ૧૦૦૧ રૂા. નું દાન કરીને અમારી આ સાહિત્ય-સફરનું સહર્ષ-સ્વાગત કર્યું છે. અમે આ દાનવીરોના જ્ઞાનપ્રેમની અનુમોદના કરવા સાથે આત્મીયતાથી સભર આવા સહકાર બદલ ઋણ-ભાવ વ્યક્ત કરીએ છીએ.

આવું સાહિત્ય સસ્તી કિંમતે આપી શકાય. એ માટેની અમારી યોજનાને જૈનસંઘ હજી પણ વધારે પ્રમાણમાં વધાવી લેશે, એવો વિશ્વાસ છે. સંસ્થાના આધાર-સ્તંભ બનવા માટે આપે ફક્ત એક હજારનુંજ દાન કરવાનું છે. એના પ્રતિદાન રૂપે આપને મળતા અનેક લાભોની સૂચિ આ રહી :-

(૧) પ્રગટ થનારા પ્રત્યેક પુસ્તકની પાંચ-પાંચ નકલો ભેટ આપવી. (૨) પ્રત્યેક પુસ્તકમાં હજારના દાતારનો 'આધાર-સ્તંભ' તરીકે નામોલ્લેખ કરવો. (૩) આજીવન સભ્ય ગણીને કાયમ માટે 'કલ્યાણ' ફ્રી મોકલવું (૪) અને 'કલ્યાણ'ના કોઇ એક અંકમાં દાતારનો ફોટો છાપીને જ્ઞાનદાનની જાહેરમાં અનુમોદના કરવી.

નિવેદક **કીરચંદ જે. શેઠ**
વઢવાણ શહેર

મનન વિના માધુરી કેવી ?

જાણીતા તત્ત્વ-ચિંતક, અનોખા અનુપ્રેક્ષક અને પોતાની આગવી પ્રતિભા-પ્રતિમાથી જૈન-જગતમાં અદ્વિતીય કહી શકાય એવા સ્થાન માનને ધારણ કરનારા પરમ પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવરશ્રીના ચિંતન-મનન અંગે કંઈક કહેવાનો મારો અધિકાર નથી, એનો મને ખ્યાલ છે. છતાં જ્યારે ‘ મનન-માધુરી ’ ના શીર્ષક તળે ‘કલ્યાણ’ માં વર્ષો પૂર્વે પ્રકાશિત એ લેખમાળાની પ્રેસ-કોપી મારા જોવામાં આવી, ત્યારે એના સંકલન-સર્જન પર હું મોહિત થઈ ગયો અને મને એક વિચાર આવ્યો કે-‘ કલ્યાણ ’ દ્વારા જ આ લેખમાળા પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થાય તો કેવું સારૂં ?

આ વિચારને આચારમાં અવતરિત કરવા માટે મારે થોડોક જ પ્રયાસ કરવો પડયો. મેં માંગણી કરી, અને પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજના એક પ્રશિષ્ય-મુનિ દ્વારા મને એ પ્રેસ કોપી મળી ગઈ. એની પર મારે નામનું જ સંશોધન કરવાનું હતું, છતાં ‘ સંપાદક ’ તરીકેનો પૂર્ણ-કળશ. નામનાથી અળગા રહેવા મથતા એ મુનિરાજે મારી પર ઢોળી નાખ્યો.

‘મનન-માધુરી’ પર હું જેમ-જેમ નજર નચાવતો ગયો, એમ એમ મને લાગવા માંડયું કે-મનન વિના આવી માધુરી પ્રગટ જ ન થઈ શકે ! ઘણાં-ઘણાં પ્રસંગો, કેટલાંય પદાર્થો અને અગણિત અવસરો માધુરીથી ભર્યા-ભર્યા હોય છે. પણ એ માધુરીની મહેક એમને એમ

જાણી-માણી શકાતી નથી! અપ્રગટ એ માધુરીને પ્રગટાવવા અને એનો મહિમા સમજવા મનન કરવું પડતું હોય છે. મનનથી જ એ માધુરી પ્રગટ કરી શકાતી હોય છે.

'મનન-માધુરી'નું નામ ધરાવતાં આ લેખ-સંગ્રહમાં, આવા અગણિત પ્રસંગો-પદાર્થો પાછળ છુપાયેલી માધુરીને બહાર લાવવામાં, પૂ. પંન્યાસજી મહારાજનું મનન કેટલું બધું સફળ સિદ્ધ થયું છે, એનું ઠેર-ઠેર દર્શન થાય છે. પૂ. પંન્યાસજી મહારાજના મનન-ચિંતનમાંથી પ્રગટ થયેલી આ માધુરી સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર પૂ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય કનકચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની કલમનો સંસ્કારી-સ્પર્શ પામવાનું બડભાગ્ય પણ પામી ચૂકી છે. આમ, આના સંપાદન પાછળ કામ કરનારી વ્યક્તિ-શક્તિઓ નજર સામે તરવરતા સંપાદક તરીકેની મારી મહેનત કેટલી? એ પ્રશ્નાર્થ મારે માટે ય અણઉકલ્યો જ રહે છે.

'મનન-માધુરી'માં કેટલુંક સર્જિત, કેટલુંક સંકલિત તો કેટલુંક સંસ્કારિત સાહિત્ય સંગ્રહિત છે-એ વાતને સહુ કોઇ ખ્યાલમાં રાખે! મનન દ્વારા માધુરીના પ્રગટીકરણની જયાં જયાં શકયતા જણાઈ, ત્યાં ત્યાં આ ત્રણ પ્રકારના સાહિત્યનો પૂ. પંન્યાસજી મહારાજે ઉપયોગ કર્યો છે. અને એમાંથી શબ્દ-દેહે જન્મ થયો છે, આ 'મનન-માધુરી' નામક પુસ્તકનો! પૂજયોના આશય વિરૂદ્ધ સંપાદન થવાથી, કયાંક જિનાજ્ઞા જખમી બની ગઈ હોય, તો ક્ષમા ચાહું છું!

મુનિ પૂર્ણચન્દ્રવિજય

પ્રકાશકનું પાનું

'કલ્યાણ-સાહિત્ય-પ્રકાશન' દ્વારા ચતુર્થ પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત થતા 'મનન-માધુરી'ના આ સુંદર અને સાત્વિક સાહિત્ય-સંચય અંગે કંઈ પણ લખતા પહેલાં એના સર્જક સંકલક પૂ. પંન્યાસપ્રવર શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર અંગે એકાદ બે પરિચય-પુષ્પો વેરવાની લાલચ અમે રોકી શકતા નથી.

જૈન જગતમાં એક 'અજાતશત્રુ-અણગાર' તરીકેની જે નામના-કામના પૂ. પંન્યાસજી મહારાજે પ્રાપ્ત કરી છે, એ જ એમનો આછો પરિચય કરાવી જાય એવી છે. એમનું જીવન-કવન પોતાની એક આગવી જ વિશેષતા ધરાવે છે. મહામંત્ર અને મૈત્રી ભાવનાના મનનીય-મહિમાના ઉદ્દ્ઘોષક તરીકેની એઓશ્રીની કૃતિ-પ્રકૃતિએ જૈન-સંઘોને જે પ્રદાન કર્યું છે-એનું લેખું લગાવી શકાય એમ નથી. હિમગિરિની નજીક જઈએ અને જેમ શીતલતાનો અનુભવ થાય, એમ એમની પ્રશાંત-છાયામાં બેસતાની સાથે જ કોઇક 'અનોખી-શાંતિ' અનુભવાય છે. સિદ્ધાંતની સીમા સાચવીનેય, એક સ્વતંત્ર-વિચારક તરીકેની પ્રતિભા-પ્રતિમા એઓશ્રીના જીવન-કવનમાં નાનપણથી જ વિકસતી રહી છે. એ વિકાસની સુવાસ માણવી હોય, તો એઓશ્રીના જીવન-વડલાની છાયા હેઠળ ઘડી અધ ઘડી ગાળવીજ રહી, અથવા તો એઓશ્રીના સાહિત્ય-થાળમાંથી એકાદ વાનગીનો સ્વાદ ચાખવો જ રહ્યો. પરિચયના પુષ્પોથી

મઘમઘતા એ બાગમાંથી વીણેલા એકાદ બે આ ફૂલોય, એ જીવનની આછી ઝાંખી કરાવવા તો સમર્થ છે જ !

પૂ. પંન્યાસજી મહારાજે વર્ષો પૂર્વે 'કલ્યાણ' માં 'મનન-માધુરી'ના શીર્ષક હેઠળ લાંબી એક લેખમાળા પીરસી હતી. ખૂબજ લોકપ્રિય બની ગયેલી એ લેખમાળાને પુસ્તકાકાર આપવામાં આજે 'કલ્યાણ' જ નિમિત્ત બની રહ્યું છે-એ આનંદની વાત છે. એક સર્જક અને સંકલક તરીકેની કેવી કુનેહભરી કળા, એમની કલમને વરી છે, એનો પરિચય તો આ 'મનન-માધુરી' જ કરાવી જશે !

'કલ્યાણ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલી એ લેખમાળાને સંસ્કારિત કરી આપવાની કૃપા, પૂ. સુપ્રસિદ્ધ-સાહિત્યકાર પ્રશાંતમૂર્તિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય કનકચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે કરી હતી, એની નોંધ લીધા વિના અને એ લેખમાળાને સંપાદિત કરીને સુપ્રસિદ્ધ કરવાની પ્રેરણા આપવા બદલ પૂ. મુનિરાજ શ્રી પૂર્ણચન્દ્રવિજયજી મહારાજનું ઋણ સ્વીકાર્યા વિના, પ્રકાશકનું આ પાનું પૂરું કરીએ, તોય એ અધૂરું-અપૂરું જ ન લેખાય શું ?

વઢવાણ શહેર **કીરચંદ જે. શેઠ**

અનુક્રમ

વિષય	પેજ
એકાંત-દૃષ્ટિના દોષો	૧
સ્યાદ્વાદની સાર્વભૌમતા	૫
સાચા શ્રદ્ધાવાદનો સહારો	૧૪
આત્મભાવનું મૂલ્યાંકન	૨૨
આચારોનું પરિબળ	૨૫
મંત્રની શક્તિ	૨૯
લજ્જા-મર્યાદા	૩૪
આત્મપ્રેમ અને ઉપાય	૩૭
નિદ્રાની કરકસર	૪૦
સહિષ્ણુતા	૪૪
ખરું જ્ઞાન	૪૭
ઇચ્છા શક્તિનું રહસ્ય	૫૦
સાચું સૌંદર્ય	૫૪
આત્માનુભવ મેળવવાનો ઉપાય	૫૬
ક્રિયાના ગર્ભમાં જ્ઞાન	૬૧
જીવનની કેળવણી	૬૪
શરીર એક સાઇકલ	૬૬
વિચાર, આચાર, શ્રદ્ધા	૬૮
પરિણામનું મૂલ્ય	૭૪
સાચી માનવતા	૭૬
બ્રહ્મચર્ય પાલન	૭૯
કસોટીનો ડર	૮૭
સજીવનો તિરસ્કાર!	૮૯
આચરણ સાથે ઉપદેશ	૯૨
સંપૂર્ણ અધઃપતન કેમ નહિ?	૯૫
દુઃખ સુખ માટે છે	૯૭
અહંકારનો મિથ્યાભાવ	૯૯

વિષય	પેજ
રમકડાં	૧૦૨
જીવન-મૂલ્યોની આંકણી	૧૦૬
સુખ શામાં?	૧૧૦
પ્રાર્થના અને શુભેચ્છા	૧૧૨
જીવનનો આનંદ	૧૧૫
આંતર-નિરીક્ષણ	૧૧૯
સાચું જ્ઞાન અને સંયમ	૧૨૩
વસ્તુ અને તેનો આભાસ	૧૨૭
સાચું એ સહુનું	૧૩૦
આપવાનો આનંદ	૧૩૪
સાચી સંસ્કૃતિ	૧૩૮
પરિવર્તનશીલ વિજ્ઞાન	૧૪૨
પ્રાર્થના અને ધ્યાન	૧૪૪
આદર્શ અને વ્યવહાર	૧૪૭
સમાનતાનો સાચો ઉપાય	૧૪૯
વાંદરના હાથમાં હથિયાર	૧૫૩
સિંહાવલોકન કરીએ	૧૫૫
ચમત્કારનું વિજ્ઞાન	૧૫૯
માનવતા અને દિવ્યતા	૧૬૩
વિચારનો સમન્વય	૧૬૬
ઉચ્ચતાની અભિરુચિ	૧૬૮
કાર્ય-કારણની સાંકળ	૧૭૨
સંયોગો અને સિદ્ધિ	૧૭૫
અશાંતિનું મૂળ	૧૭૮
પ્રતિકુળતામાં શાંતિ કેમ જાળવાય	૧૮૫

મહામંત્ર અને મૈત્રીભાવનાના મહિમા-ગાયકની

વસમી વિદાય

'મનન-માધુરી'નું આ પુષ્પ પાંખડીઓ પ્રસારીને પોતાના મહામના માળીના સંયમની અને સરસ્વતીની સુવાસને ફેલાવે, એ પૂર્વે તો, પંન્યાસજી મહારાજના હુલામણા નામે જન-જનની જીભે ગવાતી એ વિશ્વ-વિભૂતિનો દેહવિલય થઈ ગયો! એથી આ પુસ્તકના સંકલક-સર્જક પૂ. પં. શ્રી ભદ્રંકર વિ. ગણિવરના નામ આગળ 'સ્વર્ગત'નું વિશેષણ મૂકવાની ફરજ અદા કરતા આંખ આંસુ ભીની બની જાય છે. આ આંસુનું બીજુ એક પાંસુ આનંદનું પણ છે કે-વ્યાધિની ફુંકાતી આંધી વચ્ચેય એઓશ્રી સમાધિની જ્યોતને છેક છેલ્લી પળ સુધી પ્રકાશિત રાખી શક્યા!

વિ. સં ૨૦૩૬ના વૈ. સુ. ૧૪ તેમજ વિદાય-વેળાના એ ઘડી-પળ એક ઇતિહાસ બની ગયા! જે ધરતી પર જન્મ, એ જ ધરતી પર મૃત્યુ! વિધિનો આ કેવો સુખદ યોગાનુયોગ! છેલ્લા અનેક વર્ષો સુધી, રાજસ્થાન-મારવાડની ધરતીને ધન્યતા આપતા આ મહાપુરુષ, પિંડવાડામાં પૂ. પરમગુરૂદેવ આચાર્યદેવશ્રીમદ વિજય રામચન્દ્રસૂરીશ્વરજીમહારાજાનો ચરણ-સ્પર્શ પામીને, ગુર્વાજ્ઞા મુજબ પાટણ પધાર્યા અને અંતિમ-ચાતુર્માસ ગુરૂનિશ્રામાં ગાળ્યા બાદ છેલ્લે-છેલ્લે ફરી ફાગણ-મહિનામાંય ત્રણ દિવસનું ગુરૂ-સાન્નિધ્ય પામવા ભાગ્યશાળી બની શક્યા!

ભારતવર્ષના તમામ જૈન-સંઘોમાં એક અજાતશત્રુ તરીકે આ મહા-વિભૂતિએ જે નામના-કામના મેળવી હતી, એના પાયામાં તો મૈત્રી-ભાવના, સંઘ વાત્સલ્ય, ગુણાનુરાગ, ઉપબૃંહણા જેવા ગુણો અને આ બધાં ગુણોને ગૌરવ અપાવતી એઓશ્રીના સદૈવ સસ્મિત રહેતી મુખ-મુદ્રાનું મુખ્ય-બળ પૂરાયેલું હતું. એઓશ્રીની કૃતિઓમાં જ નહિ, આકૃતિમાં જ નહિ, પરંતુ પ્રકૃતિમાંય મહામંત્રનો મહિમા અને મૈત્રીભાવનું મનન ઠાંસી-ઠાંસીને ભરેલું જોવા

મળતું ! ગમે ત્યારે દર્શન-સ્પર્શન મેળવો ! એઓશ્રીની 'શિવમસ્તુ'ની આશીષ રેલાવતી સસ્મિત મુખમુદ્રામાંથીજ એ મૌન હોય તોય, મહામંત્ર મૈત્રી ભાવનાના મહિમાનો જયઘોષ સંભળાયા વિના ન રહેતો.

ભગવાનનો ભેખ (સંયમ) સ્વીકાર્યા પૂર્વે પણ પૂજય પંન્યાસજી મહારાજના જીવન-વચન-મનનની આસપાસ પોતાની એક આગવી અજોડતાનું આભા-મંડળ રચાયેલું હતું. એ આભા-મંડળે દિન-પ્રતિદિન વિરાટતાની દિશામાં કદમ ઉઠાવીને કેટ-કેટલાના અંધારા દૂર કર્યા! એનો તાગ કાઢવો હોય, તો એઓશ્રીના જીવન-કવનનો ઉંડો અભ્યાસ કરવો જ રહ્યો.

એઓશ્રીની જીવન-યાત્રા દરમિયાન શિષ્ય-સર્જનાથી માંડીને શાસન-પ્રભાવના સુધીના અનેક કાર્યો થયા. પણ એ બધા કાર્ય-સમુદાય વચ્ચે એમણે જાળની જાણેલો, નિર્લેપતા, ઉદાસીનતા અને અકતૃત્વનો ભાવ-જળમાં વસતા-વિકસતા કમળની યાદ અપાવે એવો જોવા મળશે.

"જેના હૈયે છે નવકાર, તેને શું કરશે સંસાર"નો જગવેલો સિંહનાદ, એઓશ્રીના હૈયાના કેટલા બધા ઉંડાણમાંથી જન્મેલો હતો-એની પ્રતીતિ તો એ જ વ્યક્તિ મેળવી શકી હશે કે, જેણે એમને લાંબી-માંદગીમાં હસતા-હસતા સહતા અને સહતા-સહતા હસતા જોયા હશે ? જીવન-મરણ દ્વારા **"जस्स मणे नवकारो, संसारो तस्स किं कुणइ"**નો સિંહનાદ ગજવી ગયેલા પૂજય પંન્યાસજી મહારાજના આશીર્વાદ મેળવવા " મનન-માધુરી" ની આ કૃતિ ભલે ભાગ્યશાળી ન બની શકી! પણ અંજલિ રૂપે સુપ્રસિધ્ધ થવાનું એને મળેલું સૌભાગ્ય પણ કઇ ઓછું આનંદદાયક ન જ ગણાય! એક સંપાદકના નાતે એ અંગે થોડી-ઘણી તો ગૌરવની લાગણી હું પણ ન અનુભવી શકું શું ?

—મુનિ પૂર્ણચન્દ્ર વિજય

સ્વર્ગત પૂ. પં. શ્રી ભદ્રંકર વિજયજી ગણિવર !

'મનન-માધુરી' પ્રસિદ્ધ થાય એ પૂર્વે જ
આપ પરલોકના પંથે પ્રયાણ કરી ગયા !

એથી આપશ્રીને અંજલિ અર્પવાના રૂપે
"મનન-માધુરી"
પ્રગટ કરતા 'કલ્યાણ' કંઇક ઋણમુકિતનો
આનંદ અનુભવે છે.

મનન - માધુરી

: સંકલક - સર્જક :

સ્વર્ગત પૂ. પં. શ્રી ભદ્રંકર વિજયજીગણિવર્ય

—: સંપાદક :—

પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુર્ણચન્દ્રવિજયજી

૧

એકાંત-દૃષ્ટિના દોષો

કુદરતી રીતે આપણને આંખો મળી જ છે! પરંતુ તે પોતાની સામેની વસ્તુઓની એક જ બાજુ જોઈ શકે છે. વસ્તુ માત્રને બીજી બાજુ પણ હોય છે. તે જોવા માટે કાં તો વસ્તુને ફેરવી-ફેરવીને જોવી પડે છે. અથવા તો બીજી બાજુ જોવા માટે આપણે જાતે ફરવું પડે છે. આપણું જ્ઞાન એકપક્ષીય ન બની જાય, તે માટે આમ કરવું આવશ્યક છે. અધૂરા જ્ઞાનમાંથી અનર્થો પેદા થાય છે. અલ્પ જ્ઞાન તે અતિ હાણ—એમ કહેવાય છે, તે ખોટું નથી. આમ ઢાલની બીજી બાજુ અનેક ક્ષેત્રોમાં જોવાની રહી જાય છે.

સુંદર, મુલાયમ તળાઈમાં સૂવા ઈચ્છીએ છીએ, ત્યારે ખડતલ મટી આપણે સુંવાળા બનીશું—એ જોવાનું રહી જાય છે.

સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ જોઇએ છીએ, ત્યારે તેના સેવનથી થતો અપચો, આપણે જોતા નથી.

જીવનના રંગરાગ તરફ નજર જાય છે, ત્યારે મૃત્યુનું અસ્તિત્વ જોવાનું રહી જાય છે.

સુખની શોધમાં ભટકતી વખતે, તેના પડછાયા જેવા દુઃખ તરફ આંખો મંડાતી નથી.

શ્રમ ટાળવા એક પગે તૈયાર રહીએ છીએ, ત્યારે શ્રમમાં રહેલા આશીર્વાદનું સ્વરૂપ નજરે ચઢતું નથી.

પ્રેમ કરવાની તાલાવેલી જાગે છે, ત્યારે સાથે-સાથે તે પ્રેમનો નિભાવ કરવા કાજે કરવા પડતા ત્યાગનું દર્શન જ થતું નથી.

આપણી દૃષ્ટિ જેમ એક તરફી હોય છે, તેમ ઘણી વાર બહુ જ ટૂંકી પણ હોય છે. આપણને એકી-વખતે સમયનો અને સ્થળનો કોઈ નાનકડો એકાદ ખંડ જ દેખાય છે. એને સર્વ કાંઇ માની આપણે તેમાં ગુલતાન બની જઈએ છીએ. એનાથી આગળનો ભાગ કે આગળનો કાળપ્રવાહ આપણી ટૂંકી-દૃષ્ટિમાં આવતો નથી.

ટૂંકી દૃષ્ટિવાળો વેપારી, ગ્રાહકને ખરાબ માલ આપી, વધારે ભાવ લઈ એક જ વખતમાં બધો નફો લઈ લેવાનું મન કરે છે.

ઈસપ-નીતિની એક કથામાં આવે છે કે એક ખેડૂત દરરોજ સોનાનું ઈંડું મૂકતી હંસલીને, તેના પેટમાં રહેલું બધું જ સોનું મેળવવાની લાલચે મારી નાંખે છે અને અંતે ભિખારી થાય છે. તેવી જ રીતે ટૂંકી-દૃષ્ટિથી કામ કરતા લોકો અનર્થો કરી મૂકે છે.

જો વસ્તુઓની અનેક બાજુઓ જોવાની તેમજ લાંબે સુધી જોવાની. આપણે ટેવ પાડી હોય, તો લોભામણી વસ્તુઓનું ખોટું આકર્ષણ મટી જાય અને અણગમતી વસ્તુઓ તરફનો તિરસ્કાર ઓછો થઈ જાય. વળી આપણી લાગણીઓ અને વિચાર-શક્તિ સમતોલ પણે કામ કરે. તેથી પ્રવર્તમાન સ્થિતિઓ આપણને યોગ્ય લાભ અપાવે અને અયોગ્ય હાનિથી બચાવી લે. દેખીતો લાભ એ કંઈ સર્વેસર્વા લાભ નથી અને દેખીતો ગેરલાભ એ સો એ સો ટકાનો ગેરલાભ નથી.

જીવનમાં એક ત્રીજી દૃષ્ટિ કેળવવાની પણ જરૂર છે. તેનું નામ છેઃ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ!

જગતમાં બધી વસ્તુઓ અરસ પરસ અવિચ્છિન્ન રીતે ગૂંથાએલી છે. એકનો સંબંધ બીજા સાથે હોય જ છે. એકમાં ફેરફાર થાંત, એની અસર બીજા પર થયા વિના રહેતી નથી. આપણે એકનો ફેરફાર જોઈએ છીએ, પણ એનાથી થતા અનેકવિધ પરિણામોનો વિસ્તાર જોતા નથી.

માથું દુઃખે ત્યારે આપણે બામ લગાડીને કે 'એસ્પ્રો' (ASPRO) લઈને સંતોષ અનુભવીએ છીએ. પણ માથું દુઃખવું એ શરીરના સમગ્ર સ્વાસ્થ્યથી અલગ વસ્તુ નથી. ફક્ત માથાની જ દવા કરવી તે સ્થૂલ અને અપૂર્ણ છે. એની પૂર્તિ માટે દર્દનું હાર્દ જોવાની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ જરૂરી છે.

જો આવી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ ખીલવવા માટે પ્રયત્ન કરીએ,

તો જ ખરો માર્ગ હાથ લાગે. સાચા માર્ગે ચઢયા પછી આપોઆપ બધું સારૂં થવા લાગે છે.

મૂળિયું હાથમાં આવ્યું કે થડ, ડાળીઓ, પાંદડાં, ફળ, ફૂલ આ બધું હાથમાં આવે છે. મૂળને પોષણ આપવાનું શરૂ કર્યું કે આખા વૃક્ષને પોષણ મળવા લાગે છે.

સાચો ડૉકટર અનેક વ્યાધિઓની જુદી જુદી દવા કરવા કરતાં, રોગનું મળ શોધી તેને જ હટાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આવી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ જ જીવનમાં કામ આપી શકે છે.

આમ, એક દેશીય દૃષ્ટિ, અ દીર્ઘદૃષ્ટિ અને સ્થૂલ દૃષ્ટિ–આ ત્રણેય દૃષ્ટિ દોષિત છે. દૃષ્ટિના આ દોષને દૂર કર્યા વિના સાચું તત્ત્વદર્શન થતું નથી.

જૈન દર્શનની દૃષ્ટિ, સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત અને તેની પરિણતિ, દૃષ્ટિના ઉપરોકત ત્રણે દોષો અને તેનાથી નિપજતા અનર્થોનું નિવારણ કરી આપે છે.

ન્યાયનો અપલાપ કરી, જીવનમાં અશાન્તિ પેદા કરનારી એકાંત દૃષ્ટિથી બચવા માટે સહુએ અનેકાંતદૃષ્ટિના ઉપાસક બનવું જ રહ્યું.

૨

સ્યાદ્વાદની સાર્વભૌમતા

સ્યાદ્વાદ દષ્ટિ :

જીવનમાં સ્યાદ્વાદ પચાવવો ખૂબ જ જરૂરી છે, મનની સમાધિ, સાચો સામાયિકભાવ સ્યાદ્વાદની સહાયથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જીવનમાં અસમાધિના જે ભાવો જણાય છે, તે બધાય નિરાશાવાદમાંથી જન્મ્યા છે. આ નિરાશાવાદ નબળી બાજુઓના દર્શનથી જન્મે છે. સ્યાદ્વાદ આ નબળી બાજુના દર્શનને અટકાવી, સબળી બાજુના દર્શન તરફ આપણને દોરી જાય છે. સબળી બાજુનું દર્શન આશાનું પ્રેરક છે. આશાવાદી, સમાધિને સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકે છે. કારણ કે તેણે ફળની અપેક્ષા રાખી નથી.

એક દાખલો લઇએ: એક કેરી છે. તેનો અડધો ભાગ સારો છે, અડધો બગડી ગયો છે. જો બગડેલા ભાગની એની નબળી બાજુને જોઈએ તો નિરાશા થાય.

નિરાશામાંથી અસમાધિ જન્મે; જાતે જ વગર કારણે બુદ્ધિની ભૂલના કારણે દુઃખી થઇએ. પણ જો એ કેરીના સારા ભાગની સારી બાજુને જોઇએ તો ઉત્સાહિત થવાય, મન સ્વસ્થ રહે, બુદ્ધિ આપણને સુખી કરવામાં કારણ બને.

આ સામાન્ય દાખલા ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે–બુદ્ધિની ભૂલોમાંથી આપણે દુઃખો જન્માવીએ છીએ. સ્યાદ્વાદ–દૃષ્ટિ આ ભૂલો કરતાં અટકાવે છે. એ વસ્તુની સઘળી બાજુનું દર્શન કરાવીને સ્વસ્થતા પ્રદાન કરે છે.

સ્યાદ્વાદ એક મહાન રચિક

ધર્મ સંબંધી જેટલા ઝઘડાઓ જગતમાં ઉપસ્થિત થયા છે, એટલા બીજા કોઈ વિષયમાં કદાચ ઉપસ્થિત નહિ થયા હોય, એમ એક અપેક્ષાથી કહેવાય.

મોગલોએ ઇસ્લામ-ધર્મનાં મૂળ ઊંડાં લઇ જવા, અગણિત હિંદુ–મૂર્તિઓના ટૂકડા કર્યા અનેક હિંદુઓને મુસલમાન બનાવ્યા, હજારો હિંદુ–સ્રીઓને પોતાના અંતઃપુરમાં બેસાડી દીધી.

અંગ્રેજોએ ખ્રિસ્તી–ધર્મના પ્રચાર માટે હરિજનોને આર્થિક મદદ આપી, ખ્રિસ્તી બનાવ્યા. કહેવાતી સેવા આપનારી સંસ્થાઓ ખોલી, નિશાળો ઊભી કરી અને એઓ પોતાની કાર્યસિદ્ધિ કરતા રહ્યા.

આવી ધર્માંધ–વૃત્તિએ જીવોમાં પરસ્પર સમન્વય ન સાધ્યો. સ્વાદ્વાદ આ સમન્વય માટેનો અકસીર ઇલાજ છે.

સ્યાદ્વાદ બધા દર્શનોની લગામ ઝાલનાર એક મહાન રથિક છે. એણે આ 'વાદ–નીતિ' સ્વીકારી નથી. પણ વાદીઓના કલેશ–કંકાસને ટાળવાનો રાજમાર્ગ જ અપનાવ્યો છે. દરેક કલેશને નિવારવા એ ન્યાયાધીશ તરીકેનું કાર્ય કરે છે. સહુને કોઈ એક રીતેય સારા જોવા માટે એ અપેક્ષા–દૃષ્ટિ સ્વીકારે છે.

આમ, ધર્મથી ઊભા થતા ઝઘડાઓને, યુદ્ધોને, સંહાર અને ભોગોને સ્યાદ્વાદ નિવારે છે, પ્રત્યેકમાં રહેલા સુંદર–તત્ત્વને બહાર લાવી, પ્રત્યેકને મોટો બનાવે છે. છતાં બીજાને નાનો સિદ્ધ ન કરતાં એના પણ સુ–તત્ત્વને પ્રગટ કરીને એટલો જ મોટો મોભો આપે છે. આમ પરસ્પર હાથ મિલાવીને સ્યાદ્વાદ ધર્મના બહાને થતાં યુદ્ધોને દૂર ઠેલે છે.

વિશ્વશાન્તિની ભાવના અને સ્યાદ્વાદ

વિશ્વશાન્તિની ભાવનાને પણ સ્યાદ્વાદ જ મૂર્ત સ્વરૂપ આપી શકે. એ તો રશિયાને એની પ્રચંડ શક્તિની અપેક્ષાએ, અમેરિકાને સમૃદ્ધિની અપેક્ષાએ; બ્રિટનને મુત્સદ્દીગીરીની અપેક્ષાએ અને જર્મનીને વિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ, એમ પ્રત્યેકને કોઈને કોઇ અપેક્ષાએ મહત્ત્વ આપે છે. અને કહે છે–આ બધાય બળોના મિલન થાય તો જ વિશ્વ, શાન્તિને માર્ગે વળી શકે? આ બળો જો છૂટા છવાયાં પડેલાં હશે, તો દરેક પોતાને જ બળવાન સમજી બીજાને તુચ્છકારશે.

વસ્તુતઃ આમાંથી એકેય દેશ પૃથક બળથી, બળવાન છે જ નહિ. એટલે સ્વતન્ત્ર બળોના ઘર્ષણ થતાં સર્વ સંહાર સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ જોવા નહિ મળે.

તમે સહુ તમારા જ વિકાસ માટે, બીજાં ખૂટતાં બળોની અપેક્ષા રાખો. સહુ એ રીતે સાપેક્ષ બનો, સહચર બનો. તો સહુ સુખી થશો.

રશિયામાં જન્મેલા રશિયનો જ પરસ્પર ભાઇ-ભાઈ છે. કે બ્રિટન જેની જન્મભૂમિ છે, તેઓ જ પરસ્પર ભાઇઓ છે-એમ ન માનો. પણ જીવત્વ જેનામાં છે. એ બધાય એક બીજાના ભાઇઓ છે, એ અપેક્ષા રાખી સૃષ્ટિ માત્રના જીવોના સુખને તમારી મહત્ત્વકાંક્ષાનું લક્ષ્ય બનાવો!

સ્યાદ્વાદનો આ સંદેશ જગતના સઘળાય માંધાતાઓ ઝીલી લે, તો સહુ એક ન થઇ જાય શું? ત્રીજા વિશ્વ-યુદ્ધને બદલે વિશ્વશાન્તિ ચિરંજીવી ન બની જાય શું?

સર્વોપકારી સ્યાદ્વાદ

આ જ રીતે સ્યાદ્વાદ દેશને અને સમાજને પણ તેના ઉચ્ચ વિકાસના સ્તર પર સ્થિર કરે છે.

સ્યાદ્વાદ કૌટુંબિક જીવનને પણ સુખદ બનાવે છે. બાળકમાં રહેલા સંભવિત દોષોનું દર્શન કરીને એનાં માતા-પિતા એને દુષ્ટ નથી કહેતાં, પણ એના ગુણોનું દર્શન કરીને એને ગુણવાન કહેવા પ્રેરાય છે. એના પિતા કે માતા જયારે આ રીતે બાળકની યોગ્યતા જુએ છે, ત્યારે બાળક પણ પોતાના તરફની આ વર્તણુંકથી આશ્ચર્ય

પામે છે અને પોતાના દોષો દૂર કરવા સ્વયં કમ્મર કસે છે તેથી અંતે વાતાવરણ હૂંફાળુ બને છે.

આ જ રીતે બાળક પણ પોતાના પિતાને અને માતાને જુએ છે. તેઓ ગમે તેવાં હોય તો પણ પોતાના જન્મદાતા છે, એ અપેક્ષાએ તો મહા ઉપકારી છે જ. માટે એ ઉપકારને કદી ન વિસરવો જોએઇ અને એ ઉપકારીનું બહુમાન કરવું જોઈએ. સ્યાદ્વાદ આ દૃષ્ટિ બાળકને આપે છે, અને એનો વડિલો સાથેનો સંબંધ વ્યવસ્થિત કરે છે.

પતિ પોતાની પત્નીના ક્ષન્તવ્ય દોષોને ઉપેક્ષે અને પત્ની પોતાના પતિના ક્ષન્તવ્ય દોષોને ઉપેક્ષે, બે ય પરસ્પરના ગુણોને જોઇને પરસ્પરને ગુણવાન તરીકે જોતા થાય, એટલે તેમનું દામ્પત્ય જીવન કલેશરહિત બની જાય છે. સ્યાદ્વાદનું આ પ્રદાન ખરેખર અજોડ છે.

શિક્ષક પણ પોતાના વિદ્યાર્થીની વિશેષતાઓ જોઈને, એ અપેક્ષાએ એનામાં મહત્ત્વ સ્થાપીને એને આગળ લાવે છે. વિદ્યાર્થી પણ શિક્ષકમાં રહેલું ગુરૂત્વ જોઇને એમના પ્રતિ પૂજ્યભાવ વ્યક્ત કરે છે. આમ સ્યાદ્વાદ કલેશોનું મૂળ જ ઉખેડી નાખે છે. અને સહુનેય સુખી કરવા અભિલષે છે.

પ્રશ્ન :– સાંસારિક ક્ષેત્રે પણ સ્યાદ્વાદ પોતાનો ફાળો આપે, તો શું એ રીતે એ સંસારનું પોષણ નથી કરતો ?

સમાધન :– આ પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે–ધર્મ–તત્ત્વ જેવી મહાન વસ્તુ તુચ્છ હૈયામાં, મલિન બુદ્ધિમાં, ક્લેશના વાતાવરણમાં સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. જ્યાં શાન્તિ છે, શુદ્ધ–બુદ્ધિ છે, સમાધાન છે, ત્યાં જ આ ધર્મતત્ત્વ ખીલે છે. સ્યાદ્વાદ ધર્મને યોગ્ય ભૂમિ બનાવે છે, બાદ એ ધર્મને ખીલવે પણ છે. જ્યાં વધુ ક્લેશ છે, વધુ અ-સમાધાન છે, ત્યાં સ્યાદ્વાદની વધુ જરૂર નથી શું?

કેમકે સ્યાદ્વાદ તો ન્યાયાધીશ છે. એનું કાર્ય તો એવા સ્થળે જ હોઈ શકે! એ સ્થાનોમાં એનું કાર્ય ક્લેશાદિ દૂર કરીને ધર્મનાં બીજ વાવવાને યોગ્ય ભૂમિ તૈયાર કરવાનું છે. જ્યારે સંસારથી પર એવા સાધુ જીવનના ઉચ્ચક્ષેત્રે એ ધર્મબીજને ખીલવવાનું કાર્ય કરે છે, એટલો જ ફેર! બાકી સ્યાદ્વાદની જરૂર તો જન્મતાંની સાથે જ છે અને મરતાં સુધી રહેવાની જ છે.

જીવનને ટકાવવા જેટલો જરૂરી શ્વાસોચ્છવાસ છે, તેથી ય વધુ જરૂરી, જીવનના યથાર્થ અભિગમને વિકસા-વવા માટે સ્યાદ્વાદ છે.

સ્યાદ્વાદનું સ્વાતન્ત્ર્ય

એક પ્રશ્ન થાય છે કે–સ્યાદ્વાદ સર્વ દર્શનોને અમુક અમુક અપેક્ષાએ 'સત્ય' તરીકે અપનાવે છે, તો સ્યાદ્વાદનું સ્વાતન્ત્ર્ય શું? સ્યાદ્વાદ શું એક શંભુમેળો નથી બની જતો?

એનું સમાધાન એ છે કે-સર્વ દર્શનોને સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ જોવાનું કાર્ય સ્યાદ્વાદ સિવાય, વિશ્વમાં કોઈ દર્શન કરતું નથી. એટલે કે સ્યાદ્વાદનું આવું સમન્વયી-દર્શન, આવું સારગ્રાહિત્વ એ જ એનું સ્વાતન્ત્ર્ય છે.

ગંગા, યમુના, ગોદાવરી આદિ સરિતાઓ જ્યાં ભેગી થાય છે, તે વસ્તુને 'સમુદ્ર' એવું સ્વતન્ત્ર નામ અપાય છે. સમુદ્રમાં જેમ આ રીતે પોતાનું અસ્તિત્વ બધી નદીઓથી વિલક્ષણ બને છે, તેમ સ્યાદ્વાદ પણ શંભુમેળો નથી, પરંતુ સમુદ્રના જેવું જ એક સ્વતન્ત્ર-તત્ત્વ છે. જેણે બીજા પ્રત્યેક દર્શનની ખંડન-નીતિને ન અપનાવતાં સાપેક્ષ-દૃષ્ટિએ મંડનની વિશુદ્ધ-ભૂમિ ઉપર પોતાનું અસ્તિત્વ સ્થાપિત કર્યું છે.

સરિતાઓને પોતામાં સમાવી લેનાર સમુદ્રની જેમ, સર્વ-દર્શનોને પોતામાં સ્થાન આપનાર સ્યાદ્વાદ પણ સ્વતન્ત્ર એક મહાન તત્ત્વ છે.

સમુદ્રને મળનારી સરિતાઓ, સૂર્યના ગમે તેવા તાપથી પણ શોષાતી નથી, તેમ સ્યાદ્વાદમાં મળેલા સઘળા દર્શનોની ગૌરવગાથા 'યાવચ્ચન્દ્ર દિવાકરૌ' બને છે. સ્યાદ્વાદથી છૂટું પડેલું દર્શન તો ટૂંકા ગાળામાં નષ્ટ થઈ જાય છે.

સ્યાદ્વાદનું કાર્ય

સ્યાદ્વાદ ઝઘડામાં ન પડતાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ અને કર્મના ક્ષયની સુયોગ્ય નીતિને અપનાવવામાં વધુ માને છે અને તેણે સારગ્રાહી બનવું પસંદ કરીને કલેશોને નિવારવાનું સર્વ પ્રથમ કાર્ય ઉપાડી લીધું છે.

ગટરમાંથી કચરો ઉલેચી નાખીએ તો પાણી તો આપોઆપ વહેવા લાગે છે. કચરો રાખીને પાણીને ધક્કો મારવો એ તો નિરર્થક છે. આ નીતિ સ્યાદ્વાદની છે. જ્યાં ક્લેશોના કચરા દૂર થયા, ત્યાં ધર્મ તત્ત્વનું જળ, આપોઆપ આત્માના પ્રદેશોમાં વહેવા લાગે છે.

એકાંત-દર્શનો પોતાના કદાગ્રહી-મતની સિદ્ધિ માટે જ ગ્રન્થો ભરે છે અને આ સિદ્ધિથી ક્લેશ જન્માવે છે, પોતાના અનુયાયીઓને એ કદાગ્રહી બનાવે છે. આમ, ધર્મ તત્ત્વની પ્રાપ્તિના નામે ક્લેશ વધે છે.

સ્યાદ્વાદ આ જ દર્શનોના એકાંતને તોડી નાખે છે અને પછી સર્વ-દર્શનોને પોતાનામાં સમાવી લે છે. એને કોઇ દર્શન સાથે વિરોધ નથી. અરે! એ તો એ દર્શનોએ બતાવેલ મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં સહાયરૂપ બને છે. એમાંના એકાંત-નિરૂપણને બાધક સમજીને દૂર કરે છે. એટલે તરતજ એ દર્શન સ્યાદ્વાદનું જ અંગ બને છે. સ્યાદ્વાદની આ નૈસર્ગિક કાર્યપદ્ધતિ વડે એનું સ્વાતન્ત્ર્ય અજર અમર છે.

સ્યાદ્વાદની અમી નજર

આ રીતે સ્યાદ્વાદ મૈત્રીને વ્યાપક બનાવે છે. અને પછી સઘળાય દર્શનની પ્રક્રિયાઓને સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ અપનાવે છે.

પ્રકૃતિ-ભેદે પ્રક્રિયા-ભેદ હોય છે. તેમ છતાં ય રાજ-માર્ગ તો એક જ હોય છે. એમ સ્યાદ્વાદે પણ પોતાનો એક રાજમાર્ગ રાખ્યો છે, જે 'જૈન-દર્શન' રૂપ છે.

કેડીઓ અનેક હોય. પણ તે બધી રાજમાર્ગમાંથી નીકળે અને રાજમાર્ગમાં ભળે! આ કેડીઓ કેવળ ટૂંકી હોય છે, એવું નથી. કિન્તુ ભૂલભૂલામણી ભરેલી પણ હોય છે. જો રાજમાર્ગ પર પાછું ન અવાય તો ક્યાંક ઉન્માર્ગે ચઢી જવાય. માટે જ સ્યાદ્વાદ સહુને રાજમાર્ગ પર ચલાવવાનું પસંદ કરે છે. તેમ છતાં જો કોઈ કેડીઓમાંથી જ પસાર થવાનો આગ્રહ સેવે છે, તો તેના તરફ સ્યાદ્વાદ વાત્સલ્યનું અમી વહાવે છે, તેને રાજમાર્ગનું મહત્ત્વ સમજાવે છે, કેડીએ જાય તોય તેને તુચ્છકારતો નથી, પણ તેની પર માધ્યસ્થ જ ધારણ કરે છે.

કેડીએ અટવાએલો પાછો ફરીને રાજમાર્ગે આવી જાય છે, તો એનું ઝટ કલ્યાણ થાય છે. કદાચ સમય વધુ લાગે, તો પણ સ્યાદ્વાદ ધીરજ ધરે છે. એની રાહ જુએ છે. એકવાર એ જ્યારે પણ આવે છે, ત્યારે એટલા જ વાત્સલ્યથી, એટલા જ આનંદથી એને પોતાની ગોદમાં લે છે. એના જીવનને કલ્યાણના રાજમાર્ગે વાળે છે.

આપણે સહુ આવા વિશાળ હૃદયના મહાન ન્યાયાધીશ સ્યાદ્વાદનો આશ્રય લઈએ, તો જીવનને વ્યવસ્થિત બનાવી શકીએ. આમ થાય તો સમાજ અને ધર્મ ઉભય ક્ષેત્રો પરસ્પર મળીને ચાલે. એક તાણો છે, તો બીજો વાણો છે. ઉભયના મિલનમાંથી જ સુંદર મજાનું વસ્ત્ર તૈયાર થાય છે.

આખુંય વિશ્વ સ્યાદ્વાદી બને, સ્યાદ્વાદ સહુના હૈયે વસે, સ્યાદ્વાદ સહુના મનમાં રમે, સ્યાદ્વાદ સહુના જીવનનું અનિવાર્ય અંગ બને એજ અભિલાષા!

૩

સાચા શ્રદ્ધાવાદનો સહારો

એક ચિંતક કવિ કહે છે કે મનુષ્ય આ જગતમાં જન્મ્યો; એટલે તે ભવસાગરમાં આવ્યો, એમ કહેવા કરતાં તે 'સંશય સાગર'માં આવ્યો, એમ કહેવું વિશેષ સુઘટિત છે! કારણ કે જન્મથી માંડીને મૃત્યુ પર્યંત મનુષ્ય અનેક પ્રકારના સંશયમાં ગોથા ખાધા જ કરે છે. સત્ય શું? અસત્ય શું? સન્માર્ગ શું? ઉન્માર્ગ શું? હિતકર શું? અહિત કર શું!–એનો નિર્ણય મનુષ્યની બુદ્ધિમાં સદા એક સરખો ટકી શકતો નથી.

બાળક જ્યારે જન્મે છે, ત્યારે સહુ પ્રથમ તેને તેની માતાનો બોધ થાય છે. ભૂખ લાગે ત્યારે, મા! તરસ લાગે ત્યારે, મા! દુઃખ થાય ત્યારે મા! ઠંડી લાગે ત્યારે, મા! જે કાંઈ થાય તેના નિવારણ માટે મા, મા અને માને જ પોકારે છે. પરંતુ જેમ જેમ તેના જ્ઞાનનો વિકાસ વધે છે, તેમ તેમ તેની માન્યતા ફરે છે.

બાળક મોટો થતો જાય છે, તેમ-તેમ મા કરતાં પણ પિતા અને પિતા કરતાં પણ પોલીસ એને વધારે શક્તિમાન

લાગે છે. પોલીસ પણ જ્યારે રોગ કે આપત્તિથી ઘેરાય છે, ત્યારે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે, ત્યારે તેને ખાત્રી થાય છે કે-ઈશ્વર જ સર્વશક્તિમાન છે.

આગળ વધતા જગતમાં ચાલતી ઈશ્વર વિષયક વિવિધ ચર્ચાઓને તે બાળક શ્રવણ કરે છે, ત્યારે ફરી અનેક સંશય અને તર્કવિતર્કમાં તે ફસાય છે. ઇશ્વર નિરાકાર છે કે સાકાર? દૃશ્ય છે કે અદૃશ્ય?-જો તે નિરાકાર અને અદૃશ્ય જ છે, તો તેને જોયો કોણે? જો તે દૃશ્ય અને સાકાર છે, તો દેખાતો કેમ નથી? આવા સંશયના સેંકડો તરંગો અંતઃકરણ પર એક પછી એક આવીને અથડાય અને સંશયરૂપી તરંગોના સાગરમાં જીવને ગોથાં ખવડાવ્યા જ કરે છે. તેનું જ્ઞાન વારંવાર બદલાતું રહે છે અને તેથી તેને પ્રથમનો સિદ્ધાન્ત અસત્ય અને પાછળનો સત્ય ભાસે છે.

ચક્ષુથી જે દેખાય તેનેજ તેજ સત્ય! આવું સ્વીકારીએ તો આ સિદ્ધાન્તની દશા પણ ઉપરના જેવી જ છે.

સૂર્ય રોજેરોજ પૂર્વમાંથી નીકળી, પશ્ચિમમાં જતો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પરંતુ સ્કૂલમાં થોડા દિવસ છોકરાઓ ભણે છે એટલે ત્યાંનો શિક્ષક એ વાતને સર્વથા અસત્ય ઠરાવે છે અને કહે છે કે સૂર્ય લેશ પણ ફરતો નથી, આ પૃથ્વી જ ફરે છે અને તેની સાથે આપણે સહુ પ્રત્યેક કલાકે એક હજાર માઈલની પૂર્વ તરફ મુસાફરી કરીએ છીએ. પ્રમાણો આપીને આ માન્યતા તે એવી રીતે સિદ્ધ

કરે છે કે-બાળક માટે તેને અસત્ય ઠરાવવાનું કઠિન થઈ પડે છે. ભલે આ માન્યતા ભ્રાંત હોય !

પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોની પણ એજ દશા હોય છે. જે શોધને તેઓ 'અપૂર્વ' કહીને આજે તેની પ્રશંસા કરે છે, તેને જ થોડા વર્ષો વ્યતીત થયા બાદ ભૂલ ભરેલી છે, એમ કબુલ કરે છે. આ સંબંધમાં તારયંત્રનું ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે.

તારયંત્રનું કામ પ્રથમ જ્યારે શરૂ થયું, ત્યારે એમ માનવામાં આવતું કે-જ્યાં આગગાડીના પાટા હોય, ત્યાં જ તારનાં દોરડાં નાખી શકાય છે. કારણ કે તેમાં વિદ્યુત્ વાહક શક્તિ રહેલી છે. પરંતુ પાછળથી એક માણસે એવી શોધ કરી કે-જમીનમાં જ વિદ્યુત્ વાહક શક્તિ છે, માટે ગમે ત્યાં દોરડાં નાંખી શકાય છે ! તે પ્રમાણે આજે જ્યાં ત્યાં તારનાં દોરડાં શરૂ થઇ ગયાં છે. આ રીતે પ્રથમની શોધનો ઉપહાસ થાય છે અને પાછલી શોધની પ્રશંસા થવા લાગે છે.

મનુષ્યની બુદ્ધિના નિશ્ચયો આ પ્રમાણે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વારંવાર ફર્યા જ કરે છે. દાખલા તરીકે-કોઈ મનુષ્ય માટીને મોઢામાં મૂકે, તો તે સ્વાદ વિનાની લાગે છે. તેથી તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાદ નથી, એમ કહેવામાં એને સંકોચ થતો નથી, પરંતુ ખરી રીતે જગતમાં જેટલા રસ છે, તેટલા માટીમાં રહેલાં જ છે-એમ સાબીત થાય છે.

આંબલીનો કચુકો મોઢામાં નાખવામાં આવે તો તે ખાટો લાગતો નથી. પરંતુ તેને જમીનમાં રોપવામાં આવે છે, ત્યારે તે પૃથ્વીમાં રહેલ સર્વ રસોનું પૃથક્કરણ કરીને કેવળ ખાટા રસને જ ગ્રહણ કરે છે. એ ખાટો રસ કેવળ આંબલીમાં જ નહિ, પરંતુ તેના પાંદડે-પાંદડે વ્યાપી જાય છે. શેરડીનો સાંઠો કેવળ મીઠો જ રસ ખેંચે છે. મરચાંનું બી તીખો રસ ખેંચીને મરચાંનું પોષણ કરે છે. આંબલી કેવળ કડવો રસ જ ખેંચીને વધે છે. આથી સાબીત થાય છે કે-પ્રત્યેક બી પૃથ્વીમાં રહેલા સર્વ રસોનું પૃથક્કરણ કરી, પોતાને લાયક રસને પોતાના તરફ આકર્ષે છે. એથી સંસ્કૃત ભાષામાં પૃથ્વીને 'સર્વરસા' એવું સાર્થક નામ અપાયું છે.

બીજું ઉદાહરણ રંગનું છે:

પીળો અને વાદળી રંગ મળીને લીલો રંગ થાય છે. કીરમજી અને ધોળો મળીને ગુલાબી રંગ થાય છે. લાલ અને પીળો મળીને નારંગી રંગ થાય છે. આમ જુદા જુદા રંગોની ઉત્પત્તિ મિશ્રણથી મનાય છે. પરંતુ ધોળો રંગ અન્ય કોઈ રંગના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયો છે, એમ કોઇ માનતું નથી. છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે-સર્વ રંગોનું પ્રમાણસર મિશ્રણ એ જ ધોળો રંગ છે! દા૦ ત૦ તડકાનો રંગ સફેદ છે. પરંતુ તેમાં પાસાદાર કાચનું લોલક મૂકવામાં આવે, તો સૂર્ય કિરણોનું પૃથક્કરણ થઈ તેમાંથી લાલ, પીળો, જાંબુડો ઈત્યાદિ સાત

રંગો બહાર નીકળે છે. એમ આજનો સામાન્ય વિદ્યાર્થી પણ જાણે છે. આ વાત ઉપરથી તડકાનો ધોળો વર્ણ એ અનેક રંગનું મિશ્રણ છે, એમ સાબીત થાય છે.

એ જ રીતે પ્રકાશ અને અંધારૂં, ટાઢું અને ઉનું —આ બધું સાપેક્ષ છે.

એક માણસ મધ્યાહ્ન-કાળે એક ઓરડામાં બેસી પુસ્તક વાંચે છે. ત્યારે બીજો બહાર તડકામાંથી આવે છે, અને તેની સાથે અથડાઈ પડે છે. જે પ્રકાશ એકને લેશ પણ દેખાયો નહિ, તે બીજાને પુસ્તક વાંચવા માટે પૂરતો થઈ પડયો.

અંધારી રાતે માણસને કાંઈ દેખાતું નથી, અને ઘુવડાદિ પક્ષીઓ એ સમયે આનંદથી ઉડે છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે—આપણે જ્યાં પ્રકાશ નથી, એમ કહીએ છીએ; ત્યાંય ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પ્રકાશ હોવો જ જોઇએ. આપણી જોવાની શક્તિના પ્રમાણ કરતાં જો અધિક પ્રકાશ હોય, તો તે પણ આપણને દેખાતો નથી અને ઓછો હોય તો તે પણ આપણને દેખાતો નથી.

શીતળતા અને ઉષ્ણતાની વાત પણ આજ રીતે સાપેક્ષ છે! ઉદાહારણથી આ વાત સમજીએ :

ત્રણ વાસણો છે : એકમાં હાથ દાઝી જાય, તેવું ગરમા ગરમ પાણી છે. બીજામાં હાથ થીજી જાય, તેવું શીત પાણી છે. ત્રીજામાં સમશીતોષ્ણ પાણી છે.

એક માણસ સહન થાય, ત્યાં સુધી ગરમ પાણીના પાત્રમાં હાથ નાંખે છે, બીજો સહન થાય, ત્યાં સુધી ઠંડા પાણીના પાત્રમાં હાથ નાંખે છે અને પછી બંને પેલા સાધારણ પાણીના પાત્રમાં હાથ બોળે છે. તો પહેલો કહે છે કે આ પાણી ઠંડું છે. અને બીજો કહે છે કે આ પાણી ગરમ છે! આમ એક જ પ્રકારનું પાણી એકને શીતળ અને બીજાને ઉષ્ણ લાગ્યું, તેથી શીતળતા અને ઉષ્ણતા વચ્ચેનો ભેદ પણ ક્યાં સુધી સત્ય છે, તે વિચારવાનું રહે છે.

આજ હકીકત વસ્તુના નાશને પણ લાગુ પડે છે. નાશ એટલે પાણીની ઉત્પત્તિ. અને પાણીનો નાશ એટલે વરાળની ઉત્પત્તિ. વરાળમાંથી મેઘ, મેઘમાંથી નદીઓ, નદીઓમાંથી સમુદ્ર! અને સમુદ્રમાંથી ફરી બરફ, બરફનું પાણી અને પાણીની વરાળ! આ રીતે પદાર્થોના રૂપાંતરોનું ચક્ર જગતમાં ચાલ્યા જ કરે છે, કોઈ પણ વસ્તુનો તદ્દન વિનાશ થતો નથી. કોઈ વસ્તુ આપણી દૃષ્ટિ-મર્યાદાથી દૂર થાય છે, ત્યારે આપણે તેનો નાશ માનીએ છીએ. અને દૃષ્ટિ મર્યાદાની અંદર ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે આપણે તેનો જન્મ માનીએ છીએ. વસ્તુતઃ જન્મ પણ નથી અને નાશ પણ નથી, કેવળ રૂપાંતર છે.

આજ રીતે જન્મ અને કર્મની પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે. આપણે માત્ર ગર્ભ, બાલ્ય, તરૂણ, વૃદ્ધ કે અંતિમ અવસ્થાને જાણીએ છીએ. કિન્તુ ગર્ભમાં પ્રથમ

શું હોય છે અને મૃત્યુ પછી શું થાય છે, એને સ્પષ્ટ-સ્વરૂપમાં જાણતા નથી, તેથી તે છે જ નહિ, એવા ખોટા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ.

વસ્તુતઃ ગર્ભ પણ કોઈ બીજનું જ રૂપાંતર છે અને મૃત્યુ પણ કોઈ હયાત વસ્તુનું જ અવસ્થાંતર છે, છતાં એ કયા બીજનું રૂપાંતર છે? અને મરણ બાદ હયાત વસ્તુનું કેવું અવસ્થાંતર થાય છે? એ જાણવાનું સાધન મનુષ્યની બુદ્ધિ પાસે છે નહિ, એથી તે અનેક સંશય સાગરના મોજાઓમાં ઝોલા ખાધા જ કરે છે.

વિશાળ બ્રહ્માંડમાં થતાં આવા અનેક રૂપાંતરોને જાણવા માટે મનુષ્યની બુદ્ધિ કેટલી પામર અને શક્તિહીન છે! તેનો જ્યારે યથાર્થ ખ્યાલ આવે છે, ત્યારે તે જ બુદ્ધિ શ્રદ્ધાનો આશ્રય શોધે છે. આ આશ્રય ધર્મનો પાયો છે.

આ શ્રદ્ધા જો કોઈ સર્વજ્ઞ કેવળી-ભગવાનના વચન પર સ્થિર થાય છે, તો તે સત્યના માર્ગે આગળ વધે છે. અને એથી વિપરીત માર્ગે ચઢી જાય છે, તો ફરી પાછી સંસારચક્રના અનંત ચક્રાવામાં જીવને પાડે છે.

સંસારમાં નિર્દોષ અને સર્વજ્ઞ પુરૂષ કોણ? તેને શોધવાનું કામ પણ તેટલું જ દુષ્કર છે. છતાં જે જીવ સાચો જિજ્ઞાસુ બને છે અને પક્ષપાત રહિત બુદ્ધિથી તેની શોધ કરે છે, તેને આજે પણ સર્વજ્ઞ, યથાર્થ વક્તા અને પરમ નિર્દોષ-પુરુષનાં વચનોનાં દર્શન થાય છે.

અને તેના આધારે સંસારચક્ર અને સંશયચક્રના ચક્રાવા-માંથી છૂટકારો પામવાના માર્ગને અને ઉપાયને એ મેળવે છે. અને જન્મ-મરણના અનંત-ચક્રનો અંત એ પામે છે.

કોરા-બુદ્ધિવાદનો પાયો કેટલો કાચો છે! અને સાચા શ્રદ્ધાવાદનો પાયો કેટલો નક્કર છે! તેનો અલ્પાંશે પણ ખ્યાલ, આટલા વાંચનથી સહૃદય મનુષ્યને આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ. છતાં જેઓ પોતાની અક્કલથી કે બીજાના અનુકરણથી કેવળ બુદ્ધિવાદ ઉપર જ મદાર બાંધીને પોતાનું જીવન નાવ હંકાર્યે જાય છે, તેઓ કયા સમયે, કયા ખડક સાથે અથડાઈ પડીને ભાંગીને ભુકકો પામી જશે, તે કહી શકાતું નથી.

કોરો બુદ્ધિવાદ એ આંધળો છે. અને સાચો શ્રદ્ધાવાદ એ દેખતો છે. દેખતાની પાછળ સો આંધળા નિર્ભય સ્થાને પહોંચી શકે છે. આંધળાની પાછળ, એક લાખ દેખતા પણ ખાડામાં જ પટકાય છે, આ સર્વ સાધારણ નિયમને સહુ સમજતા થાઓ એજ એક શુભાભિલાષા!

(આ લેખની મુખ્ય વસ્તુ, એક મરાઠી લેખના ગુજરાતી-અનુવાદના આધારે અહીં અંકિત કરી છે.)

૪

આત્મભાવનું મૂલ્યાંકન

જીવનના અનુભવોને સમજવા માટે આપણે તેનાં કારણો તપાસીએ છીએ.

આપણે કપડાં શા માટે પહેરીએ છીએ? કારણ કે ટાઢ-તડકા આદિથી આપણા શરીરનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. આપણે મિત્રો કેમ બનાવીએ છીએ? કારણ કે આપણા સુખ-દુઃખમાં ભાગ લે, એવી વ્યક્તિઓની આપણને જરૂર છે.

આ રીતે જીવનના અનેકવિધ વ્યાપારો હોય છે, અને તેને સમજવા માટે આપણે કારણો ખોળીએ છીએ. કારણ સમજાયા પછી આપણે તે વ્યાપારોની કિંમત આંકીએ છીએ.

કયો ખોરાક સારો? કઈ ચીજ મૂલ્યવાન? કયું વર્તન જરૂરી? કયો ધંધો કરવો સારો? વગેરે બાબતોમાં નિર્ણય કરવા માટે આપણે કારણોની કસોટી વાપરીએ છીએ. જેની પાછળ વધારે મૂલ્યવાન કારણ હોય અને જેનો ઉપયોગ વધારે ફળદાયી હોય, તેને આપણે અધિક પસંદગી આપીએ છીએ. આ રીતે કારણ અને કાર્ય, એ બેના

આધારે આપણે જીવનને સમજીએ છીએ અને તેનું મૂલ્ય મૂલવીએ છીએ.

પણ જીવનના બધા અનુભવો આ કોટિના હોતા નથી. કેટલાક અનુભવોને કારણોની કે ઉપયોગોની ચાલણીમાં ચાળી શકાતા નથી. તેની કિંમત આંકવા માટે નફા–નુકશાનનાં કે ઉપયોગિતા–અનુપયોગિતાવાદના તોલ કામ આવતા નથી. તે અનુભવો સ્વયંભૂ હોય છે.

દા૦ ત૦ દયા અને પ્રેમ, અહિંસા અને ધર્મ. આપણે દયા કરીએ છીએ, પ્રેમ ભાવના બતાવીએ છીએ, તેનાથી કોઈ ખાસ ભૌતિક કે પૌદ્‌ગલિક લાભ થતો નથી. એમ કરવાનું કોઇ દૃશ્ય કારણ પણ સમજાતું નથી. કેટલીક ભાવનાઓ કઠોરતા પણ માગી લે છે, કેટલીકની કિંમત સમગ્ર જીવન કરતાં પણ વધારે લાગે છે. વ્યક્તિના જીવનમાં એવું ઘણું ય મળી આવે છે કે–જેને સામાન્ય તર્કની કસોટીએ કસી શકાતું નથી. મતલબ કે જીવનના બધા જ અનુભવો માટે કારણો જડવાં કે તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ હોવો શકય નથી.

જે અનુભવનાં મૂળ આ રીતે ભૌતિક કે બૌદ્ધિક પણ નથી, તેનું અસ્તિત્વ જ નથી, એમ કહેવું એ પણ સાચું નથી. આત્મા સ્વયં તેની ભૂમિ છે, અને ત્યાંથી જ આ બધા અતિમાનુષી (દૈવી) અને અતીન્દ્રિય ભાવો સ્ફુરણા પામે છે. આ અનુભવો માટે વ્યવહારનાં તોલ–માપ સાવ નકામા થઇ પડે છે. જીવનના ઉંડાણમાં, આત્માના અંતરમાં જોતાં આવડે, તો જ તેનાં મૂલ્ય સમજાય છે.

કમઠ અને ધરણેન્દ્ર ઉભય પ્રત્યેના ભગવાન શ્રી પાર્શ્વ-નાથજીના તુલ્ય ભાવનું તેમજ સંગમ પ્રત્યેની દેવાધિદેવ શ્રી વીરસ્વામીની અપાર કરૂણાનું મૂલ્ય આત્મભાવને સમજ્યા વિના નહિ સમજાય.

જે અનુભવોને આત્મભાવોનું આલંબન છે, એવી વિશ્વમૈત્રી, કરૂણા, અહિંસા કે નિઃસ્વાર્થ પ્રેમની પાસે વ્યાવહારિક બધા અનુભવો ચંદ્ર પાસે તારલાઓની જેમ ફીકા લાગે છે, તેથી એમ સાબીત થાય છે કે–મન બુદ્ધિ, પ્રાણ કે શરીર કરતાં આત્મ તત્ત્વ ચઢિયાતું છે.

આત્મભાવ આત્મીયતાનો સૂચક છે. આત્મીયતા આત્મ-તત્ત્વ સાથે કેળવાય, જડ સાથે નહિ. જડ પ્રત્યેની આત્મી-યતા, આત્મભાવને ખીલવતી નથી પણ અવરોધે છે, કારણ કે જડ પદાર્થમાં પ્રતિભાવ વ્યક્ત કરનારી ચેતના હોતી નથી.

એટલે આત્મભાવને પૂરો ભાવ આપવાથી જ ભવ-નિસ્તાર થતો હોય છે. ભવનિસ્તારથી ભવસ્થિત સંસાર-સ્થ બધા જીવોને એકાંતિક અભયનું દાન, અનંતકાળ પર્યંત થતું જ રહે છે. એ રીતે સહુ આત્મભાવનું મૂલ્ય આંકતા થાય તો બેડોપાર થઈ જાય !

૫.

આચારોનું પરિબળ

મનને બરાબર ઓળખાવે એવી, ભાગ્યે જ કોઈ ઉપમા આપી શકાય—એવું એ વિચિત્ર અને અનોખું છે! છતાં મનને કોઈ ઉપમા આપવી જ હોય તો વધુમાં વધુ બંધ બેસતી ઉપમા પાણીની છે.

મન પાણી જેવું છે. પાણીને પોતાનો આકાર કે રંગ નથી. તેને જે વાસણમાં રેડો, તેવો આકાર તે ધારણ કરે છે. અને તેમાં જે રંગ નાખો તેવા રંગનું તે બને છે. જો તેને વહેવા દઈએ, તો તે ઢાળ તરફ વહેવા લાગે છે. અને એક જ જગ્યાએ બાંધી રાખીએ, તો તે બંધિયાર બની, અદ્ભુત શકિતવાળું બની ગમે તેવા ખડકોને પણ ઘસી નાખે છે.

આ જ રીતે મનને પણ કોઈ રૂપ કે રંગ નથી, જે વસ્તુમાં તે પરોવાય છે, તેમાં તે એકાકાર થઈ જાય છે. જે વિષયનો સંગ તેને લાગે છે, તેવો તેનો રંગ થઈ જાય છે. એને ફાવે તેમ કરવા દઈએ, તો અધમ માર્ગોમાં

તે જલ્દી ઢળી પડે છે અને નીચે પટકાય છે. બાહ્ય-વિષયો તેની સાથે અથડાતાં તેમાં તેવા પ્રકારની વૃત્તિઓના તરંગો ઉઠે છે.

મનની શકિતઓ છે તો અદ્દભુત! પણ જો તેને કયાંક કેન્દ્રિત કરી શકાય તો જ એ અદ્દભુતતા અવલોકી શકાય!

પાણીને નિશ્ચિત માર્ગે વહેવડાવવા માટે પાળ બાંધવી પડે છે, તેવી જ પાળ આપણે માનસિક પ્રવાહને વહેવડાવવા માટે બાંધવી જોઇએ. આ પાળ એટલે નિયમો અને આચાર-પ્રણાલિકાઓ!

આપણા વિચારો, ભાવો, કલ્પનાઓ, અને સમજણો ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા રહે છે. આપણે તે બધાં પર ભરોસો રાખીને વર્તવા લાગીએ, તો તો કયાંય પહોંચી ન શકીએ.

ઘણીવાર વિષયોના વમળોમાં અટવાએલા મનના આવેગો એટલા જોરદાર હોય છે કે-વર્ષો સુધી દ્રઢીભૂત કરેલી સંયમની પાળને તે તોડી નાખે છે.

જો આપણે મનને સન્માર્ગે લઈ જવું હોય, તો ચંચળ અને તરંગી એવા તેને કોઇ નિયમોની, કોઇ આચારોની પાળમાં વહેવડાવવું પડશે, કોઈ ને કોઈ વિધિ-નિષેધો અંગીકાર કરવા પડશે. પછી તે ધર્મશાસ્ત્રોએ ચીંધેલા હોય કે મહાપુરુષોએ વર્ણવેલા હોય. એક વસ્તુ થઈ શકે અને બીજી ન જ થઇ શકે-એવી કડક શિસ્ત પાળવી પડશે. તે સિવાય મનને કદી વશવર્તી બનાવી નહિ શકાય.

કેટલાક લોકો સારા વિચારો કરી શકે છે. પણ તેથી જ કાંઇ મન કેળવાએલું ગણી શકાય નહિ. મન સારા

વિચારો કરી શકે–એટલું જ બસ નથી. એ ખરાબ વિચાર ન કરી શકે–તેટલી હદે તેને કેળવવું જોઈએ. આ કેળવણી સતત આચાર પાળ્યા વિનાજ અસંભવિત છે.

વ્રત અને નિયમો, આચાર અને પ્રણાલિકાઓ કેઈ બંધનકર્તા દિવાલો નથી, પરંતુ રક્ષણ કરનારી કિલ્લેબંધી છે. સદાચાર વિનાના કેવળ સારા વિચારોથી કાંઈ સર્જન થવાનું નથી. કેવળ અન્નના વિચારો કરવાથી કાંઈ પેટ ભરાતું નથી.

ઘણા માને છે કે આપણો હેતુ સારો હોય, પછી વિધિ અને આચારોની જાળ શા માટે? નિયમો આપણા માટે છે, આપણે કાંઈ નિયમો માટે નથી, મનથી સુધર્યા એટલે બસ! બહાર દર્શાવવાની શી જરૂર છે? આચારના યાન્ત્રિક ચોકડામાં સપડાયેલા વેદીઆ શા માટે બનવું?

આવી દલીલો કરનારાઓને મનના તરંગીપણાની અને તેના ભયંકર આવેગોની પૂરતી સમજ આવી નથી. આવી દલીલો પાછળ ઘણીવાર અજ્ઞાનના ઘરની આત્મવંચના હોય છે. મનના ભાવો પ્રગટ થાય છે, ત્યારે જ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાય છે.

આચારો જ મનની સાચી લગામ છે, માત્ર વિચારો જ કદી મનની લગામ બની શકતા નથી. સારો વિચાર

શમે અને સારો આચાર પાળતી વખતે મોં–માથા વિનાની દલીલોનો સહારો લેવો પડે–તે તો પોતાના સારા વિચાર પ્રત્યેની બેવફાઈ સૂચવે છે. એ નિર્બળતા છે.

આચાર વગરના કેવળ સારા વિચાર, ઉનાળુ વાદળાના ગોટા જેવા છે. જેમાંથી ધરતીને પાણીનું એક ટીપું ય મળતું નથી.

સારા વિચારને સદાચારમાં ઢાળવાની પ્રક્રિયા આડે મુખ્યત્વે મનનું તરંગીપણુ જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એ તરંગી મનને નિયમની મર્યાદા વડે બાંધી લેવાય તો વ્યર્થ વહી જતા જળને જેમ શાણો ખેડૂત પાળ બાંધીને પોતાની ખેતીના ઉપયોગમાં લઈ શકે છે, તેમ, માનવી પોતાના જીવનને મંગલમય બનાવી શકે છે. માટે ઉત્તમ વિચારને આચારમાં વણીને માનવીએ આદર્શ જીવનની સુવાસ ફેલાવવી જોઇએ.

६

મંત્રની શક્તિ

એક બાજુ સ્ટીલ અને બીજી બાજુ પાણી. આ બેમાંથી શક્તિ વધારે કોની ? સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળો કહેશે કે–સ્ટીલની. પણ સ્ટીલને પાણીના કુંડમાં નાખો. ચાર મહિના પછી જુઓ કોની હાર થાય છે. પોલાદની કે પાણીની ?

આગળ વધીએ. પાણીની શક્તિ વધારે કે વરાળની જ બાષ્પની વધારે ? એ બાષ્પ નીકળે છે તો, પાણીમાંથી જ! પણ એના વડે મોટી–મોટી ટ્રેનો ચાલે છે. કારખાનાઓ અને યંત્રો એના બળથી ચાલે છે. માટે પાણી કરતા વરાળ વધુ શકિતશાળી ગણાય !

આ વરાળ કરતાં પણ હાઇડ્રોજનની શકિત વધારે. એ એના કરતાં પણ મનની શકિત વધારે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે–આવા શકિતશાળી મનને વશ શી રીતે કરવું ?

વર્તમાન કાળે આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહની સંજ્ઞાઓમાં મન બંધાઈ ગયું છે. બકરાના ટોળામાં રહેલ કેસરીની દશા જેવી અવદશા આ મનુષ્ય–મનની થઈ છે.

જે મન સાધે, તેને મંત્ર કહેવાય છે. શ્રી નમસ્કાર મંત્રાધિરાજ છે. આમ તો એમાં માત્ર પરમેષ્ઠિઓને નમસ્કાર છે. પણ એનાથી મનને વશ કરવામાં આવે, તો સર્વ–શ્રુતના પારને, રહસ્યને સમજી શકાય છે. એના આરાધનથી મન એવું બની જાય છે કે, જે ઉત્સર્ગ, અપવાદ, દ્રવ્યાર્થિક–નય, પર્યાયાર્થિક–નય, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને યથાર્થપણે આપોઆપ જાણી શકે છે.

નમસ્કારથી શુદ્ધ થએલું મન, મોહને પણ ઓળખી શકે છે અને ધર્મને પણ જાણી શકે છે.

<u>મંત્ર વડે સૂક્ષ્મતા અને શુદ્ધતા</u>

જ્યાં સુધી સ્થૂલ દૃષ્ટિ નહિ જાય, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ નહિ જાગે, ત્યાં સુધી આ સંસારના ધોખાને, સંસારની માયાને મનુષ્ય નહિ સમજી શકે. મનમાં સૂક્ષ્મતા આવે તો મોહની આ રમત સમજાઈ જાય.

શ્રી તીર્થંકરદેવો આ જાણતા હતા, તેથી મનને વશ કરવાનો, મનને સૂક્ષ્મ અને શુદ્ધ બનાવવાનો ઉપાય બતાવી ગયા છે. શ્રી નમસ્કાર મંત્રથી મનમાં સૂક્ષ્મતા અને શુદ્ધતા આવે છે. અને પછી એ મન આપો આપ વિવેક કરતું થઈ જાય છે.

<u>મનને વશ કરવાનો ઉપાય :</u>

પ્રશ્ન–મનને વશ શી રીતે કરવું ?

ઉત્તર – **જરા ધીરજ ધરો.** ટ્રેન અને સ્ટીમરના માર્ગમાં કેટલી મુશ્કેલીઓ હોય છે. પર્વતમાં કોરેલા

ઘાટ, તેમાં અંધકાર, હિંસક અને ઝેરી પશુ પક્ષીઓ, નદીઓ, ખીણો, સાગરમાં મગરમચ્છો, ખડકો, વમળો વગેરે હોય છે, છતાં ટિકિટ લઇને નિરાંતે ઉંઘી જાઓ છો. કારણ ? રેલ્વે કંપની પર વિશ્વાસ છે. તેની કાર્યવાહી, વ્યવસ્થા શકિત, નીતિમત્તા અને પ્રામાણિકતા ઉપર પૂરો ભરોસો છે. **શ્રી** તીર્થંકરદેવો ઉપર તેના કરતાં પણ વધુ વિશ્વાસ કેળવો. કાયર ન બનો. ભીરૂતા અને અશ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરો. પ્રયોગ કરી જુઓ.

સૌથી પહેલી શરત શરણાગતિની છે. **શરણાગતિ એ અકાટય કાનુન છે** રાગીઓનાં, રૂશ્વત લેનારાઓનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ મૂકો છો. તો **શ્રી** તીર્થંકરદેવના વચનો ઉપર વિશ્વાસ મૂકતાં આંચકો કેમ ? આમાં શંકા અને કૃપણુતા શા માટે ?

વિશ્વાસની અગત્ય

જાપના પ્રારંભમાં જ **શ્રી** નવકાર પાસે કંઈ માગવા કરતાં, જાપ ચાલુ રાખવો એ ડહાપણભર્યું છે. ગણ્યા પહેલાં એ શું આપે ? કેવી રીતે આપે ? આવો અવિશ્વાસ ન રાખો. દુકાન માંડો પછી નફો કયારે હાથમાં આવે ? વર્ષના અંતે સરવૈયું કાઢ્યા બાદ. ત્યાં સુધી મહેનત કર્યે જ જાઓ છો. તેમ **શ્રી** નવકારને પણ છ મહિના તો સેવા (Service) આપો, પછી એનાથી શું લાભ છે ? એ પૂછજો. પૂછવું નહિ પડે, અનુભવ થઈ જશે. પરંતુ અટકે છે કયાં ? વિશ્વાસ જોઈએ.

'જિસકે મનમેં ખટક, વોહી ખડી અટક.' વિશ્વાસ પૂરો જોઇશે. રેલ્વે કંપની કરતાં, સ્ટીમર કંપની કરતાં, ઈન્સ્યોરંસ કંપની કરતાં, વધુ વિશ્વાસ શ્રી તીર્થંકરદેવના વચન અને તીર્થ પર જોઈશે.

શ્રી તીર્થંકરદેવોના તીર્થની સેવા કરો તો મોક્ષ મળશે. ગવર્નમેન્ટની સર્વિસ કરે, તેને પેન્શન મળે છે. મોક્ષ એ નિવૃત્તિ સ્થાન છે. પેન્શન મેળવવા માટે પહેલાં સેવા (Service) કરવી જોઇએ. મોક્ષ મેળવવા માટે પહેલાં તીર્થની, શ્રી તીર્થંકરદેવોના વચનની સેવા કરવી જોઇએ.

શ્રી નવકારથી આ જ જન્મમાં ત્રણે પ્રકારના સુખો અનુભવી શકાય છે : આધિ-ભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક—આ ત્રણેય પ્રકારના સુખો ન માંગે તોય મળે છે.

શ્રી નવકાર એ શું છે ?

'नमो अरिहंताणं' એ વાસ્તવમાં મોહના કટ્ટર વૈરી અરિહંતોનો જયનાદ છે, મોહરૂપી દુશ્મન સામે, તેની સત્તા સામે જબ્બર પડકાર છે.

અંગ્રેજ—સરકાર પોતાની સામે પડકાર કરનારને કેદમાં પૂરી દેતી હતી. પરંતુ (એ.બી.સી.ડી.) એવા ચાર વર્ગ જેલમાં રાખવા પડતા હતા. બળવાન પડકાર કરનારાઓને 'સી' (C) કે 'ડી' (D) કલાસમાં રાખતાં ગભરાટ થતો હતો, તેથી તેમને 'એ' (A) કે 'બી' (B) કલાસમાં રાખતા હતા. તેમ મોહની સામે સંગઠિત થઈને એવો પડકાર કરીએ કે—તે જેલમાં રાખે તો પણ 'એ' કે 'બી' વર્ગમાં જ તેને મુકવા પડે. 'સી' કે 'ડી' વર્ગમાં મૂકતાં તે ગભરાય.

દેવ અને મનુષ્યગતિ એ 'એ' અને 'બી' વર્ગ છે, જ્યારે નરક, તિર્યંચ 'સી' અને 'ડી' વર્ગ છે.

શ્રી અરિહંતનો નમસ્કાર એ મોહને સીધો (Direct) પડકાર છે. શ્રી અરિહંતના નામથી મોહની સેના ધ્રુજી ઉઠે છે કેમકે તે નામ, મોહના મૂળને ઉખેડનાર વિશ્વના પરમ મિત્ર શ્રી અરિહંત ભગવંતની વિશ્વ વત્સલ ભાવનાનું સ્મરણ કરાવનાર છે.

જેના અંતરમાં વિશ્વ પ્રત્યે બંધુભાવ જાગ્યો, તેના અંતરમાં રાગદ્વેષાત્મક મોહનું બળ ટકી શકતું નથી.

ત્રણ જગતના સર્વ જીવોની ઉત્કૃષ્ટ હિત ચિંતાના ભાવરૂપ મિત્રતા વડે, અરિતા–શત્રુતાનો ઉચ્છેદ કરનાર શ્રી અરિહંત પરમાત્માઓ છે તેથી તે ગુણના કારણે તેમને ભાવથી નમસ્કાર કરનાર જીવ પણ, જીવો પ્રત્યે શત્રુતાનો ત્યાગ કરનાર થઈને અરિહંત સ્વરૂપ બની જાય છે.

સૂક્ષ્મની શક્તિનું મૂલ્ય, સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળાને નથી સમજાતું. એટલે તે તેમાં વિશ્વાસ પણ નથી મૂકી શકતો. શ્રી નવકાર સર્વથા વિશ્વાસપાત્ર છે. કારણ કે તેમાં પરમ વિશ્વસનીય શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો આદિ બિરાજે છે.

શ્રી અરિહંતને ત્રિવિધે સમર્પિત થનાર જ તેમાંથી જન્મતા આનંદનો આસ્વાદ કેવો હોય તે જાણી શકે છે.

તડકામાં ભેજ સૂકાય છે, તેમ શ્રી નવકારની સેવાથી મોહનો પરાજય થાય છે, અરિહંતભાવનો વિજય થાય છે. આ સત્યમાં વિશ્વાસ મૂકીને સહુએ શ્રી અરિહંતને ભાવથી ભજવા જોઈએ.

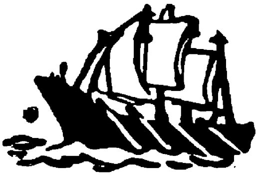

૭

લજ્જા–મર્યાદા

લજ્જા એટલે પોતાની મર્યાદાઓનો અને અધિકારોનો ખ્યાલ !

આજકાલ સ્વતન્ત્રતાના અને સમાનતાના ઠગારાં બ્હાના હેઠળ લોકો પોતાની મર્યાદાઓ ભૂલતા હોય છે.

મોટા–નાના વચ્ચે, શિક્ષક–વિદ્યાર્થી વચ્ચે, સ્વામી–સેવક વચ્ચે, પહેલાના કાળમાં જે મર્યાદાઓ હતી, તે આજે ભાગ્યે જ દેખાય છે. પોતાના જ્ઞાનની, અધિકારની, ઉંમરની, મર્યાદાઓનું વારંવાર અતિક્રમણ થતું જોવાય છે. ગમે તે વ્યકિત, ગમે તેમ કરવા પોતાને મુખત્યાર માને છે.

નાનકડો નિશાળીયો કે રસ્તાનો સામાન્ય માણસ પણ ગમે તે દેવ–દેવતા, મહાપુરુષો, નેતાઓ, ધર્મ કે ધર્મશાસ્ત્રો અથવા ગમે તે વિષયની ગમે તેવી ટીકા કરવામાં અથવા તેની પર ગમે તેવાં વિધાનો કરવામાં જરાય લજાતો નથી. આવી નિર્લજ્જતા શોચનીય છે.

દરેક બાબતમાં ક્ષોભ પામી શરમાયા કરવું–એ જેમ ખોટું છે, તેમ દરેક બાબતમાં માઝા મૂકી પોતાના ધર્મનો કે અધિકારનો ખ્યાલ ન કરવો એ પણ તેટલુંજ ખોટું છે.

મહાન પુરુષો કદી પણ પોતાના અધિકારનું અતિક્રમણ કરતા નથી. દરિયો કેટલો વિરાટ છે, છતાં તે કિનારાની માઝા (મર્યાદા) કદી મૂકતો નથી. અમુક હોદ્દો ભોગવતો અમલદાર પોતાના ક્ષેત્રની, સત્તાની અને જવાબદારીઓની મર્યાદાઓ જેમ ઉલ્લંઘતો નથી અને તેમ કરે તો તરત શાસન (સજા) પામે છે, તેમ જીવનમાં પોતાના ક્ષેત્રનો, સંબંધનો અને મર્યાદાનો ખ્યાલ છોડી દેનાર અંતે પતન પામે છે.

સર્વ વ્યવહારોમાં અને ખાસ કરીને સ્ત્રી–પુરુષોના વ્યવહારોમાં લજ્જા અતિ આવશ્યક છે.

વ્યવહારોમાં નિખાલસતા ભલે હોય, પણ મર્યાદાઓનો લોપ ન જ હોવો જોઈએ.

'અહીં સુધી અને અહીંથી આગળ નહિ'

આવી લક્ષ્મણ–રેખા દરેક વ્યવહારમાં હોવી જ જોઇએ!

નૈસર્ગિક આકર્ષણને લીધે સ્ત્રી–પુરુષોને અરસપરસનાં મૈત્રી અને સાન્નિધ્ય બહુ ગમે છે, પરંતુ એમાં રક્ષણાત્મક દિવાલો ન હોય, અંતરના શત્રુઓનો ભય ભૂલાય, લજ્જાનો પડદો ખસે, તો લગભગ પતન થવાનું જ! આ નિશ્ચિત વાત છે. અને એક વાર પતન થયું કે–લોકમાન્યતા મુજબ સ્વર્ગમાં વસનારી ગંગા નદી શતમુખ

વિનિપાત પામી ખારા સમુદ્રમાં પડે છે, તેમ પૂર્ણ અધો-ગતિને અટકાવી નહિ શકાય!

એક વાર લજ્જા-મર્યાદા તૂટી કે તે પ્રાય: જીવનભર તૂટી જ સમજવી. ગૃહસ્થોને પરસ્ત્રી માટે તથા સાધુઓને સર્વ સ્ત્રીઓ માટે બ્રહ્મચર્યની નવ વાડો અને ગુપ્તિઓનું હંમેશા પાલન કરવાનું જૈન ધર્મમાં ફરમાન કરવામાં આવ્યું છે, તે આ દ્રષ્ટિએ ઘણું જ મહત્ત્વનું છે.

લજ્જા અને મર્યાદાને જેઓ વેવલાપણું માનીને, તેનો છડેચોક ભંગ કરવા સુધીની છૂટ લે છે તેઓ ખરે-ખર આગની સાથે અયોગ્ય રમત રમવાનું દુ:સાહસ કરે છે. તેઓ નિસર્ગદત્ત લજ્જાગુણનો નાશ કરી, અવિવેકમય પશુજીવન જીવન જીવવામાં ખોટો આનંદ માની અધ: પતનને નોતરી લે છે.

જે લજ્જા અને ભય શુભ કાર્યમાં ત્યાજય મનાયાં છે, તે જ લજ્જા અને ભય અશુભ કાર્યમાં હંમેશાં આદ-રણીય ગણાયા છે. આર્ય સંસ્કૃતિની અનેક વિશેષતાઓ-માંની આ પણ વિશેષતા છે.

લજ્જા તો આચારનું ઓઢણું છે. અને મર્યાદા એ આચારને ટકાવનારી મજબૂત પાળ છે. મર્યાદા મોટપને વિકસાવે છે, જ્યારે લજ્જા સંસ્કારની આભાને વિકસિત કરે છે. આ બે ગુણોના પાલનથી માનવી પોતાના જીવ-નમાં સદ્ધર્મના પાલનની યોગ્યતા વિકસાવીને સદાચારનો સંદેશાવાહક બની શકે છે.

૮

આત્મપ્રેમ અને તેનો ઉપાય

આત્મ સ્વરૂપ કેવળ અનુભવગમ્ય છે. તે અનુભવ મન-વાણી અને દેહથી અલગ કે વિરકત થયા સિવાય મળતો નથી. તે અનુભવ દ્વાર ખોલવા માટે સાચા પ્રેમ ભર્યો એક જ સાદ કરવો બસ છે.

મન, વાણી અને દેહથી અલગ થઈને, પર બનીને સાચા પ્રેમથી જો આ સાદ કરવામાં આવે તો આજે જ, આ ક્ષણે જ હૃદયના અંતરતમ પ્રદેશમાં તે અનુભવ થવો શકય છે.

મનુષ્ય પોતાનો બધો પ્રેમ આજે આત્મ-સ્વરૂપ સિવાય બીજે બધે પાથરી બેઠો છે. કામ-રાગ, સ્નેહ-રાગ અને દૃષ્ટિ-રાગને વશ થઇ, પોતાને છોડી પરમાં પોતાનો બધો પ્રેમ મનુષ્ય વિખેરી બેઠો છે. સર્વત્ર વિખરાએલા આ પ્રેમને એકત્ર કરી લેવામાં આવે અને પાણી માટે તરસ્યાની જેમ તેને જો એક જગ્યાએ લગાડવામાં આવે, તો સ્વ-સ્વરૂપનો અનુભવ થવો શકય બને

આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યેના પ્રેમ વિનાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ ઘણીવાર શુષ્ક, નિરસ અને લુખ્ખું લાગે છે.

વિખરાએલા તાંતણા જ્યારે એકત્રિત થઈને, પરિપુષ્ટ દોરડારૂપે પરિણામ પામે છે, ત્યારે અતિ બળવાન એવા જાનવરને પણ એ વશ કરી શકે છે, તેમ કામ–રાગ, સ્નેહ–રાગ અને દૃષ્ટિ–રાગરૂપે વિખરાએલા પ્રેમના તાંતણાઓને એકત્ર કરવામાં આવે, સમૂહિત કરવામાં આવે અને મજબૂત પાશરૂપ બનાવવામાં આવે, તો તે પ્રેમપાશ વડે અત્યંત બળવાન એવા મન–માતંગને પણ વશ કરી શકાય છે.

વશ થએલા આ મન માતંગ પર આરૂઢ થઈને પછી આત્માનુભવ–ભવન સુધી સુખ–પૂર્વક પહોંચી શકાય. મન માતંગ જો કે અતિ તરલતમ (ખૂબ જ ચંચળ) છે. છતાં એકત્રિત થએલા પ્રેમ પાશ વડે સહેલાઈથી તેને બાંધી શકાય છે. અને તે દ્વારા આત્માનુભવ ભવનના દ્વાર સુધી પહોંચી શકાય છે.

પ્રેમ એ વિશ્વનું મહાવશીકરણ છે. પ્રેમના પોકારથી અનુભવભવનનાં દ્વાર ઉઘડી જાય છે. અને સમગ્ર તત્ત્વ-જ્ઞાનના નિષ્કર્ષભૂત સ્વરૂપ વિશ્રામ ભવનમાં પ્રવેશી શકાય છે. ત્યાં સહજ એવા આત્મસ્વરૂપને ભેટવાથી જે નિરવધિ–નિરાકુલ–નિરૂપાધિક આનંદનો અનુભવ થાય છે, તેનું વર્ણન વૈખરી–વાણીથી કેવી રીતે થઈ શકે ?

ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય સુખાભાસરૂપ દાંપત્યનું સુખ પણ જો અવર્ણનીય મનાયું છે, તો ઈન્દ્રિયાતીત આત્મિક સુખના અનુભવને વાણી કે લેખિની કઈ રીતે વર્ણવી શકે ?

પર વસ્તુમાં વિખરાએલા પ્રેમને એકત્ર કરી, પાછો ખેંચીને સ્વ વસ્તુ–સ્વત્વમાં સમગ્રપણે જોડવવામાં આવે કેન્દ્રી ભૂત કરવામાં આવે અને તે માટે દેહ, વાણી અને મનથી પર બની આત્માનુભવ પામવાનો પ્રેમ પૂર્વક સતત પ્રયાસ કરવામાં આવે તો, આજે પણ તે અતીન્દ્રિય સુખના આસ્વાદના અંશોનો અનુભવ લઈ શકાય.

આત્મપ્રેમ એ જ્યાં–ત્યાં ઢોળી નાખવા જેવી મામુલી વસ્તુ નથી! જેના પ્રેમના વિષય તરીકે આત્મા છે, તેનું જીવતર ધન્ય છે!

તીર્થંકર-દેવોનો પુણ્ય પ્રભાવ

જગતમાં મોક્ષ માર્ગ અને આ માર્ગના પ્રતીકો –મંદિર, મૂર્તિ, ઉપાશ્રય, શાસ્ત્રો, સંઘ વિગેરે જે વિદ્યમાન છે, એ શ્રી અરિહંત-ભગવાનના કારણે જ વિદ્યમાન છે. માટે જ આ જગતમાં જે કંઈ શુભ છે. એ શ્રી અરિહંત-ભગવાનનો જ પુણ્ય-પ્રભાવ છે. તીર્થ ને તીર્થના પ્રતીકો ઉપદેશ વિના સર્જાતા નથી. ઉપદેશ આપવા માટે પુણ્યબળ જરૂરી છે. આવું પ્રકૃષ્ટ પુણ્ય-બળ શ્રી તીર્થંકર-દેવો પાસે જ હોય છે. આજે જગતમાં જે કંઇ સાચી સાધના થઈ રહી છે–એ બધાયમાં તીર્થંકર ભગવંતનોજ મુખ્ય ઉપકાર છે–આ ભૂલવા જેવુ નથી

૯

નિદ્રાની કરકસર

નિદ્રા એ નાનકડી નિવૃત્તિ છે, થોડી વારનું મૃત્યુ છે. જે નિવૃત્તિ ભોગવી શકતો નથી, તેનાથી પ્રવૃત્તિ પણ કરી શકાતી નથી. જેને મરતાં ન આવડે, તેને જીવતાં કયાંથી આવડે? જે મરી જાણે છે, તેજ જીવી જાણે છે. વીરનું એકજ મૃત્યુ હોય છે, ડરપોકના સેંકડો હોય છે. એજ રીતે જે સારી રીતે ઉંઘી શકતો નથી, તે સારી રીતે જાગી શકતો નથી.

ઉંઘ અને જાગૃતિ એ પરસ્પરાવલંબી છે. ઉંઘ એ કમાણી છે અને જાગૃતિ એ ખર્ચ છે. ઉંઘમાં શરીર નવી શક્તિઓ કમાય છે. અને જાગૃતિમાં તે ખર્ચે છે. જો કમાણી ન હોય, તો ખર્ચ કેમ થઇ શકે? એથી ઊલટું જે ખર્ચ ન કરે, તેને કમાવાનો આનંદ પણ શી રીતે મળે? તેમ છતાં લોકો નિદ્રાની કિંમત ભાગ્યેજ સમજે છે. અતિનિદ્રા અને અનિદ્રા એ આધુનિક જગતના વ્યાપક રોગો છે.

ઉંઘ એ પણ જીવનની મહત્વની ક્રિયા છે. શાસ્ત્રોમાં એક અપેક્ષાએ એને મુક્તિના અવિરત પ્રયાણની સહાયક સામગ્રી માની છે.

સામાન્ય રીતે બે પ્રહરની, વિધિપૂર્વકની નિદ્રા ત્યાગી જીવનમાં પણ વિહિત કરાયેલી છે. તેની પાછળ નક્કર હેતુ છે.

જેમ વૈયક્તિક જીવનની દિવાલો તોડ્યા વિના, અહંકારની શૃંખલા ફેંકી દીધા વિના અને સંપૂર્ણ કામના રહિત થયા વિના, સમાધિ પ્રાપ્ત થતી નથી; તેમ જાગૃત જીવનની સાંકળો તોડ્યા વિના અને સંપૂર્ણપણે મનને અને શરીરને પ્રવૃત્તિમાંથી ખેંચી લીધા વિના સાચી નિદ્રા પ્રાપ્ત નથી.

સમાધિ એટલે પરમ આત્મા સાથે તાદાત્મ્ય અને **નિદ્રા એટલે પ્રકૃતિ માતાના ખોળે પડી શક્તિનું કરાતું સ્તનપાન !**

ઉંઘતી વખતે જેઓ સંકલ્પ-વિકલ્પો રાખે છે, પોતાના માથા પર, 'આ કરવું ને તે કરવું'ના વિચારોનો મિથ્યા-ભાર રાખે છે, તેઓ સારી રીતે ઉંઘી શકતા નથી. સ્વપ્નાઓ તેમને ઉંઘ માણવા દેતાં નથી. સુપ્તાવસ્થામાં પ્રકૃતિ સાથે તેનું તાદાત્મય થઈ શકતું નથી. પછી નવી શકિત આવે કયાંથી ?

શરીર. આત્માનું મંદિર છે. ઉંઘ તેનું સમારકામ છે. ઉંઘતી વખતે શરીરને થંભાવી દેવું જોઈએ. અને

પ્રત્યેક અવયવને ઢીલા મૂકી દેવા જોઈએ. શરીરના બધા અવયવોને પૂર્ણપણે શિથિલ કર્યા વગર અને તેને પૂર્ણ આરામની સ્થિતિમાં રાખ્યા વગર, ત્યાં પૂર્ણ સમારકામ થતું નથી. **માટે ઊંઘતી વખતે સમારકામ કરનાર પ્રકૃતિને પૂર્ણપણે સોંપાઇ જવું જોઈએ.** આ સમારકામ વખતે અનુકૂળ સામગ્રી અને પૂર્વ તૈયારી પણ જોઇએ.

શાન્ત જગ્યા, ખૂલ્લી હવા, મનની પ્રસન્નતા વિગેરે સમારકામની સામગ્રી છે.

શ્રદ્ધાપૂર્વક તન–મનને પરમાત્માને શરણે સોંપીને સૂવું વિગેરે સમારકામની પૂર્વ તૈયારી છે.

જેને આહાર પર કાબુ છે, જે શરીરમાં ઓછો કચરો થવા દે છે, જે અતિ શ્રમથી શરીરને પ્રમાણ બહાર ઘસી નાખતો નથી, જે બ્રહ્મચર્ય પાળી, સમારકામમાં માટી–ચુના તૈયાર રાખે છે, જે પોતાની સુઘડ–ટેવોથી રોગોને શરીરમાં પ્રવેશવા દેતો નથી, તે નિદ્રાનો પૂરો લાભ ઉઠાવી શકે છે. થોડી ઉંઘ લેનારે ગાઢ ઉંઘ લેવી જોઇએ.

પહેલી રાતની ઉંઘ ગાઢ હોય છે, એટલે વહેલા સૂઈ રહેવું. પરોઢની ઉંઘ શ્વાન–નિદ્રા હોય છે, એટલે વહેલા ઉઠવું. આવા બધા નિદ્રાની કરકસરનાં રહસ્ય છે.

ઉંઘ એ જાગૃતિનો ભેરૂ છે. તેનું રહસ્ય જે પિછાને છે, તે જાગૃતિને વધુ ચેતનામય, વધુ પ્રવૃત્તિમય કરી શકે છે. નાના આયુષ્યમાં પણ ભરપૂર શક્તિનું તેજ જન્માવવું

હોય, તેણે નિદ્રાની કરકસર અને તેના રહસ્યો સમજવા જોઇએ.

મન-વચન-કાયા આદિને વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જે ઘસારો દિવસ દરમ્યાન પહોંચતો હોય છે, તે ઘસારાને દૂર કરવા માટે રાત્રિ દરમ્યાન નિશ્ચિંતપણે લેવાતી ગાઢનિદ્રા, ઘા પર કામ કરતા મલમ કરતા અધિક સારી અસર કરે છે અને વળતા પ્રભાતે માણસ પ્રસન્ન-પ્રફુલ્લ અને સ્ફુર્તિમય બનીને જીવનનું ધ્યેય હાંસલ કરવાની દિશામાં જરા પણ કંટાળા, અણગમા કે નિરાશા સિવાય, કટિબદ્ધ બને છે.

નિદ્રા ન ડહોળાય તેની કાળજી લેનારને જાગૃતિ દરમ્યાન શક્તિનો અભાવ સહવાનો ભાગ્યે જ અનુભવ કરવો પડે છે.

પ્રકૃતિમાતાના ખોળે વિરમવારૂપ નિદ્રા, જીવનને નિસ્તંદ્ર બનાવવામાં પૂરતી સહાય કરે છે, તેમજ પ્રમાદને પ્રશસ્ત કરે છે. એમ સમજી વિવેકપૂર્વક તેનો લાભ લેવામાં આવે તો આ યુગને લાગુ પડેલા 'અનિદ્રા-અતિનિદ્રા'ના રોગમાંથી બચી શકાય !

☆

૧૦

સહિષ્ણુતા

કોઇ પણ ક્ષેત્રે સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે સદ્ગુણની ખાસ જરૂર પડે છે, તે ગુણ સહિષ્ણુતા છે.

વિવિધ સ્વભાવવાળી વ્યકિતઓના સંપર્કમાં આવવું પડે છે, ત્યારે બીજાઓના સ્વભાવોને ફેરવવાનું કાર્ય મુશ્કેલી ભર્યું બની જતાં જાતે જ ફરવાની જરૂર પડે છે. ગામ ફેરવવાના બદલે ગાડું ફેરવવું, એજ શકય અને સુલભ છે.

અણગમતું પણ સાંભળીને સ્થિર રહેવામાં સહિષ્ણુતાની અત્યંત જરૂર પડે છે. સત્ય આપણા પક્ષે હોય તો પણ ઉછળી ન પડતાં, ખમી ખાવાથી સબળું ય સત્ય વધુ પ્રકાશ સાથે સામી વ્યકિત દ્વારા પ્રગટ થાય છે. તે માટે ધીરજ ધરવી અનિવાર્ય છે.

જે જે મહાપુરુષો થઈ ગયા, તેમજ આજે વિદ્યમાન છે, તે બધાએ કપરા સંયોગોમાં કાળને પાકવાની રાહ જોવાનું જ પસંદ કર્યું છે. જયાં બીજું કશું કાર્યસાધક ન બને, ત્યાં કાળને પાકવાની પ્રતીક્ષા અજબ સહાય કરે છે તાત્કાલિક પ્રત્યાઘાતોને ઝીલી લેવા માટે સહિષ્ણુ બનવું જોઈએ. અને ધીરજ ધરવી જોઈએ.

મન ગમે તેટલું અકળાઈ જાય, પણ જો એક પણ વચન ન ઉચ્ચારીએ, તો બાજી હાથમાં રહે છે. मौनं सर्वार्थ-साधकम् આ નક્કર સત્ય છે.

મૌન ધારણ કરનારને માટે તાત્કાલિક પ્રત્યાઘાતોથી જન્મેલ અપરિપકવ વિચારોને પરિપકવ બનાવવાનો સમય મળે છે. અપરિપકવ વિચારોને વચન અને કાયાથી અમલમાં મૂકી દેતાં, જે કાંઈ નુકશાન થવાનું હતું, તેનાથી સહી સલામત ઉગરી જવાય છે.

સહિષ્ણુ વ્યક્તિ પોતે જ સહી લેવા તૈયાર હોય છે. તેથી એને સહુની સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સામી–વ્યક્તિને પણ આપણી અપ્રતિકારની ભાવનારૂપ મૌનથી પોતાની ભૂલ સમજવાની તક મળે છે.

મૌન રહીને જીવનમાં કડવા ઘૂંટડા ગળી જવામાં અસંખ્ય લાભો રહેલા છે. અટપટા પ્રસંગોમાં પણ મૌન રહીને આપણો કેસ કાળને સોંપી દેવાથી આપણું કામ આપોઆપ થઇ જવાનો અનુભવ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે.

બીજાની ભૂલ સાબિત કરવા કે તરત બતાવી દેવા માટે ઉછળી પડનાર વ્યક્તિ, સામાની ભૂલ તો બતાવી શકતો નથી, પરંતુ આવેશને લીધે કઠોર વાક્પ્રયોગોની જાળમાં ફસાઇ જાય છે. અને બીજી અનેક ભૂલો કરી બેસે છે. જેના પરિણામે સામી વ્યકિતની મૂળ ભૂલ બાજુમાં રહી જાય છે અને આ કઠોર વાણીના પ્રયોગની નવી ભૂલો, સામી વ્યકિત માટે બચાવ-શસ્ત્ર બની રહે છે.

ન્યાયમૂલક આપણી ઇચ્છા મુજબ, સામી વ્યક્તિ પાસેથી કામ કઢાવવું હોય તો મૌન રહીને સહન કરવાની કળા સિદ્ધ કરવી જ જોઇએ.

જીવન જીવવાની આ અનુપમ પ્રક્રિયા સહેલી અને સાદી હોવા છતાં, ભલભલા માણસો તેમાં ભૂલ કરી બેસે છે. તેથી જીવનમાં આ પ્રક્રિયાને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવું જોઈએ.

જીવનમાં સહિષ્ણુતા સ્થાપિત થાય તો આ એક જ પ્રક્રિયા અનેક કાર્યો સાધી આપનારી બનશે. જીવનમાંથી અથડામણો અને સંઘર્ષો વિદાય લેશે અને જીવન સુખ-શાન્તિમય બની રહેશે. તથા બીજાઓને પણ એવું જીવન પ્રેરક તેમજ ઉપકારક બનશે.

સહિષ્ણુતા એટલે સહનશીલતા.

નમામિ વીરં ગિરિસાર ધીરં–આ પંક્તિમાં 'સહિષ્ણુતા' પદાર્થનો સઘળો સાર આવી જાય છે. માત્ર અહંથી પ્રેરાઇને અસહિષ્ણુ બનનારો સરવાળે હાર ખાય છે તેમજ પસ્તાય છે. 'ખમવાની' વાત ખૂબ જ મહત્ત્વની છે. કારણ કે જે 'ખમી' શકે છે તે યથાર્થપણે નમી શકે છે. ધરામાંથી ધીરજના સારનો તાર ખેંચીને આપણે પણ જીવનમાં આનંદનો ઝંકાર જન્માવવો જોઇએ.

૧૧

ખરૂં જ્ઞાન

ગુરૂએ જ્ઞાન આપવા માટે હંમેશાં વાણીનો પ્રયોગ કરવો જ પડે-એવું હોતું નથી.

જ્ઞાનની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં વિહરતા જ્ઞાની પુરૂષના અંતઃકરણમાંથી, વિચાર-જ્ઞાનની સૂક્ષ્મ-ધારાનો પ્રવાહ અધિકારી શિષ્યની હૃદયભૂમિ પર પડે છે, ત્યારે તેમાં નૂતન બોધરૂપ જ્ઞાનની વાડી ઉગી નીકળે છે.

આ માટે જ્ઞાનની જિજ્ઞાસાવાળા શિષ્યે પોતાના મનને યોગ્ય અધિકારવાળું કરવાની અગત્યતા રહે છે. શિષ્યના મનની આવી યોગ્યતા, ગુરૂમાં ઈષ્ટ-બુદ્ધિ-ઈશ-બુદ્ધિ ધારણ કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. તેનું કારણ એ છે કે-શિષ્યનું મન તુચ્છ ગણાતા વિષયોમાં ભ્રમણ કરતું હોય છે. તેથી તે નિકૃષ્ટ-પ્રકારનું હોય છે. આવા અશુદ્ધ-મનનો, ગુરૂના વિશુદ્ધ-મનની સાથે સંબંધ થઇ શકતો નથી. તેથી શિષ્યનું એ કર્તવ્ય છે કે-પોતાના મનને ઉચ્ચ વિષયમાં રમતું કરીને ઉચ્ચતાવાળું કરવું જોઈએ.

ગુરૂમાં દેવબુદ્ધિ ધારણ કરીને, શિષ્ય જયારે પોતાના મનને પુનઃ પુનઃ ગુરૂની અભિમુખ કરવાનો, શ્રધ્ધાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે શિષ્યનું મન અશુદ્ધિને ત્યજીને વિશુદ્ધિ ધારણ કરતું જાય છે અને તેમ થતાં ગુરૂના ઉચ્ચ મન સાથેનો સંબંધ સાધવાની યોગ્યતાવાળું બને છે. કહ્યું છે કે—

'यस्य देवे परा भक्ति,-र्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिताह्यर्थाः, प्रकाशन्ते महात्मनः ॥१॥

અર્થ :— જેને દેવતત્ત્વ ઉપર ઉત્કૃષ્ટ ભકિત છે અને તેવી જ ગુરૂતત્ત્વ ઉપર પણ છે, તે મહાત્માને શાસ્ત્રમાં કહેલા આ અર્થો પ્રત્યક્ષ થાય છે. જયાં આ બુદ્ધિ નથી આવતી, ત્યાં જ્ઞાનનો કે ઉપદેશનો છેડો, બહુ બહુ તો શબ્દ-જ્ઞાન કે વાચિકજ્ઞાનમાં આવે છે. પરંતુ અનુભવજ્ઞાનરૂપે અંતરમાં પરિણામ પામતો નથી.

ઉપદેશનું પરિણામ અનુભવ જ્ઞાનમાં આવે, એ માટે ઉપદેશદાતા ગુરૂ પ્રત્યે શિષ્યે બહુમાનવાળી ઉચ્ચ-બુદ્ધિ રાખવી જોઈએ.

ઉપદેશ કે શિક્ષણનો હેતુ કેવળ બાવન અક્ષરોની રચનાવાળું શબ્દજ્ઞાન આપવાનો નથી, જીવનને પૂર્ણ, વિશુદ્ધ, ઉદાત્ત અને શકિતશાળી બનાવવાનો છે.

આવું જીવન, ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી અને ઉપદેશમાં કહેલી વિગતો પોપટપાઠની પેઠે માત્ર બોલી જવાથી

અથવા તેનો શબ્દાર્થ માત્ર જાણી લેવાથી થતું નથી. પરંતુ સુગુરૂના વિશુદ્ધ મનનો અને શિષ્યની ઉતરતી પંક્તિના મનનો અનુકૂળ સંબંધ થવાથી થાય છે. એ અનુકૂળ-સંબંધ, ગુરૂ પ્રત્યેની ઉચ્ચ બુદ્ધિથીજ થઈ શકે છે.

ગુરૂને 'ગુરૂ' તરીકે માનવા, સમજવા તેમજ સ્વીકારવાથી શિષ્ય નિજ આત્મશુદ્ધિની સાધનામાં સફળ થઈ શકે છે. સુગુરૂ તો શિષ્યની આંખ તેમજ પાંખ બને છે. ગુરૂ એટલે ગુરૂ ! તેમના ચરણકમળમાં સર્વસ્વ ધરૂં ! તો જરૂર મુકિતપ્રકાશને વરૂ ! બસ, આ ભાવના હૃદયે ધરૂં અને આ સંસાર-સાગરને તરૂં ! સુશિષ્યના આ જ હૃદયોદ્‌ગાર હોય છે.

ઇચ્છા શક્તિનું રહસ્ય.

કહેવાય છે કે જેની ઇચ્છા શકિત બળવાન છે, તે મહાન કાર્યો કરી શકે છે.

મહાન વીરપુરુષો અને વીરાંગઓનો ઇતિહાસ એટલે અદમ્ય ઈચ્છા શકિતનો જ ઈતિહાસ.

સંસાર એટલે સતત પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ માત્ર ઈચ્છા શકિતનું જ પરિણામ છે. ભલે, પછી એ શકિત સારી–નરસી હોઈ શકે છે.

આ બધું સ્વીકારી લેવા છતાં એક વાત વિચારવાની રહે છે કે–સાંસારિક સફળતા ખરેખર ઈચ્છા શક્તિની ખીલવણી પર જ આધાર રાખે છે કે તેની પાછળ બીજું કોઈ ગૂઢ તત્ત્વ રહેલું છે ?

આપણી અંદર એક એવી શકિત પણ રહેલી છે કે–જે આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે કામ કરતી નથી.

હૃદય ધબકે છે. ફેફસા સંકોચ–વિકાસ પામ્યાં કરે છે. ખોરાક પાચન થાય છે. શરીરની વૃદ્ધિ થાય છે.

અને શરીરમાં બીજી એવી અનેક ક્રિયાઓ થયા કરે છે. આવાં બધાં કાર્ય કરનાર શકિત, ઈચ્છાને ક્યાં અનુસરે છે?

નથી આપણે આ ક્રિયાઓને અટકાવી શકતા કે નથી તે અટકે ત્યારે આપણી ઇચ્છાથી ફરી એને ચાલુ કરી શકતા. આપણા જીવનને ચલાવવાના ઉપકારક હેતુ-ઓથી આ ક્રિયાઓ ચાલ્યા કરે છે અને કોઈ અગમ્ય કારણે અટકી પણ પડે છે. આપણી બુદ્ધિ તેનું સંચાલન કરતી નથી. છતાં તેમાં સમજ, વ્યવસ્થા અને હેતુ તો સ્પષ્ટ રીતે રહેલાં છે.

એ સંચાલક શકિત આપણને અધીન નથી, તેમ પૂર્ણપણે આપણાથી અલગ પણ નથી. એ શકિત કોણ? કોઇ તેને અજ્ઞાત–મન, કોઇ કુદરત, કોઈ ભગવાન, કે કોઈ સ્વયંભૂ–બ્રહ્મા કહે છે.

અજ્ઞાત મનની વાત જવા દઈએ. તોય સંપ્રજ્ઞાત મનને લગતી બધી પ્રવૃત્તિઓ પણ ક્યાં આપણા પૂર્ણ કાબુ નીચે છે?

ભૂખ લાગે તો ખાધા વિના ચાલતું નથી. ઉંઘને રોકવા ધારીએ તોય ભાગ્યે જ રોકી શકાય છે. ક્રોધ પણ કાબુ બહાર જાય છે. સ્મરણ શકિત પણ ઘણી વાર ઇચ્છાને ગાંઠતી નથી. કોઈ ધાર્યું કામ કરવા જઇએ, તો આપણે એ કરી શકતાં નથી. અમુક રાગ ગાવા જઈએ, અને કોઇ જુદા જ સ્વરો નીકળી પડે છે. જાણે કે કોઇના ખેંચાયા ખેંચાઈને આપણે પ્રવૃત્તિ કરતા

હોઈએ છીએ અને તે પ્રવૃત્તિઓ આપણી ઇચ્છાને અધીન નહિ પણ કોઈ અગમ્ય નિયમો અધીન હોય તેમ જણાય છે.

ઉંઘને રોકવા આહાર અને શ્રમ ઘટાડવા પડે, ક્રોધને ખાળવા ઉશ્કેરણીનાં કારણો ટાળવાં પડે. એકલી ઈચ્છા સફળ થતી નથી. ઇચ્છાને પણ કોઈ સત્તાને અધીન રહીને નિશ્ચિત માર્ગે કામ કરવાનું બંધન તો રહેલું જ છે. વળી ઇચ્છા પણ ક્યાં તદ્દન મુકત છે? તે પણ આપણા શરીર, મન અને પ્રકૃતિની જરૂરીઆતોમાંથી જ જન્મે છે.

તૃષા લાગે, ત્યારે પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય. કોઇનું દુઃખ દેખી ન શકાય, એટલે દયા–દાન કરવાની ઈચ્છા થાય. સામે કોયડાઓ આવે, ત્યારે ઉકેલવાની ઇચ્છા થાય. મનમાં જિજ્ઞાસા જાગે, ત્યારે શોધખોળ કરવાની ઇચ્છા થાય.

એવું પણ બને કે–આપણી ઘણી ઈચ્છાઓ આપણને ન ગમે અને તેને દબાવી દેવાની ઈચ્છા પણ થાય. કોઈ વાર અમુક ઇચ્છાઓ થવી જોઈએ અને થતી નથી–એવું જાણીને એ ઈચ્છાઓ કરવાની ઇચ્છા થાય. આવી વિચિત્રતાઓ જોતાં આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જવાય છે. અને આપણે મુંઝાઇ જઇએ છીએ કે–આ બધું શું? તેમજ આપણે અને આપણી ઇચ્છાઓ એટલે શું? છેવટે ઊંડો–વિચાર કરતા અસંપ્રજ્ઞાત અર્ધપ્રજ્ઞાત અને સંપ્રજ્ઞાત એવી બધી પ્રવૃત્તિઓમાં રહેલો પરસ્પર અનિવાર્ય સંબંધ તથા કુદરતનો અને કર્મનો અકાટ્ય નિયમ સમજાય છે. એક અપેક્ષાએ આપણી પ્રકૃતિ અને હયાતિ એ વિશ્વવ્યાપક અને પૂર્ણ કર્મ પ્રકૃતિનું એક મોજું છે, એક તરંગ છે, એવી પ્રતીતિ થતી જાય છે.

આપણું વ્યક્તિગત જીવન, આપણામાં રહેલા પરમ શાશ્વત-જીવનના પ્રાગટ્ય અને અનુભવ માટે છે. અને એ પરમ શાશ્વત-જીવન પણ આપણાં પૂરતું જ મર્યાદિત નથી ! તે તો વિશ્વના સર્વ-જીવોના જીવનમાં ગૂઢપણે નિહિત છે.

આ જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી વ્યક્તિગત ઇચ્છા પરમ તત્ત્વ (મહાસત્તા)ની ઇચ્છા સાથે તાલ દેવા લાગે છે. અને ઐહિકતાને પોષનારી ઇચ્છાઓથી જીવન બે-તાલ બનતું અનુભવાય છે.

માત્ર ઇચ્છાઓ કરવાથી કાર્ય સિદ્ધિ થતી નથી. ઉલ્ટી પ્રવૃત્તિઓની જંજાળ વધતી જાય છે. જંજાળથી છુટવા માટે સત્ય-ઇચ્છાઓ થવી જોઈએ. તે વિના કાયમી શાન્તિ, સમાધાન કે આનંદ પ્રાપ્ત થવા દુર્લભ છે.

ઇચ્છા શક્તિનું ખરૂં રહસ્ય, માત્ર ઇચ્છાઓ કરવામાં નથી, કિન્તુ યોગ્ય-ઇચ્છાઓ કરવામાં અને અંતે ઇચ્છા-ઓથી રહિત બનવામાં રહેલું છે.

ઇચ્છવા જેવું છે સ્વનું તેમજ પરનું કલ્યાણ ! તે સિવા-યની ઇચ્છાઓ લોખંડની બેડીઓ જેવી છે. એ આત્માને કઠિન-કર્મોના બંધન વડે જકડનારી અને પરાધીનતા વધાર-નારી છે. આપણી ઇચ્છા શક્તિને, પરમ-શક્તિના અંગભૂત બનાવીને, આપણે પરમાત્મ શાસનના એક જીવંત ઘટકરૂપ બની શકીશું, તો જ ઊભા-વગડે ઉગી નીકળતા ઘાસ જેવી ઇચ્છાઓથી મુકત થઇને અંતે ઇચ્છા-રહિત બની શકીશું !

૧૩

સાચું સૌન્દર્ય

ચહેરાને સુંદર દેખાડવાની પ્રવૃત્તિ આજકાલ વધતી જાય છે. પણ તે પ્રવૃત્તિ સુંદર દેખાવા પૂરતીજ હોય છે. સુંદર બનવા માટે હોતી નથી. આ ખૂબ જ દુઃખદ બાબત છે.

સ્નો–પાવડર લગાડવા, અંજન આંજવું, લાંબા વાળ રાખવા, સુગંધી દ્રવ્યોના લપેડા કરવા વિગેરેનો ઘણો મોહ વર્તમાનકાળે વધ્યો છે.

શરીરની વિરૂપતા ઢાંકવા માટે અવનવી ઢબનાં રંગ-બેરંગી વસ્ત્રો માણસ પહેરતો હોય છે, પરંતુ સૌન્દર્ય એ કેવળ ચહેરાનો અને શરીરનો જ પ્રશ્ન નથી. માનસિક જીવનનો તેમાં મોટો હિસ્સો હોય છે. **સૌન્દર્ય, શરીર કરતાં મનમાં વધારે વસે છે.**

જે વ્યકિત જ્ઞાન વડે જીવનને સમજે છે, સંયમ વડે તેનું નિત્ય ઘડતર કરે છે, જેનું અંતઃકરણ ઉદાર છે, જેનું જીવન–માધુર્ય તેની વાણીમાં ટપકે છે, જે પાપથી ભયભીત છે, પણ દુઃખથી નિરંતર નિર્ભય છે, જે અનુ-કૂળતા જેટલી જ પ્રસન્નતા, પ્રતિકૂળતામાં પણ ટકાવી

શકે છે, તેવા મહા મનુષ્યની આંખો વાટે, હોઠો દ્વારા, ભવાંમાંથી, કપોલ અને કપાળ પરથી સૌન્દર્યશાળી આત્માની પ્રતિમા ડોકિયાં કરતી હોય છે.

સાચું સૌન્દર્ય સૂક્ષ્મ હોય છે, સ્થૂલ દેખાય છે તે તો ઇન્દ્રિયોમાં અટવાઈ રહેલાઓ માટેનું મૃગજળ છે. એ મૃગજળથી જીવનની ઊંડી સૌન્દર્યતૃષા કદી સંતોષાતી નથી.

સાચું સૌન્દર્ય સ્મિતની પ્રફુલ્લતામાં છે, કરૂણાની મૃદુતામાં છે, સંયમની તેજસ્વિતા અને સત્યમય જીવનની ઉજ્જવળતામાં છે.

'દેખાવ'ના સૌન્દર્યની માયાજાળમાં ફસાવા કરતાં, શાશ્વત સૌંદર્યના તેજ–સૌરભમાં રાચવું જોઈએ. સ્ત્રૈણ (સ્ત્રી જેવા) બનવાના ચાળા કરવા કરતાં જીવનમાં સાચું પૌરૂષ પ્રગટાવવા મથવું જોઈએ.

કામ–ક્રોધાદિની મલિનતાઓ દૂર કરી, દીપ્તિમાન જીવન જીવવાનું શરૂ થાય કે–તરત જ સૌન્દર્યમૂર્તિ આત્માનું શુદ્ધ રૂપ, આંખો તેમજ સમગ્ર શરીર દ્વારા પ્રગટવા લાગે છે. અને તે જ સાચું અને કાયમી સૌન્દર્ય છે.

માનવીએ મહેનત સુંદર બનવા માટે કરવી જોઇએ, સુંદર દેખાવા માટે નહિ. દેખાવની સુંદરતામાં અંજાવું, તે નર્યું પાગલપન છે, એ બુદ્ધિનો સરિયામ બગાડ છે ને એમાં જીવનની બરબાદી છે. સૌંદર્યપ્રેમીઓએ તો કાયમ ટકનારા આત્માના સૌન્દર્યની માવજત કરવી જોઇએ. ત્યાંથી જ તેને સાચી સુંદરતા સાંપડશે !

૧૪

આત્માનુભવ મેળવવાનો ઉપાય

બૌદ્ધિક-જ્ઞાન જ્યાં સુધી અનુભવમાં ન પરિણમે, ત્યાં સુધી એ જ્ઞાન પરમ શાન્તિ નથી આપી શકતું. ત્યારે હવે સવાલ એ ઉભો થાય છે કે-આત્મ અનુભવ કેવી રીતે મેળવી શકાય ?

પહેલાં એ નિર્ણય કરવો જોઇએ કે દેહથી આત્મા અલગ છે. શરીરમાંથી આત્મા નીકળી જાય કે તરત જ શરીર શબ બની જાય છે.

આ આત્મા ચૈતન્ય શું છે, કેવા અચિન્ત્ય સામર્થ્ય-વાળું છે, તેનો મહિમા આત્મામાં વારંવાર વસાવવો જોઈએ.

બીજી રીતે પણ ચૈતન્યનો મહિમા હૃદયમાં વસાવી શકાય છે : પચાસ, સાઠ, સિત્તેર કે એંસી વર્ષના જીવન દરમ્યાન શરીરમાં કેટકેટલાં ફેરફાર થાય છે ? કયાં બચ-પણનું એ સુકોમળ શરીર ! અને પછી વય વધતાં છેલ્લી

વૃદ્ધાવસ્થાનું ક્યાં એ ખખડી ગયેલું શરીર! છતાં આત્મામાં લેશમાત્ર ફેરફાર થતો નથી. તેનો જ્ઞાન-સ્વભાવ તેમજ સુખ દુઃખને અનુભવવાનો સ્વભાવ એનો એજ રહે છે.

વળી એ વિચારવું જોઈએ કે-બાહ્ય-રૂપનું જ્ઞાન કરવું હોય તો ચક્ષુ-ઇંદ્રિયથી થાય છે, પરંતુ પ્રકાશ ન હોય તો, તે પણ ન થઇ શકે.

એ જ વસ્તુનું જ્ઞાન મનમાં કરવું હોય તો બાહ્ય-પ્રકાશની કોઈ પણ જાતની મદદ વિના અંદરના આત્મ પ્રકાશ વડે થઈ શકે છે.

અંદરનો આ પ્રકાશ અખંડપણે ચાલ્યા જ કરતો હોય છે. અંદરનો આત્મ-પ્રકાશ ન હોય, તો મનમાં કોઇ પણ વસ્તુનું દર્શન ન થઈ શકે. સૂર્યના પ્રકાશ કરતાં પણ આ આત્મ-પ્રકાશનું મહત્ત્વ વધારે આંકવું જોઈએ.

સ્વપ્નમાં જે આખી સૃષ્ટિ દેખાય છે તે કોના પ્રકાશમાં? આત્મ પ્રકાશમાં જ. કેમકે એ વિના અંદર કોઈ ફાનસ, વીજળી કે સૂર્યનો પ્રકાશ છે નહિ. અને પ્રકાશ વિના કોઇ વસ્તુનું દર્શન ન થઈ શકે એ ચોક્કસ છે. મનમાં એ પ્રકાશ આવ્યો ક્યાંથી? એ આત્માનો પ્રકાશ છે. અને અખંડપણે વહ્યા જ કરે છે.

આ ત્રણે પ્રકારની અદ્‌ભુતતાનું વારંવાર ચિંતન કરવાથી, બાહ્ય-વિષયોનું ખેંચાણ ઓછું થઈ જશે અને આત્માનું ખેંચાણ દિન-પ્રતિદિન વધતું જશે.

આત્માની અખંડ-સ્મૃતિ

આત્માનુભવ વિના પરમ-શાંતિ ન મેળવી શકાય-આ એક અખંડ સત્ય છે. આ અનુભવને મેળવવા માટે આત્માનું અખંડ-સ્મરણ રહ્યા કરે, તો જ તે દૃઢ થતો જાય.

શરીરની અંદર આત્મા જેવી કોઈ અપૂર્વ વસ્તુ રહેલી છે, એવા ચોક્કસ પ્રકારના જ્ઞાનથી એ સ્મરણ અખંડ બનાવી શકાય. અભ્યાસથી એ થઈ શકે.

મનમાં પહેલાં દૃઢ-સંકલ્પ કરવો જોઇએ કે-મારે આત્માનું અખંડ-સ્મરણ રાખવું છે! મનમાં કંઈ ને કંઈ વિચારો ચાલતા જ હોય છે. વિચારોની ઘટમાળ અટકતી જ નથી. તેની સાથે જુદી જુદી સ્મૃતિઓ પણ ઉઠ્યા જ કરતી હોય છે.

આ બધા બિનજરૂરી વિચારો અને બિનજરૂરી સ્મૃતિઓને આપણે પ્રયત્નપૂર્વક, અભ્યાસના બળ વડે અટકાવી શકીએ છીએ. અને એના સ્થાને આત્મ સ્મૃતિમાં આપણું મન પરોવી શકીએ છીએ. માત્ર નિશ્ચય દૃઢ રાખવો જોઈએ કે-મારે આત્માનું સ્મરણ અખંડ રાખવું છે!

આવો નિશ્ચય કર્યા પછી પણ આત્માનું અખંડ-સ્મરણ રહેવા લાગશે જ-એવો નિયમ નથી! વારંવાર વિસ્મૃતિ થશે, મનમાં આત્મ-સ્મૃતિને બદલે, બીજી અનેક સ્મૃતિઓ ઉઠ્યા કરશે, અનેક વિચારો આવ્યા કરશે, એ

ભલે આવે; પણ એક વાર નિશ્ચય દૃઢ કર્યો હશે તો સફળતા મળશે જ ! મનમાં આવતી બીજી સ્મૃતિઓને તેમજ વિચારોને રોકવાનો પ્રયત્ન અખંડ ચાલુ રહેશે, તો કયારેક સફળતાના શિખરે પહોંચાશે જ. અખંડ આત્મ સ્મૃતિને નહિ આંબી શકાય, તો પણ એને વિશે દિન-પ્રતિદિન પ્રેમ તો વધતો જ જશે. અને છેવટે આત્માની ઝાંખી થયા વિના, આત્માનો અનુભવ આવ્યા વિના આત્માનો સ્પર્શ થયા વિના નહિ રહે.

નામ જપનો મહિમા

આત્માનુભવ મેળવવા માટે જેટલી જરૂર વૈરાગ્યની છે, વિષયો અને કષાયોને મંદ કરવાની છે, તેટલી જરૂર આત્મધ્યાનની પણ છે.

આત્મ-ધ્યાન માટે પ્રાતઃકાળનો સમય શ્રેષ્ઠ છે. બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં વહેલી સવારે નિદ્રાનો ત્યાગ કરી, આત્મ-ધ્યાન માટે અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તે શીઘ્ર ફળીભૂત થાય છે.

ધ્યાન વખતે આવી જતા અન્ય વિચારોને રોકવા માટે સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય નામ જપનો છે. ઈષ્ટ દેવના નામનો જાપ સતત ચાલુ રાખવાથી અયોગ્ય વિચારો આપોઆપ રોકાઈ જાય છે.

એક બાજુ વૈરાગ્ય અને બીજી બાજુ નામ જપનો અભ્યાસ ચાલુ રહે, તો આત્માનુભવ મેળવવાની ચાવી હાથમાં આવી જાય.

આપણી ઈચ્છા વિના એક પણ વિચાર કે ભાવ ચિત્તમાં ન ઉઠે એવી માનસિક સ્થિતિ જો આપણે પેદા

કરી શકીએ, તો તત્ક્ષણ જ શાન્તિનો અનુભવ આપણે કરી શકીએ.

મનમાં એક પછી એક વિચારો આવતા જ રહે છે. તેમાંથી રાગ દ્વેષના ભાવો પેદા થતા જ રહે છે અને એ દ્વારા આત્માની શાંતિને ખલેલ પહોંચ્યા જ કરે છે. એ બધામાંથી છૂટવા માટે વહેલી તકે વિચારો ઉપર–ભાવો ઉપર કાબુ મેળવવાનો અભ્યાસ શરૂ કરવો જોઇએ એક બાજુ વૈરાગ્ય હોય અને બીજી બાજુ નામ નામ જપ હોય તો, ઢાલની બે બાજુની જેમ તે આપણી આત્મરક્ષા કરે છે.

આ ઢાલની એક બાજુ વિષયો અને તેના આકર્ષણથી અને બીજી બાજુ વિચારો અને રાગદ્વેષના પ્રહારોથી જીવને બચાવી લે છે. આ બંને પ્રકારના અભ્યાસમાં જેમ જેમ સફળતા વધતી જશે, તેમ તેમ અનુપમ શાંતિનો અનુભવ આત્મગોચર થશે.

દેહ અને તેના ધર્મો વિશેની રમણતાને બદલે, આત્મા અને તેના ગુણોમાં રમણતા કેળવાય, તો આત્મ ધ્વનિના ઝંકારવાળું ચેતનામય જીવન શરૂ થાય ! અને આત્માની અખંડ શાંતિ આપણા માટે સ્વાભાવિક બનતી જાય !

દેહમાંના દેહીના અનુભવની તીવ્ર તાલાવેલીને વ્યક્તિની સમગ્રતામાં જન્માવવા માટે ઈષ્ટનો જાપ અને અનિષ્ટકર વિચાર–વાણી આદિનો સદંતર ત્યાગ ખૂબ–ખૂબ જરૂરી છે.

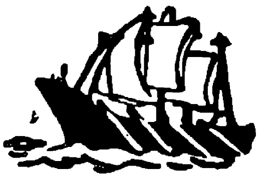

૧૫

ક્રિયાના ગર્ભમાં જ્ઞાન

સામે સેંકડો વસ્તુઓ પડી હોય છે. આંખો ઉઘાડી હોય છે. છતાં લોકો કંઈ તે બધી વસ્તુઓને જોતા નથી; જેટલી વસ્તુઓને જુએ છે, તેટલીને પણ સમજતા નથી.

પોતાની શેરીના અમુક ઘરને કેટલી બારીઓ છે, કે પોતાના ઘરની બારીઓને કેટલા સળિયા છે, તે હરરોજ જોવા છતાં તે જાણતા નથી. ફરવાના માર્ગ પર આવેલાં કેટલાંય વૃક્ષોના નામની પણ ખબર નથી હોતી.

બગીચાના છોડને ક્યારે ફૂલ આવે છે અને અમુક ફૂલનો કયો રંગ છે, તે પણ લોકો કહી શકતા નથી, જાણે ઉઘાડી આંખે આંધળા હોય અને છતે કાને બહેરા હોય, તેમ થતું આ જગતમાં ઘણું ઘણું જણાય છે. હકીકત એ છે કે-જરૂરીઆત લાગ્યા વિના કાંઇ મળી શકતું નથી

જે જ્ઞાન આપણે ગ્રહણ કરીએ છીએ, તે પણ આપણી જરૂરીઆત જેટલું જ હોય છે. અને તેટલાથી બધું મળી ગયું, એમ માની લેવામાં આવે છે. આ એક ઠગારો આત્મ સંતોષ છે.

સામેની વસ્તુ એક હોવા છતાં, તેનું દર્શન વ્યકિત પરત્વે નિરનિરાળું હોય છે.

જેટલી જેની ભૂખ, તેટલું જ તે ખાઈ શકે છે અને જેટલી જેની પાચનશકિત, તેટલું જ તે પચાવી શકે છે. છેવટે એમ જ કહેવું પડે છે કે–આપણે યોગ્યતા અને શકિત પ્રમાણે જ જગતમાંથી મેળવીએ છીએ. જ્ઞાન પણ વસ્તુ કરતાં વસ્તુને જાણનાર ઉપર જ અવલંબીને રહેલું છે.

બાહ્ય–જગતને સમજવા માટે મનુષ્યે પોતે જ પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. માત્ર ટગર ટગર જોયા કરનારને કે બેઠાં–બેઠાં સાંભળનારને, વસ્તુની સપાટીનો ઉપર ચોટીયો જ ખ્યાલ આવે છે.

ડુંગરને માત્ર જોયા કરનાર તેના પર ચઢી શકતો નથી. ત્યાં ચઢવા માટે તો તેને પ્રયત્ન કરવો પડે છે. ડુંગર ચઢતાં–ચઢતાં અને પાણીમાં તરતાં–તરતાં જ ડુંગરનું અને તળાવનું ખરૂં જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. અને ધીમે ધીમે તે જ્ઞાનને વધારી શકાય છે. ક્રિયાના ગર્ભમાં જ્ઞાન રહેલું છે–તે આ રીતે સાચું ઠરે છે.

અત્યારનું જ્ઞાન અને તેને મેળવવાની રીતો વાસ્તવિક્તાની સપાટીથી ભાગ્યે જ આગળ જાય છે. જ્ઞાન મેળવનારે સપાટીની નીચે જવું જોઈશે. એટલે કે હમેશાં ક્રિયાશીલ રહેવું પડશે.

કાર્ય કરવાથી જ જ્ઞાન મેળવવાની યોગ્યતા અને

જરૂરીઆત વધે છે. જિજ્ઞાસા વિના જ્ઞાન થતું નથી અને કર્મ કર્યા વિના સાચી જિજ્ઞાસા જાગતી નથી.

જિજ્ઞાસુ બનવા માટે ક્રિયા અનિવાર્ય છે. ક્રિયા કરતાં-કરતાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટેની યોગ્યતા અને શક્તિનો વિકાસ થાય છે. અને વધેલું જ્ઞાન પણ શુભાનુષ્ઠાનનું ઘડતર કરવા માટે ઉપયોગી નીવડે છે.

પ્રકાશ ઝીલવો અને વિકસવું તથા વિકસીને વધારે પ્રકાશ ઝીલવો એ જ જીવનના આ વૃક્ષનો ધર્મ છે.

ભૂતળમાં રહેલું જળ તેમજ ભાણામાં રહેલું અન્ન, ત્યાંનું ત્યાં જ રહે, તો ન માનવ-પ્રાણીઓની તૃષા છીપે કે ન ક્ષુધા સંતોષાય ! પાણીને બહાર લાવવા માટે જમીન ખોદવાની ક્રિયા કરવી પડે. અન્ન વાપરવા માટે કોળિયા મોંમાં મૂકીને બરાબર ચાવવા પડે.

આત્મામાં રહેલ અપાર-જ્ઞાનને પામવા માટે પણ તે જ રીતે, સતતપણે સતક્રિયાશીલ રહેવું પડે. ઉચિત ક્રિયાની ઉપેક્ષા, જીવને અધિક અજ્ઞાન વડે આવૃત્તિ કરનારી નીવડે છે. એટલે જ્ઞાની ભગવંતોના સદુપદેશ મુજબની ક્રિયા દ્વારા આત્માના અમાપ-પ્રકાશને પામવા માટે માણસે પ્રત્યેક પળે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

૧૬

જીવનની કેળવણી

ઘણા ખરા લોકો હમેશાં મોટી બાબતો તરફ દોડે છે અને નાની બાબતો વિસરી જાય છે. તેઓ સમાજના, દેશના અને વિશ્વના ભારેખમ વિચારો કરે છે અને પોતાના કુટુંબીઓના અને ઘરના સીધાસાદા વિચારો કરવાનું વિસરી જાય છે, મોટા ગ્રન્થો, શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસોમાં ગૂંચવાયા કરે છે અને નાની નોંધપોથી, દિનચર્યા અને દરરોજની વાતો વિસરી જાય છે, આદર્શોના જંગલોમાં રખડે છે અને વાસ્તવિકતાની કેડીઓને છોડી દે છે.

આ ગુણ નથી પણ દોષ છે સ્થૂલ બુદ્ધિનું આ વિપરીત પરિણામ છે.

મોટી વસ્તુઓ હંમેશાં નાની વસ્તુઓમાંથી બનેલી હોય છે. મોટું સરોવર નાનાં ટીપાંઓથી બનેલું હોય છે.

મહાન વસ્તુઓ પ્રથમ નાની જ હોય છે. સાગર જેવી ગંગા, પ્રથમ ગંગોત્રીની નાની ધાર જ હોય છે. વડનું મોટું વૃક્ષ, પ્રથમ નાનાં બીજ રૂપે હોય છે.

નાની બાબત તત્ત્વતઃ નાની છે, એમ સમજી તેના તરફ બેદરકાર રહેવું, એ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિની ખામી સૂચવે છે.

નાની બાબતો, મોટી બાબતોના અવયવો સ્વરૂપ છે-એમ માની તેમના તરફ વધારે કાળજી રાખવી-એ જ સાચી દૃષ્ટિ છે.

'યથા પિંડે તથા બ્રહ્માંડે' એ ન્યાયે નાની વસ્તુઓને સમજનાર મોટી વસ્તુઓને આપોઆપ સમજી શકે છે. પોતાને સંપૂર્ણ ઓળખનાર આખા વિશ્વને સહેલાઈથી ઓળખી લે છે એટલા માટે જ આત્મજ્ઞાનને સર્વથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન કહ્યું છે.

જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયાને સૂક્ષ્મ રીતે સમજવા તેમાં શુદ્ધિ, સમજ અને સરળતા લાવવા જોઈએ. કેમ બોલવું ? કેમ ચાલવું ? કેમ બેસવું ? કેમ ઉઠવું ? કેમ ખાવું ? કેમ પીવું ? એવી નાની-નાની જણાતી ક્રિયાઓ જ સંસ્કૃતિના પાયાની ઈંટો છે.

નજીવી જણાતી બાબતોને પણ બુદ્ધિ અને અંતઃકરણમાં કેન્દ્રિત કરો ! સમગ્ર શક્તિ વડે જોનારને, વિચારનારને અને આચરનારને જ તેમાં મહાનતાનાં દર્શન થશે !

નજર જાડી થાય છે, એટલે પાસે પડેલી સોય પણ દેખાતી નથી. તેમ જાડી બુદ્ધિવાળાને જીવનની નાની-નાની બાબતો ધ્યાનમાં આવતી નથી, એટલે તે ઢંગધડા વગરના જીવનનો ભાર વેંઢારીને સંસ્કૃતિ-પોષક ગુણોથી વંચિત રહી જાય છે.

કેમ જમવું અને કેમ ચાલવું-એ પણ એક કળા છે. જેના વડે જીવન કેળવાય છે અને સુઘડતા, સુસંવાદિતા અને સુસંસ્કારિતા ધારણ કરતું થાય છે.

નાની ગણાતી બાબતોમાં જીવનની કેળવણીની મોટી તેમજ મહત્ત્વની વાતો રહેલી છે.

૧૭

શરીર એક સાઈકલ

પૂર્વ-કર્મોના ફળ સ્વરૂપ જે શરીર મનુષ્યને મળે છે, તેને બે પૈડાંની એક સાઈકલ સાથે પણ સરખાવી શકાય.

સાઈકલ પાસેથી જેમ કામ લઈએ છીએ અને તેને સંભાળીને રાખીએ છીએ, તેમ શરીર પાસેથી પણ કામ લેવાનું છે અને તેને યોગ્ય સંભાળ રાખવાની છે.

સાઈકલને ચલાવતી વખતે તેનું બેલેન્સ બરાબર રાખવું પડે છે. જો તેમ કરવામાં ન આવે તો તે સુખને બદલે, દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે.

તે રીતે શરીર પાસેથી કામ લેવાને માટે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે-આ શરીર એ જીવ નથી, પણ જીવનું સાધન માત્ર છે.

શરીર માટે સાઈકલ છે, પણ સાઇકલ માટે શરીર નથી. તેમ જીવ માટે શરીર છે, પણ શરીર માટે જીવ નથી.

સાઈકલને ગમે તેટલી સંભાળીને રાખો તો પણ એક દિવસ જૂની થઈ જવાની અને તેના વિવિધ ભાગો ઢીલા પડી જવાના. અને છેવટે તે નકામી બની જવાની.

આવી જ દશા માનવ-શરીરની અને તેમાં રહેલ ઇન્દ્રિયો વિગેરેની પણ થઈ જવાની. એ કારણે એમાં આસક્તિ નહિ રાખતાં સમતાપૂર્વક સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ કરી લેવો એ જ સાર છે.

સાઈકલ, પ્રવાસની સુગમતા માટે છે, તેમ શરીર પણ ભવવાટ કાપવાનું સરસ એક સાધન છે. અર્થહીન કે લક્ષ્યહીન રખડપટ્ટીથી સાઈકલ ઝડપથી બિસ્માર બની જાય છે. તેમ આરાધનાના લક્ષ્ય વગરનું શરીર પણ અલ્પ કાળમાં રોગનું ઘર બનવાનો પૂરો સંભવ રહે જ છે. માટે તેને જીવન વિકાસનું વફાદાર સાધન બનાવીને ઉપયોગમાં લેવું જોઈએ.

મિતાહારનો મહિમા

આજે સેંકડે નવાણું ટકા વ્યાધિઓ, જેટલું ખાવું જોઇએ, એના કરતા વધારે ખાવાથી થાય છે. જો મિતાહારનો મહિમા સમજાઇ જાય તો, જગતમાંથી ઘણાંખરા રોગો શાંત થઇ જાય, એટલું જ નહિ; પણ અર્ધી-નિર્ધનતાય જતી રહે! ખાવા માટે જીવન નથી. પણ જીવન છે માટે ખાવું પડે છે-આ સૂત્ર સમજીને માનવ મિતાહારી બની જાય, તો વૈદ્ય-હકીમોને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા બીજો જ કોઇ ધંધો શોધી કાઢવો પડે. ખોરાક માનવને અનેક માર્ગે વિઘ્નમય અને વિષયમય બનાવે છે. પણ મિતાહારની હવા જો નિયમિત લેવામાં આવે તો આવી વિપરીત અસરો ન થાય! અણાહારી-પદને આદર્શ રાખીને, જીભ પર કાબુ મેળવવાનો પુરૂષાર્થ કરાય તો 'મિતાહાર' કોઇ અઘરી ચીજ નથી.

૧૮

વિચાર, આચાર અને શ્રદ્ધા

વિચાર અને આચારની સપાટી સરખી કરવા માટે આદર્શને નીચા લાવવાની જરૂર નથી. આદર્શ ઉચ્ચ હશે, તો જ આચરણ ઉચ્ચ થઇ શકશે.

આદર્શો દોરડાં સમાન છે. એ ઊંચે ખેંચી શકે છે. દોરડાંનો ખીલો ગમે તેટલો ઊંચો હોય, પણ જો પ્રામાણિકપણે એ દોરડાનો ઉપયોગ કરાય, તો થોડું–ઘણું તો ઉપર ચઢાય જ !

વિચારને આચારમાં મૂકવા માટે ત્રણ કક્ષામાંથી પસાર થવું પડશેઃ

(૧) વિચારની યોગ્યતાનો સ્વીકાર.

(૨) વિચાર વિશે પ્રતીતિપૂર્ણ ખાત્રી.

(૩) વિચારમાં જીવંત શ્રદ્ધા.

જો આપણે વિચાર અને આચાર વચ્ચેનું અંતર દૂર કરવું હોય, તો જે વિચાર આપણે અપનાવ્યો હોય, તેના પર વારંવાર મનન અને ચિંતન કરવું જોઈએ.

એ વિચારને મનમાં ચીવટપૂર્વક ઘૂંટવાથી, એને વિષે પ્રતીતિ–ખાતરી થાય છે. અર્થાત્ એ વિચાર સત્ય જ છે અને આદરણીય છે, એવો સંકલ્પ મનમાં દૃઢ થાય છે.

ત્યાર પછીની કક્ષા, શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠાની છે.

કોઇ એક વિચારને 'માનવાની' કક્ષા, શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠામાં પરિણમે છે, ત્યારે તે વિચારને આચારમાં મૂકવા માટે વ્યક્તિ સાચા દિલથી સતત પ્રયત્ન કરવા માંડે છે.

આપણે સહજ વિચાર કરીએ તો ઘણીવાર આપણા વિચાર અને આચાર વચ્ચેનું અંતર આપણને નવાઈ પમાડનારૂં અને શરમ ઉપજાવનારૂં લાગશે.

જો આપણું જ આચરણ, આપણા વિચાર સાથે સુસંગત ન હોય તો, આપણા વિચારની આપણને કિંમત નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

પહેલી કક્ષામાં માત્ર બુદ્ધિ વિચારને ગ્રહણ કરે છે. બુદ્ધિની સાથે લાગણીઓ, વૃત્તિઓ અને મૂલ્યાંકનો તદ્રુપ થાય છે, ત્યારે બીજી અને ત્રીજી કક્ષા આવે છે.

જ્યારે પહેલી કક્ષામાં હોઈએ, ત્યારે આપણે માત્ર વિચાર કરીને સંતોષ માનીએ છીએ, આચરણનો અભાવ સાલતો નથી.

બીજી કક્ષામાં આચરણનો અભાવ, અસંતોષ ઉત્પન્ન કરે છે. અને આચરણ તરફ પ્રેરે છે.

ત્રીજી કક્ષામાં આપણા વિચારને આપણે પૂર્ણ ઉત્સાહથી, મન–વચન અને તન-ધનથી આચરણમાં મૂકીએ છીએ.

માન્યતા અને આચરણમાં ભેદ લાગે, ત્યારે આચરણ એ માન્યતાની કસોટી છે, એમ માનવું જોઇએ. એ માન્યતા માટે આપણે સમય, શક્તિ અને ધનનો કેટલો ભોગ આપવાને તૈયાર છીએ, તેના ઉપર જ આપણી શ્રદ્ધાનું માપ છે.

માન્યતા ખાતર શરીર સુદ્ધાનું પણ બલિદાન આપવું પડતું હોય તો આપવું, એ માન્યતા પરની સચોટ શ્રદ્ધાને સૂચવે છે.

શ્રદ્ધાનું બળ

શ્રદ્ધાના અભાવે માત્ર જ્ઞાન એ તકલાદી અને અર્ધદિન બની જાય છે. શ્રદ્ધા વિના માત્ર દૃષ્ટિ કે જ્ઞાન ઉપયોગી થઇ શકતાં નથી.

વિષ મારે, અગ્નિ બાળે, તેમ પાપ દુઃખ આપે, એવું જ્ઞાન થવા છતાં શ્રદ્ધાની કમીનાના કારણે વિષ અને અગ્નિની જેમ પાપથી પાછા ફરાતું નથી.

પ્રવૃત્તિમાં દૃઢતા લાવવા માટે શ્રદ્ધાના બળની પૂરી જરૂર છે, જ્ઞાન અને વિવેકને સફળ બનાવનાર એક શ્રદ્ધા જ છે.

જે જ્ઞાન અને વિવેક જીવનમાં ઉપયોગી ન થાય, તે જ્ઞાન અને વિવેક ઉપર પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધા પ્રગટી નથી એમ સાબીત થાય. જ્ઞાન અને વિવેક કરતાં પણ શ્રદ્ધાની અગત્ય કેટલી વધારે છે, તે આથી સ્પષ્ટ થશે.

આવી શ્રદ્ધા યથાર્થ વક્તા ઉપરના વિશ્વાસથી આવે છે, શ્રદ્ધાળુ પુરુષના સંસર્ગથી આવે છે, શ્રદ્ધાવાન પુરુષોના ચરિત્ર સાંભળવાથી પણ આવે છે.

શ્રદ્ધા એટલે સુદૃઢતા, એકનિષ્ઠતા, પરિપૂર્ણ નિશ્ચળતા !

तमेव सच्चं निस्संकं जं जिणेहिं पवेइयं

તેજ સાચું અને શંકા વિનાનું છે કે જે જિનોએ કહ્યું છે—આવી શ્રદ્ધાને ધર્મ જીવનનો પાયો માનવાથી વિવેક, પરીક્ષા કે કસોટી—આ બધું ઉડી જતું નથી. ખરી વાત તો એ છે કે—વિવેક અને પરીક્ષા વિના ખરી શ્રદ્ધા સંભવતી નથી. શ્રદ્ધા, માણસમાં ધૈર્ય, સાહસ અને બળ પ્રગટાવે છે.

વસ્તુ માત્રની પરીક્ષા કરો ! અને જે સાચું સુવર્ણ સિદ્ધ થાય, તેને ગ્રહણ કરો.

વારસામાં મળેલી શ્રદ્ધા એ અમૂલ્ય ધન છે. એમ માનીને તેને ચિંતન, મનન, અભ્યાસ તેમજ પરીક્ષા વડે સ્થિર અને સંગીન બનાવો. તેમ નહિ થાય તો, નાણું પાસે હોવા છતાં ભીડ વખતે કામ નહિ લાગે.

આત્મ સ્વરૂપ વિશે જેને પાકી શ્રદ્ધા છે, તેને ત્રણ ભુવનનું રાજ્ય મળે તો પણ એ એમ માને કે–એ રાજ્ય મારૂં નથી, કર્મજનિત છે. તેથી લાભ–હાનિ પ્રસંગે, તે તીવ્ર હર્ષ–શોક નહિ કરે, ઐશ્વર્ય કે આફત વચ્ચે પણ તે સમતોલ રહી શકશે. હાર–જીત કે નિંદા–પ્રશંસા તેને નિરાશ કે નિરુત્સાહ નહિ કરી શકે. માટે જ કહ્યું છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ભલે સંસારમાં રહે, પણ સંસારથી લેપાતો નથી! આ શ્રદ્ધાનું જ બળ છે.

હું નિશ્ચયથી આત્મ સ્વરૂપ છું–આવી અખંડ શ્રદ્ધા-વાળાને સર્વ કોઈ પોતાના આત્માના જ અંશ દેખાવા લાગે છે. અર્થાત્ પોતાના આત્માના સ્વરૂપ જેવું જ, બીજાના આત્માનું સ્વરૂપ તેને ભાસે છે. તેથી તેના દિલના દરિયામાં વિશ્વમૈત્રીનાં મોજાંઓ ઉછળવા લાગે છે, અને તેના આચારમાં મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓ સ્પષ્ટપણે વર્તાવા માંડે છે. આત્મ સ્વરૂપની સાચી શ્રદ્ધાનું આ ફળ છે.

જેમ આત્માની, તેમ કર્મની, આત્મા સાથે કર્મના સંબંધની, તે સંબંધના હેતુઓ વિગેરેની શ્રદ્ધા શાસ્ત્ર વચનથી, બુદ્ધિની સૂક્ષ્મ વિચારણાથી અને અનુભવજ્ઞાનથી દૃઢ થતી જાય છે. તેમ–તેમ જીવન, સંપત્તિ સમયે કુસુમથી પણ કોમળ અને વિપત્તિ સમયે વજ્રથી પણ કઠોર બની જાય છે. શ્રદ્ધાનું જ આ બળ અને ફળ છે.

સુવાસ વગરના ફૂલ જેવો છે–શ્રદ્ધા વગરનો આચાર! વિચારમાં દૈવત પણ શ્રદ્ધા જ સ્થાપે છે. વિચારને આચાર સાથે જોડનારા સુદૃઢ પુલનું કામ પણ શ્રદ્ધા જ કરે છે. સુવિચારને સદાચારમાં ઢાળનારી શ્રદ્ધા સહુની આંખ બનો!

ધાર્મિક-દરિદ્રતા

દુનિયામાં આજે અનેકવિધ દરિદ્રતાઓ ફાલી-ફુલી રહી છે. છતાં માનવીને લગભગ ધનની દરિદ્રતાં જ વધુ સાલતી હોય છે. એકલી ધનની જ દરિદ્રતા નથી, પણ રૂપની, બળની, કુળની જાતિની આરોગ્યની, આયુષ્યની, બુદ્ધિની, વિવેકની અને ધર્મની–આમ, દરિદ્રતાના અનેક ભેદો છે. આવી દરિદ્રતાઓ વચ્ચે ઘેરાયેલો માનવ, એકલી ધનની દરિદ્રતા દૂર કરવા મથતો હોય છે. ત્યારે એ ખરેખર કોઇ મોટા મોહને અધીન બનીને વર્તતો હોય એમ જણાય છે. ધન કરતા તો આરોગ્ય, આયુષ્ય અને ધર્મ કરોડ ગણા કિંમતી છે માટે ધાર્મિક-દરિદ્રતા ટાળવા જ ખરો પુરૂષાર્થ થવો જોઇએ. આ એક જ પુરૂષાર્થ એવો છે કે-જે બીજી બધી દરિદ્રતાઓનેય દૂર કરી શકે! કદાચ દૂર ન થાય તોય. એ દરિદ્રતાઓ પછી માનવીને દુઃખી તો ન જ બનાવી શકે?

૧૯

પરિણામનું મૂલ્ય

કેટલાક લોકો જાડી દૃષ્ટિના હોય છે. તેઓ ધાંધલ ધમાલને કાર્ય માની લે છે. જેમાં દોડધામ, ગરબડ, હીલચાલ, ધમપછાડા ન હોય તેવી પ્રવૃત્તિમાં તેઓ કાર્ય જોઈ શકતા નથી.

કારખાનાના યંત્રો ઘરઘરાટી બોલાવે, મજૂરો આડા અવળા થયા કરે, જાણે કે કામ થઈ રહ્યું છે. ઓફિસના કાગળિયા ફડફડાટ થતા હોય, કારકુનો અરસપરસ અથડાયા કરતાં હોય, ત્યારે એ લોકો માને કે–કામ ધમધોકાર ચાલી રહ્યું છે. આ જાતના કાર્યોમાંથી શું નિષ્પન્ન થયું ? તે તપાસવા જેટલી ઝીણી દૃષ્ટિ તેમનામાં હોતી નથી. આવા લોકોને કાર્યમાં કૌશલ્ય, સફાઈ, વેગ, અગમ–બુદ્ધિ વિગેરેની મૂલવણી આવડતી નથી.

શું હાથ–પગ ચાલ્યા કરે તે જ કામ ? ચિંતન, શોધન અને આદર્શ દર્શન એ કોઈ કાર્ય નહિ ?

ધ્યેયશૂન્ય, પરિણામશૂન્ય, આંધળી ધાંધલ–ધમાલની કિંમત તો, ' પાઇની પેદાશ નહિ અને ઘડીની નવરાશ

નહિ,' જેવી ગણાય ! દેખાવ, પડછાયા કે પુગાવામાં રાચનારી બાળક બુદ્ધિ જ તેમાં ભેળવાય છે.

સૂર્ય શું કામ કરે છે ? આત્મા પણ શું કરે છે ? બંને સાક્ષીની જેમ હાજરી આપવા સિવાય કશું કરતા જણાતા નથી. પણ તેઓના કાર્યની કોણ બરાબરી કરી શકે ? તેઓની હાજરી માત્રથી જ જગત દેખતું અને ચેતનવંતુ છે. તેઓ ભલે કશું ન કરે, પણ તેમને લીધે જ આખું જગત ક્રિયાશીલ રહી શકે છે. તેજસ્વિતા અને ઓજસ, શકિત અને આકર્ષણ પોતાનામાં ધારણ કરનાર-સૂર્ય અને આત્મા બધાં કાર્યોના પ્રણેતા છે.

કોઈ કરે, કોઈ પ્રેરે, કયારેક મૌન પણ વ્યાખ્યાન બની જાય અને સંશયોને છેદી નાંખે ! જેમણે તેજ, શકિત અને આદર્શ સિદ્ધ કર્યા છે, તે કશું ન કરે, છતાં સહુથી મહાન કાર્ય કરે છે. તેમનામાંથી સહજ સ્વભાવે કાર્યધારાઓ વહ્યા જ કરતી હોય છે. જાડી દૃષ્ટિને એ દેખાય કે ન દેખાય-તેની બહુ કિંમત નથી. કિંમત તો કાર્યની અને તેનાથી નીપજતા પરિણામની છે.

નાના કે મોટા કાર્યનું મૂલ્ય તેના પરિણામ પર અવલંબે છે. એક માણસ ધ્યેયશૂન્યપણે ૧૦ માઈલ દોડી નાખે એટલે તેનું તે કાર્ય મોટું ન ગણાય ! જ્યારે સમજપૂર્વક પગલાં ભરીને નિજ-લક્ષ્યને વરવું તે કાર્ય 'કાર્યરૂપ' ગણાય !

દેખાવની મોટપથી બચીને માણસે, સ્વ પર હિતકર વૃત્તિ તેમજ પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ કેળવવો જોઈએ. તો જ પરિણામનું મૂલ્ય આંકી શકવાની શકિત જાગૃત થાય.

२०

સાચી માનવતા

આહાર, આરામ અને ભોગનાં સાધનોનો વિસ્તાર એટલે માનવતા નહિ. સ્થૂલ સાધનોની પ્રાપ્તિથી બાહ્ય જીવન વધારે સગવડ ભર્યું બને છે, પણ તેથી લોભ, ભય, સ્વાર્થ કે કપટ ઘટતાં નથી. સુધારેલી પશુ-ટેવોનો વિકાસ, એ માનવતાનો વિકાસ નથી. માનવતાનો વિકાસ છે, પોતે પોતાને ઓળખે એમાં !

પશુથી વિશિષ્ટ એવું 'કાંઈક' માનવીમાં છે. જ્ઞાન અને આનંદ-પ્રાપ્તિની એક અદમ્ય-જિજ્ઞાસા માનવીમાં સુષુપ્તપણે રહેલી છે. પશુભાવોને વશ થઇ, માનવીએ આ ભાવતૃષા વિસારી છે. બહાર પ્રગટ થવા મથતી ચેતનાનો આંતર-અવાજ જે સાંભળે છે, તે શરીર-તૃપ્તિની જેમ માનસ-તૃપ્તિ માટે પણ અવશ્ય પ્રયત્ન કરે છે.

સાહિત્ય, સંગીત, કલા, ચિત્ર અને શિલ્પના જુદા જુદા સ્વરૂપો દ્વારા વ્યકત થવા મથી રહેલું માનવ મન, પશુત્વથી ભિન્ન સ્વભાવ દર્શાવે છે. અવ્યક્તમાંથી વ્યકત

થવા મથી રહેલા આંતર–અવાજને જે સાંભળે છે ને અનુસરે છે, તેણે પશુભાવથી મુક્તિ મેળવી છે, તેણે માનવ નામને સાર્થક કર્યું છે.

દેહનો નાશ એ મૃત્યુ નથી, માનવતાનો વિધ્વંસ એ મૃત્યુ છે.

ધન, સત્તા અને કીર્તિની અપ્રાપ્તિ એ નિષ્ફળતા નથી, પણ માનવ સહજ ગુણોનો સંકોચ એ નિષ્ફળતા છે. મુશ્કેલીઓનો સતત–સામનો પરાજય નથી, પણ પ્રયત્નનો અંત એ પરાજય છે. મુશ્કેલીઓમાં મૂકાયા વિના જીવનનું સત્ત્વ બહાર નહિ આવે. અમૃત જેને પ્રગટાવવું છે, તેને મંથનનું કષ્ટ સહવું પડશે.

"હું માનવી છુ, પશુ નહિ!

જે અસીમ, અનંત અને અતાગ તત્ત્વ મારામાં ભર્યું પડ્યું છે, તેને ભલે આજે હું ન સમજી શકું! પરંતુ હું જાણું છું કે–મારી સીમા નથી, મારો અંત નથી. મારો તાગ નથી. હું સ્થૂલ નથી, સૂક્ષ્મ છું. હું બાહ્ય નથી, આંતર છું. સ્થૂલની પ્રાપ્તિ મારૂં ધ્યેય નથી. સૂક્ષ્મનો વિકાસ મારૂં ધ્યેય છે. પ્રકાશની શોધ એ મારૂં જીવન છે! આ વિચારોનું વાયુમંડળ માનવીનું આત્મ રક્ષક અભેદ્ય બખ્તર બની શકે છે.

માનવતા એટલે જ્ઞાનનો પ્રકાશ અને પ્રેમની ઉષ્મા! વિકસિત માનવતાથી અણુ અને વિશ્વ, પદાર્થ અને શક્તિ,

કાળ અને વિચાર, મન અને આત્માના રહસ્યોના પણ પારને પમાય છે.

જેમ પ્રાકૃતિક-શક્તિઓનું જ્ઞાન, તેનો ઉપયોગ, તેના ગૂઢ રહસ્યોની સમજણ એ વિજ્ઞાન છે, તેમ માનવભવની વિશાળતા, ઉંડાણ, તેની અગાધ-શક્તિઓનું માપ, એ પણ વિજ્ઞાન છે. જ્યાં શ્રેષ્ઠ માનવતા, ત્યાં શ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાન !

આજનું વિજ્ઞાન રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક બંધનોથી જકડાએલું છે. વિજ્ઞાન રાજસત્તાથી, રાજસત્તા વ્યાપારી હિતોથી, વ્યાપારી-હિતો અર્થ-સંગ્રહથી, અર્થ-સંગ્રહ સ્વાર્થવૃત્તિથી અને સ્વાર્થવૃત્તિ વાસનાવૃત્તિથી દબાએલી છે. ત્યાં સુધી વિજ્ઞાન માનવતાને ઊંચે ક્યાંથી લાવી શકે ?

માનવતાને ઊંચે લાવવા માટે સ્થૂલને છોડીને સૂક્ષ્મમાં જવું પડશે. બાહ્યને છોડીને આંતરમાં પ્રવેશ કરવો પડશે.

સુધારેલી પશુ-આવૃત્તિ જેવો માનવ, માનવતાનો ચાહક, વાહક કે પ્રસારક નહિ બની શકે. માનવતા મહોરે છે-વાસનાને વશ કરવાથી, સ્વાર્થને સંકોચવાથી, પરમાર્થને વિકસાવવાથી, આત્માને ઓળખવાથી અને જડની ચાકરી છોડવાથી ! માણસ જો માણસાઈનો દીવો બને, તો એનામાં પોષાતી પશુતાને વિદાય લેવી જ પડે.

૨૧

બ્રહ્મચર્ય પાલન

બ્રહ્મચર્ય પાલન એ અઘરામાં અઘરી સાધના છે. તેમ છતાં એ સિદ્ધ કર્યા વિના પ્રગતિ થઇ શકતી નથી. તેથી પ્રગતિવાંચ્છુ પ્રત્યેક મનુષ્યે આ સાધનાને સિદ્ધ કરવી જ રહી. આ સાધના અંગેની કેટલીક સૂચના અહીં રજુ કરાય છે.

(૧) બ્રહ્મચર્ય-પાલન માટે પહેલી સૂચના એ છે કે- સાંજનું ભોજન જતું કરવું. બપોરે રોટલી, દાળ, ભાત, શાક જેવો સાદો આહાર લેવો, માદક આહાર લેવો નહિ. કોઈ વખત માદક આહાર લેવાઈ જાય, તો બીજે દિવસે ઉપવાસ કરી લેવો. એથી માદક આહારની કોઈ પણ અનિષ્ટ અસર, મોટા ભાગે થશે નહિ. કોઈ વખતે બપોરે સંતોષકારક ભોજન ન થયું હોય અને સાંજે લેવું પડે, તો તે અલ્પ પ્રમાણમાં લેવું.

(૨) મનને નવરૂં ન રહેવા દેવું. સવારે સ્વાધ્યાય કરવો. રાત્રે ઉંઘતી વખતે કંઇક ને કંઇક ધાર્મિક વાંચન-

ચિંતન કરીને જ ઊંઘવું. અને દિવસ દરમ્યાન ઈષ્ટના નામનો જાપ વારંવાર કરવો. ભલે તેનું તાત્કાલિક પરિણામ કાંઈ પણ ન જોવામાં આવે, પણ છેવટે એમાંથી જ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું બળ મળે છે.

(૩) સ્ત્રીઓ વિશે માતૃભાવ અથવા વૈરાગ્યભાવ કેળવવો. પ્રત્યેક સ્ત્રી તેના સંતાનની અપેક્ષાએ માતા છે, પૂજ્ય છે—આ દૃષ્ટિ રાખવાથી સ્ત્રીત્વનું સાચું મૂલ્ય સમજાય છે. એક માતૃધર્મ છોડીને વિશ્વભરમાં બીજો કોઈ પણ ધર્મ, એનાથી ચઢિઆતો નથી. સ્ત્રી માત્રમાં એ ધર્મનું દર્શન કરવાથી તેમાં જગત પૂજ્યતાના, પરમ પવિત્રતાના દર્શન થાય છે. એ દર્શન વિકાર માત્રને બાળી નાખે છે.

(૪) વૈરાગ્યભાવ કેળવવા માટે ધર્મરહિત માનવદેહની નિઃસારતાનો વિચાર કરવો. સ્ત્રી શરીર ગમે તેટલું સુંદર લાગતું હોય, તો પણ છેવટે તો તે માત્ર મળ, મૂત્ર, રૂધિર, માંસ, હાડ અને ચામથી બનેલું છે. એ શરીર ગમે તેટલું તારૂણ્ય કે લાવણ્ય સંપન્ન હોય તો પણ અંતે, તે રોગગ્રસ્ત અને જરાજીર્ણ થવાનું છે. ગમે તેટલું રાગવર્ધક, છતાં તે બધો રાગ છેવટે અસ્થિરતામાં પરિણમે છે. આવું ચિંતન સતત કરવું.

(૫) બ્રહ્મચર્ય—પાલન માટે પૃથક્ શયન અતિ આવશ્યક છે. તદુપરાંત સમગ્ર સ્ત્રી જાતિ સાથેના વ્યવહારોમાં મર્યાદાનું પૂર્ણ પાલન અને અકારણ સંસર્ગનું વર્જન અતિ જરૂરી છે.

મુખ્ય વિચાર

બ્રહ્મચર્ય-પાલન માટે મુખ્ય વિચાર એ જરૂરી છે કે-મનુષ્યને કઈ સૃષ્ટિ રાગ-દ્વેષ કરાવે છે-બહારની કે અંદરની ?

આપણી સામે બહાર જે સૃષ્ટિ ઊભી છે, તે ખરેખર રાગ-દ્વેષનું, હર્ષ-શોકનું કે કામ-ક્રોધનું અંતરંગ કારણ નથી. બહારની સૃષ્ટિ જોતાં જ આપણા મનમાં એ વિશે જે ભાવનામય કે કલ્પનામય સૃષ્ટિ પેદા થાય છે, તે જ રાગ-દ્વેષ આદિનું અંતરંગ કારણ છે.

બહારની સૃષ્ટિ નિમિત્ત જરૂર થાય છે, પણ રાગ-દ્વેષ કરાવનાર તો માનસિક સૃષ્ટિ જ છે. આ વાતને સમજવા માટે અહીં બે દૃષ્ટાન્તો વિચારીએ:

ધારો કે ત્રણ માણસ રસ્તામાં જઈ રહ્યા છે. રસ્તામાં ત્રણેયને મૂલ્યવાન એક હીરો જોવામાં આવ્યો. આ ત્રણ પૈકી બે જણા એ હીરો લેવાને દોડ્યા. જે પહેલો પહોંચ્યો તેને એ હીરો મળ્યો. જેને મળ્યો તેને આનંદ થયો, ન મળ્યો તે નારાજ થયો. ત્રીજો કે જે વિરક્ત હતો, તેને ન આનંદ થયો ન શોક થયો.

અહીં એકજ હીરામાં એકને સુખ બુદ્ધિ, બીજાને દુઃખ બુદ્ધિ અને ત્રીજાને ઉપેક્ષા બુદ્ધિ થઈ, તે બહારનો હીરો જોવાથી ભીતરમાં જે કાલ્પનિક કે ભાવનામય હીરો
 પેદા થયો તેના કારણે થઇ. તેથી રાગ-દ્વેષ થવાનું આંત-

રિક અને ખરૂં કારણ, બહારની સૃષ્ટિ નથી, પણ અંતરંગ-સૃષ્ટિ છે.

એવું જ એક બીજું દૃષ્ટાન્ત લઈએ જેથી આ વિચાર વધુ સ્પષ્ટ થાયઃ

પરદેશમાં રહેલ પુત્રનું મરણ ન થયું હોય, છતાં કોઇ એના મૃત્યુના સમાચાર આપે તો મન તરત જ શોકાકુળ થાય છે. એનાથી ઉલટું પુત્રનું મરણ થયું હોય છતાં મૃત્યુના સમાચાર ન મળે અથવા તો વાત છુપાવવા પુત્ર જીવતો છે-એવા સમાચાર કોઈ આપે તો ચિત્ત સાવ સ્વસ્થ રહે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મનમાં પેદા થતી સૃષ્ટિ વાસ્તવિક નહિ, પણ કલ્પિત હોય છે. હવે આ વિચાર બ્રહ્મચર્ય-પાલનમાં કઈ રીતે સહાયક થાય છે તે જોઇએઃ

એક સ્ત્રીને જોતાં જ એકના મનમાં પત્નીભાવ, બીજાના મનમાં માતૃભાવ, ત્રીજાના મનમાં પુત્રીભાવ, ચોથા-પાંચમા અને છઠ્ઠાના મનમાં અનુક્રમે કાકી, માસી કે મામીનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો. બહાર તો એક જ સ્ત્રી છે છતાં તેમાંથી મનોમયી અને કાલ્પનિક છ સ્ત્રીઓ પેદા થાય છે અને દરેકમાં જુદો જુદો ભાવ પેદા કરનારી બને છે.

બહારની જે સ્ત્રી છે, તેના શરીરમાં હાડ-માંસ છે. તેની ઉંચાઈ પાંચ કે સાડા પાંચ ફુટ છે. તેનું વજન

૯૫ કે ૧૦૦ રતલ છે. પણ તેના આધારે અંદર જે છ સ્ત્રીઓ પેદા થઈ, તેમાં નથી હાડ-માંસ, નથી ઉંચાઈ કે નથી વજન ! એને તો માત્ર આકાર હોય છે. તે પણ માત્ર મનનો કે બુદ્ધિનો !

આ કેવળ રૂપ અને આકારમય સ્ત્રી કે જેમાં હાડ-માંસ, વજન કે ઉંચાઈ કશું જ નથી, જે કેવળ કાલ્પનિક છે, ભાસ માત્ર છે, તે જ સુખ-દુઃખ કે વિકારનું કારણ થાય છે.

આપણને એમ લાગે છે કે બહાર જે હાડમાંસવાળી અને બોલવા-ચાલવાવાળી સ્ત્રી ઊભી છે, તે જ સુખ-દુઃખ આપે છે. અને તે જ વિકારને પેદા કરે છે. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. જો એમ જ હોય તો એ સ્ત્રીને જોતાં બધાને સુખ-દુઃખ કે વિકાર સરખા પેદા થવા જોઈએ. પણ એમ જોવામાં આવતું નથી.

ત્યારે કઈ સ્ત્રી સુખ-દુઃખ આપે છે કે વિકારને પેદા કરે છે ? મનોમયી જેની છબી મન પર પડે છે, એ સુખ-દુઃખ આપે છે અને એજ વિકારને પેદા કરે છે. અંદર જે સ્ત્રી પેદા થઇ, એમાં રૂપ કે આકાર સિવાય કાંઈ નથી. એમાં હાડમાંસ નથી. એને ઉંચાઈ, પહોળાઈ કે વજન નથી. એ કેવળ બહાર રહેલી સ્ત્રીનો ભાસ છે.

એટલે બે સ્ત્રીઓ થઇ: એક બહારની, હાડમાંસવાળી. બીજી હાડમાંસ વિનાની, કેવળ મનોમય 'રૂપ' અને મનોમય 'આકાર'વાળી.

બહારની સ્ત્રી જોવા છતાં, અંદરની સ્ત્રી મનમાં પેદા ન થાય; તો માણસને સુખ, દુઃખ કે વિકાર કાંઈ જ ન થાય.

એથી ઉલટું બહાર સ્ત્રી જોવામાં ન આવે, પણ મનોમય રૂપ–આકારવાળી સ્ત્રી પેદા થાય, તો જરૂર સુખ, દુઃખ કે વિકાર પેદા થાય.

આ જ વાતને શાસ્ત્રીય ભાષામાં કહેવી હોય તો વસ્તુમાં રૂપ– આકાર છે, પણ રૂપ–આકારમાં વસ્તુ નથી– એમ કહી શકાય. વાદળામાં પાણી છે, પાણીમાં વાદળાં નથી. અગ્નિમાં ધુમાડો છે, પણ ધુમાડામાં અગ્નિ નથી, એમ પણ કહેવાય.

આપણને સૃષ્ટિના પદાર્થોનું જે જ્ઞાન થાય છે, તેનું વિશ્લેષણ કરીએ તો ખ્યાલ આવે કે–પદાર્થને જોતાં જ તેમાં રહેલ રૂપ કે આકાર આપણા મનમાં પ્રવેશ કરે છે એટલે કે એ પદાર્થના રૂપ–આકારનું ચિત્ર મનમાં ખડું થાય છે. એ રૂપ–આકાર કંઇ વસ્તુ નથી. વસ્તુનો ભાસ છે. જેમ આપણી છાયા એ કાંઈ વસ્તુ નથી.

વસ્તુ આપણે છીએ, છાયા એ વસ્તુનો ભાસ છે. તે જ રીતે દરેક વસ્તુનું જ્ઞાન એ તેના રૂપ–આકારનું જ જ્ઞાન છે.

રૂપ–આકારનું ચિત્ર મનમાં ખડું થતાં વેંત જ એના વિશે જુદા–જુદા ભાવો, જુદી–જુદી કલ્પનાઓ મનમાં પેદા

થાય છે. સંસ્કારવશાત્ થતા આ જુદા-જુદા ભાવો અને જુદી જુદી કલ્પનાઓ મનુષ્યને સુખ-દુઃખ આપે છે.

ચિત્તમાં રૂપ-આકાર પેદા થયા પછી ઉત્પન્ન થનારા રાગદ્વેષ મૂલક ભાવો કે કલ્પનાઓને આપણે અભ્યાસથી અટકાવી શકીએ છીએ. તેમજ વિશેષ અભ્યાસથી મનમાં ઉત્પન્ન થતા રૂપ-આકારને પણ અટકાવી શકીએ છીએ.

આ વાત જો ચિત્તમાં ઠસી જાય, તો મનમાં પેદા થતી વ્યાકુળતા શમી જાય, કેમકે વ્યાકુળતાનો આધાર મનમાં થતી કલ્પનાઓ છે. કલ્પનાઓનો આધાર મનમાં ઉઠનારા રૂપ અને આકારો છે. અને મનમાં ઉઠનારા રૂપ અને આકારોનો આધાર, બહાર રહેલી સૃષ્ટિ છે.

બહારની આવી સૃષ્ટિ અંગે મનમાં જે 'કંઈ' પેદા થાય છે, તે બધો ભાસ જ છે-આ વાત જો બરાબર મનમાં વસી જાય, તો નિર્વિકાર-શાન્તિ સિવાય બીજી કોઈ અનુભૂતિ નહિ થાય.

બ્રહ્મચર્ય-પાલન માટે આ એક મહત્ત્વનો વિચાર છે. આ વિચારનું વારંવાર ચિંતન કરવાથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન દુષ્કર મટીને સુકર બને છે અને મોહનું નિવારણ સુશક્ય બને છે. માત્ર આ ચિંતનના સતત અભ્યાસની જરૂર છે.

બ્રહ્મચર્ય-પાલન માટે પંચમહાવ્રતધારી સાધુ ભગવંતોની સેવા-ભક્તિ પણ ખૂબ સહાયક નીવડે છે. મારે

બ્રહ્મચર્યના પાલન વડે જીવનને સાર્થક કરવું છે, આવા દૃઢ નિર્ધારપૂર્વક જેઓ તેના પાલન માટેના નિયમો પાળે છે, તેમજ મનને 'નમસ્કાર'માં ઢાળે છે. તેઓ નિઃશંકપણે નિર્વિકાર-શાન્તિ અનુભવીને, અદ્ભુત સ્વસ્થતાના સ્વામી બની શકે છે.

❀

કુદરતનો અટલ-નિયમ

નવેક વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. આંધ્ર પ્રદેશમાં એક વૈજ્ઞાનિકે ઉંદર મારવાની ગોળીઓ શોધી કાઢી. રાતે લાખો ગોળીઓ ખેતરોમાં નખાઇ ગઇ. સવારે મરેલા ઉંદરોના ઢગલે-ઢગલા થઇ ગયા. એ વૈજ્ઞાનિકને માનપત્ર અપાયું. ફુલહારથી એને ઢાંકી દેવાયો. છાપામાં એનું નામ અને ફોટા પણ આવી ગયા. હિંસાની આ અનુમોદના કરીને લોકોએ સામુદાયિક કર્મ બાંધ્યું.

હીરોશિમા ઉપર અણુબોંબ (Atom Bomb) પડ્યો અને બધાનો નાશ એકી વખતે થયો! આમ, શાથી? આવા જ કોઇ સામુદાયિક પાપ-કર્મને કારણે ને?

આંધ્રમાં બીજા વર્ષે રેલ આવી, ખેતરોના પાક તણાઇ ગયા. ખેડૂતો રોટલા વિનાના થઇ ગયા. એમને ભીખ માગવાનો વખત આવી ગયો. આમ, કુદરતના અટલ નિયમો આપમેળે કાર્ય કર્યે જ જાય છે.

૨૨

કસોટીનો ડર

કસોટીએ ચડવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે માણસ ગભરાય છે અને એ પ્રસંગ ટાળવા મથે છે. એને ડર લાગે છે કે–હું કદાચ કસોટીમાં નહિ ટકી શકું. પણ આમ ડર રાખવાથી કેમ ચાલશે ?

પોતાનું ખરું સ્વરૂપ, પોતાને અને જગતને જાણવા દેવામાં જ સદા શ્રેય છે. મધુર અસત્ય કરતાં કટુ સત્ય જ વધારે પથ્ય નીવડે છે.

આપણે ક્યાં છીએ અને શું છીએ–એ જાણ્યા વિના ક્યાં જવું અને શું થવું–એ ભાગ્યે જ સમજી શકાય છે.

તત્ત્વ ચિંતકો કહે છે કે–જીવન એ તો આત્મ-સાક્ષાત્કારની મહત્ત્વની એક પ્રક્રિયા છે! આ પ્રક્રિયાનો પરિચય કરી લેવાની એક રીત 'કસોટી' છે. કસોટીથી ડરનાર બહિર્મુખ હોય છે. એ અંગત સુખ–દુઃખનો જ ફક્ત ખ્યાલ કરી, અણગમતાં પરિણામોથી ગભરાયા કરે છે.

કસોટી માટે તત્પર રહેનાર અંતર્મુખ હોય છે. તે અંગત સુખ–દુઃખનો ખ્યાલ છોડી દઈ, શ્રેયસ્કર જીવનની સતત ઝંખના કરતો હોય છે.

સુખ એ તો આનુષંગિક છે. એ કાંઈ જીવનનું ધ્યેય નથી. સતત વિકાસ અને અંતે આત્માનુભૂતિ એ જ સાચું જીવન છે અને જીવનનું સાચું ધ્યેય છે. આટલું સમજનારને પ્રત્યેક કસોટી હંમેશાં શ્રેયસ્કર નીવડે છે. જ્યારે તે કસોટીમાં સફળ થાય છે, ત્યારે તેનામાં આત્મશ્રદ્ધા પ્રગટે છે. કસોટીમાં એ નિષ્ફળ નીવડે છે, ત્યારે પોતાની નિર્બળતાઓને પારખી લે છે. આમ બંને સ્થિતિમાં તેની તો પ્રગતિ જ થાય છે.

કસોટીએ ચઢતા જવું, પોતાનું મૂલ્યાંકન કરતા જવું અને મૂલ્ય વધારવા મથતા રહેવું—એ આત્મોન્નતિની સીડીના ક્રમિક–પગથિયાં છે.

જેણે આત્મોન્નતિ સાધવી છે, આત્માનુભવ પામવો છે, તેણે કસોટીથી ડર્યે નહિ ચાલે. કસોટી તો કંચનની હોય, કથીરની નહિ, આ સહુ કોઈ જાણે છે.

આમ તો કોઇ પણ માણસ પોતાની જાતને કથીર જેવી કહેવડાવવા તૈયાર નથી હોતો મતલબ કે દરેક પોતે એમ માને છે કે–હું કંચન જેવો છું ! તો પછી કસોટીનો ડર શાને ?

થવા દો કસોટી. એથી તો આત્મસુવર્ણની શુદ્ધિ હાંસલ થશે. જીવનનું લક્ષ્ય સાંપડશે અને માનવભવ સાર્થક ઠરશે.

૨૩

સજીવનો તિરસ્કાર?

મનુષ્યમાં રહેલી નિર્બળતાઓનો લોકો જેટલાં પ્રમાણમાં તિરસ્કાર કરે છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેનામાં રહેલા બળ અને ઉર્ધ્વગામિતાની શકયતાઓનો આદર કરતા નથી. તેની જડતા પર જેવા જોરથી ઘા કરે છે, તેવા કે તેથી અર્ધા જોરથી પણ તેનામાં રહેલા ચૈતન્યનો આદર કરતા નથી. મનુષ્યમાં દેખાતી ક્ષુદ્રતા, તેમને જેટલી ખૂંચે છે, તેટલી તેનામાં રહેલી વિરાટતા પ્રત્યે પ્રેમ કરવાની વૃત્તિ તેમનામાં નથી જાગતી. મનુષ્યની શેતાનિયત લોકોની નજરે તરત ચઢી જાય છે, પરંતુ તેની દિવ્યતા, તેમના ધ્યાન બહાર જ રહી જાય છે.

હરેક વ્યક્તિમાં જડતા અને ચૈતન્ય બંને વસેલાં છે. જડતા એને અધોગતિ તરફ ધકેલે છે, જ્યારે ચૈતન્ય તેને ઉર્ધ્વગામી બનાવવા કોશિષ કરે છે.

વ્યક્તિ માત્રના જીવનને આ ખેંચતાણ નિરંતર અનુભવવી પડે છે. જડતા જો કે એકાએક ટાળી શકાતી નથી. તેમ છતાં જો તેને ચૈતન્યને અધીન કરવી હોય, તો તેમ

કરી શકાય છે. આ હકીકતમાં મનુષ્યના ઉદ્ધારના બીજ રહેલાં છે.

પડવું સાહજિક છે, એ વાત માની લઈએ, તો પણ ચઢવું-એ સાવ અસ્વાભાવિક નથી, એમ પણ માનવું પડશે. જડતાના બોજો ઉંચકીને પણ ચૈતન્ય-પંખેરૂં ગગન ભણી પાંખો ફફડાવ્યા કરે છે. અને એક દિવસ, જડતાને ખંખેરીને તે ઉંડાણમાં સફળ થશે, એવી શ્રદ્ધા રાખવી અસ્થાને નથી.

તત્ત્વદૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં મનુષ્યમાં સૂક્ષ્મ રીતે દિવ્યતા રહેલી છે અને તે તેના સ્થૂલ-જીવનમાં પ્રગટ થવા મથામણ કર્યા જ કરે છે. આટલું સમજમાં આવ્યા પછી કોઇ પણ વ્યકિતનો તિરસ્કાર કરવાનું અંતરથી મન નહિ જ થાય.

મનુષ્ય સ્વભાવની આ ઉર્ધ્વગામિતા પર વિશ્વાસ મુકયા પછી, કોઇ પણ વ્યકિતને અનાદરથી જોવાની ટેવ છૂટી જાય છે અને આદરથી જોવાની ટેવ પડે છે. પછી તે અજ્ઞાનીઓને હસતો નથી કે દુષ્ટો પ્રત્યે ઘૃણા દર્શાવતો નથી. બાળકની દુર્બળતાની તે હાંસી કરતો નથી કે સ્ત્રીઓને અબળા ગણીને તુચ્છકારતો નથી. કારણ તે જાણે છે કે દુષ્ટતા, દુર્બળતા કે અજ્ઞાનતા એ તો ચૈતન્યની આજુબાજુ વીંટળાએલી અશુદ્ધિઓના અંશ માત્ર છે.

સોનાની કાચી ધાતુમાં મિશ્રિત થએલ ખડક, માટી કે અન્ય ધાતુઓને જોઈને કોઈ સોનાને ફેંકી દેતું નથી,

તો પછી અદ્ભુત શકયતાઓથી ભરેલા વ્યકિતત્વવાળા માનવને શી રીતે તિરસ્કારી શકાય ? વ્યકિતમાં વસતી સુવર્ણમયી દિવ્યતા ઉપર તો પ્રેમ જ પ્રગટવો જોઈએ !

નીચમાં નીચ મનુષ્યો પણ શ્રેષ્ઠતાના અધિકારી બન્યાના અગણિત દાખલાઓ મોજુદ છે. તે બતાવી આપે છે કે મનુષ્યમાં રહેલી દિવ્યતા એ સત્ય છે, ભ્રમણા નથી !

નીચમાં નીચ વ્યકિતનો પણ અનાદર ન કરતાં, શકય હોય તો તેનામાં રહેલી દિવ્યતાને પ્રગટ કરવામાં સહાયક બનવું જોઈએ. એના બદલે જેઓ અવરોધક બને છે, તેઓને મનુષ્યમાં રહેલી અંતિમ સારરૂપતા ઉપર હજી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો નથી, એમ માનવું પડે છે.

મહાન પુરુષોને એ વિશ્વાસ હતો. તેથી તેઓએ કોઈનો તિરસ્કાર કર્યો નથી. સર્વ પ્રત્યે સમભાવ, પ્રેમ અને અહિંસા પ્રબોધ્યાં છે.

દૂર કરવા જેવા છે દોષ ! અને આવકારવા જેવા છે ગુણ !

સજીવનો તિરસ્કાર એ ભારે દોષ છે. એ દોષને દૂર કરીને ચૈતન્યના પક્ષપાતી બનવું તે આપણું કર્તવ્ય છે.

દોષ પંડના જોવાય અને ગુણ પરના જોવાય, તો આ તિરસ્કારવૃત્તિ આપોઆપ અલોપ થઈ જાય.

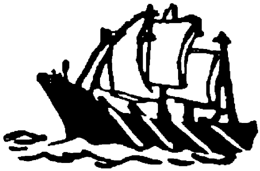

૨૪

આચરણ સાથે ઉપદેશ

નદીનાં પાણી પૃથ્વીની રચના પ્રમાણે ઢાળની દિશામાં વહે છે. તેરને ખાળી શકાતાં નથી, પણ વાળી જરૂર શકાય છે. કુશળ ઈજનેર, નદીની આડે બંધ બાંધે છે, તો સાથે-સાથે બંધાએલા પાણીને અન્ય માર્ગે વહેવડાવવાનો પ્રબંધ પણ કરે જ છે !

વસ્તુ માત્ર પોતપોતાના ગુણધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે. આપણે તેમને તેમ કરતાં રોકી શકતા નથી. પણ અનુકૂળ માર્ગોમાં તેમને યોજી શકીએ છીએ.

છોડ, વૃક્ષ, પશુ, પક્ષી, જળચર સહુ સૌ કોઈ પોતપોતાના પ્રાકૃતિક સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે. તેમાં ફેરફાર કરવાની અપેક્ષા રાખવી વ્યર્થ છે. મનુષ્ય પણ આમાં અપવાદ રૂપ નથી. તે પણ પોતાના કુદરતી સ્વભાવના વહેણોને સહેલાઈથી રોકી શકતો નથી. એમ કરવા જતાં અનેક વિકૃતિઓ રૂપે એ સ્વભાવ પ્રગટ થવાની શકયતા નકારી કઢાય, એવી નથી.

સ્વભાવ તો જીવન વ્યક્ત થવાની રીત છે અને

સારા પ્રયોજન માટે પણ એ વાપરી શકાય, ખરાબ પ્રયોજન માટે પણ એ વાપરી શકાય !

પરમાર્થ માટે વહેતું સ્વભાવનું વહેણ સદ્‌ગુણ છે, જ્યારે સ્વાર્થ માટે વહેનારૂં દુર્ગુણ ગણાય છે. સ્વભાવ તો એનો એ જ હોય છે. સત્યની દિશામાં વહીને તે જીવનને ફળદ્રુપ બનાવે છે. અને નહિ તો ફાવે તેમ વહીને હાનિ પણ કરે છે. જેમ પારસમણિને સ્પર્શતાં લોઢું સુવર્ણ બને છે, તેમ સત્સંકલ્પોની ભૂમિને સ્પર્શતાં દુર્ગુણો પણ સદ્‌ગુણો બને છે.

હઠ અને દૃઢતા, ક્રોધ અને પુણ્યપ્રકોપ, અભિમાન અને ગૌરવ, ક્રુરતા અને શૂરવીરતા, ઉડાઉપણું અને ઉદારતા, લોભ અને કરકસર, મોહજાળ અને પ્રેમભાવ. ઔદાસિન્ય અને વૈરાગ્ય–આ જોડકાઓમાં પ્રગટતો સ્વભાવ આમ તો એક જ પ્રકારનો હોય એમ લાગે છે. છતાં એક અનિષ્ટ માર્ગનું અવલંબન લઇ દુર્ગુણ બને છે અને બીજો સન્માર્ગે વળી સદ્‌ગુણ બને છે.

આત્મ સુધારણા કરનારે ખરેખર તો સ્વભાવને અવરોધવાનો નથી, ફક્ત તેને સન્માર્ગે વહેવડાવવાનો છે. તે માટે સહુ પ્રથમ તેણે ખરાબ વાતાવરણમાંથી દૂર ખસી જવું જોઈએ. વિષયોના આકર્ષણો અને દુર્ગુણ પોષક પ્રલોભનોની વચ્ચે રહીને સ્મશાન વૈરાગ્ય જેવા નિશ્ચયો કરવાથી કાંઈ વળતું નથી. એથી કંઈ ઝાઝો લાભ થતો નથી.

સત્સંગ એક અતિ ઉત્તમ ઉપાય છે. એ પારસમણિ જેવો અતિ મૂલ્યવાન મણિ છે. સુધરવાના પ્રયત્નો અને અનેકવિધ તપશ્ચર્યાઓ કરતાં પણ તે વિશેષ પરિણામ-

કારક છે. સત્સંગ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ પૂરૂં પાડી મનુષ્યના સદ્દભાવને જગાડે છે, અને એના દ્વારા મનુષ્ય નવી–ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે.

લોકો માત્ર બોધથી જ ભાગ્યે જ સુધરે છે. તેમને પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરનારા પ્રગટ આદર્શનું દર્શન પણ વધુ જરૂરી છે. બાળક પાસેથી તેના હાથમાંનું રમકડું ત્યારે જ છોડાવી શકાશે, કે જ્યારે તેને તે રમકડા કરતાં અધિક આકર્ષક રમકડું આપવામાં આવશે.

આમ, સન્માર્ગનું દર્શન કરાવ્યા વિના, કુમાર્ગો છોડાવવાનો પ્રયત્ન, રેતી પીલીને તેમાંથી તેલ કાઢવા જેવો વ્યર્થ નીવડે છે.

કેવળ બોધ નહિ, પરંતુ બોધદાતાનું તથાપ્રકારનું જીવન જ સંસ્કારનું ખરેખરૂં પ્રેરણા સ્થાન છે.

આજકાલ કહેવાતા અનેક સુધારકો જાત–ઉદાહરણથી તો દુર્ગુણ શીખવે છે અને બોધ આપીને સદ્દગુણ સિંચવા મથે છે, એ કેવું વિપરીત છે ?

બીજાઓને સુધારવાની ઇચ્છાવાળાએ જાતે સુધરવાની પહેલી જરૂર છે, કેવળ બોધથી કોઈ સુધરે નહિ. સુધારવાનો સરળ ઉપાય જાત–ઉદાહરણ છે.

જે પોતામાં હોય નહિ, તે પરમાં કઇ રીતે સિંચી શકાય ? જીવદયાપાલનનો ઉપદેશ કરનાર પોતે જો જીવદયા ન પાળતો હોય તો તેના તે ઉપદેશની અસર કાગળના ફૂલ જેવી ગણાય. આચરણ સાથેનો ઉપદેશ; જીવનને સુધારવાનો સચોટ ઉપાય છે.

૨૫.

સંપૂર્ણ અધઃપતન કેમ નહિ?

પ્રશ્ન :– આ જગત અધઃપતનના માર્ગે જતું દેખાય છે, છતાં તેનું સંપૂર્ણ અધઃપતન કેમ નહિ થઈ જતું હોય? અંશે અંશે પણ શુભ ભાવનાઓ, શુભ પ્રવૃત્તિઓ ટકી રહે છે, એનું કારણ શું?

સમાધાન :– શરીરમાં જ્યાં સુધી જીવ છે, ત્યાં સુધી એ શરીરમાં કોઇ ઠેકાણે બગાડો થતો દેખાય છે કે તરત જ એને સુધારવાનું કાર્ય શરૂ થઈ જાય છે. ઘસારો લાગે કે પ્રાયઃ તરત એને પૂરી દેવા આખું યંત્ર કાર્ય કરતું રહે છે. કોઈ ઠેકાણે ઘા થતાં જ, લોહી વહી જતું અટકાવી દેવા, લોહીના સફેદ રજકણો ત્યાં જમા થઇ જાય છે.

જે જીવની હાજરી-માત્રથી શરીરમાં સડો થતો અટકી જાય છે. એ જીવ આ શરીરને છોડી દે છે કે-તરત જ શરીર ગંધાઈ ઉઠે છે.

સંસારી અશુદ્ધ જીવની આટલી અસર છે, તો સર્વથા શુદ્ધ-જીવોની અસર કેટલી માનવી?

યથા પિંડે તથા બ્રહ્માંડે.

પોતાના પિંડમાં જેમ પોતાના અશુદ્ધ પણ જીવની આટલી સારી અસર પહોંચે છે, તો સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં કે- જ્યાં અનેક શુદ્ધ આત્માઓ, સિદ્ધ આત્માઓ વિદ્યમાન છે, ત્યાં તેમની અસર કેમ ન પડે ?

જગત તદ્દન અધઃપતનના માર્ગે નથી ઘસડાઈ જતું. તેનું કારણ શુદ્ધ-જીવોની જગતમાં સદાકાળ જે હાજરી રહેલી છે તે છે.

સમગ્ર લોકનું સંપૂર્ણ અધઃપતન કયારેય થયું નથી. થતું નથી કે થવાનું નથી ! કારણ કે લોકના અગ્ર ભાગે અનંત શુદ્ધ (સિદ્ધ) આત્માઓ સર્વ-કાળે બિરાજમાન હોય છે.

બીજી મહત્વની બાબત એ છે કે-આ અનંતા સિદ્ધ આત્માઓ લોકની બહાર નથી. પરંતુ લોકના અગ્ર ભાગે છે. તેના કારણે લોકમાં આંશિક પણ શુભ પ્રવૃત્તિ તેમજ આત્મશુધ્ધિની પ્રક્રિયા કોઇ પણ કાળે સર્વથા લુપ્ત થતી નથી એટલે આખું જગત આ પરમ વિશુદ્ધ આત્માઓનું ઋણ સ્વીકારે છે !

૨૬

દુઃખ સુખ માટે છે

વિશ્વનિયમોને અધીન થઈ વર્ષા ઋતુ આવે છે. આકાશ ઘનઘોર થાય છે. દિશાઓ મ્લાન બને છે. વીજળીના ચમકારા અને મેઘની ગર્જનાઓથી વર્ષાની ખરેખરી વિકરાળતા ભાસે છે. પણ માનવ! તેથી તું ભયભીત શાનો થાય છે? તું એની મીઠી જળધારાઓને ભૂલી જાય છે એ કેમ ચાલે!

વાદળાંઓ વરસીને વિખરાય જાય છે અને દિશાઓ ધવલ થઈ વધુ શોભે છે. વર્ષાનું એ તાંડવ તો સર્જન પહેલાંની પ્રસૂતિ–વેદનાનું અનોખું–નૃત્ય છે.

આજ નિયમને અનુસરીને, સંસારના દુઃખ વખતે કષ્ટનાં વાદળો ઘેરાય છે, હૃદયાકાશ ઘનઘોર બને છે, સર્વત્ર ભયંકરતાનું સર્વ ભક્ષી સ્વરૂપ દેખાય છે. સંસારની કરાળતા સન્મુખ ખડી થઇ જીવનને ડારે છે.

પણ રે! માનવ! સંયોગોનું ચક્ર ફરતું જ રહે છે–તે તું કેમ વિસરી જાય છે? કરાળતાના ગર્ભમાં કલ્યાણની ધારાઓ વર્ષે છે, તે મને કેમ દેખાતી નથી? દુઃખના

વાદળાંઓ વરસી, હળવાં થઈ વિખરાઈ જવાના જ છે! ફરીથી સૂર્યના પ્રકાશમાં ચૈતન્યની સૌરભ મઘમઘી ઉઠવાની જ છે! તું તેમાં તાજગી અને ચમક અનુભવીશ.

વર્ષાઋતુથી કોઇ ગભરાતું નથી. કેમકે તેની કરાલતામાં સર્જનનાં ફોરાં છે અને તેની વર્ષામાં પૃથ્વીને ફળવતી કરવાની શકયતા છે. તું પણ દુઃખને આવકાર, તેમાં રહેલી સર્જકતાને માટે જીવનનું ખેતર ખેડી રાખ. અંતે વર્ષાની ઝડીઓ અનાજના ઢગલા જ લાવે છે, તેની જેમ દુઃખ એ સુખના મધુરાં ફળ ઉત્પન્ન કરવાની પૂર્વ ભૂમિકારૂપ છે, તેની તું ખાત્રી રાખ.

પોતાની ચોમેર ઘેરાયેલાં વિપત્તિઓનાં વાદળ વચ્ચે પણ માણસે આવા વિશ્વાસ સાથે સ્વસ્થતા ધારણ કરવી જોઇએ કે અમાસની કાજળકાળી રાતમાંથી જ નૂતન વર્ષના નવલા તેજોમય પ્રભાતનો ઉદય થાય છે!

નવસર્જન પૂર્વેની લગભગ પ્રત્યેક પ્રક્રિયા દુઃખમય હોય છે, તેનાથી ગભરાયા સિવાય માણસે તેના ઉત્તર-સ્વરૂપને આવકારવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. જેઓ આમ વર્તે છે, તેમને કયારેય દુઃખ, દુઃખરૂપ લાગતું નથી! દુઃખને એઓ સુખની પૂર્વભૂમિકા સમજે છે.

૨૭

અહંકારનો મિથ્યાભાવ

આત્મોન્નતિની ગતિમાં 'હુંપણું' એક મોટી રૂકાવટ છે. માણસ કંઈક અજ્ઞાનમાં અને કંઈક ભોળપણમાં માને છે કે–હું કરૂં છું! હું કમાઉં છું! હું ઉગાડું છું! હું ચલાવું છું! હું બનાવું છું! હું જ બધું કરૂં છું!

આ બધાં અર્ધ સત્યો છે. માણસ એકલો કશું જ કરતો હોતો નથી. પરંતુ એના દ્વારા એ બધું થતું હોય છે. વિશ્વના અબાધિત નિયમો વ્યક્તિ દ્વારા પ્રગટ થતા હોય છે. પરંતુ પોતામાં રહેલી શક્તિઓને પોતાની માની લઈને મનુષ્ય, કર્તાપણાનો ખોટો અહં સેવતો હોય છે.

માણસ અર્થશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે ચાલવાથી કમાય છે, કુદરતી તત્ત્વોના આધારે પેદા થનારી વનસ્પતિ માટેના સંયોગો રચી, તે તેને ઉગાડવાનો અહંકાર સેવી શકે છે. વસ્તુઓ પ્રકૃતિગત (કર્મનું અબાધિત ગણિત) નિયમોથી ચાલતી હોય છે, છતાં તે તેનો ચાલક બની બેસે છે. બધું ય કુદરતનું લઈને પોતે માત્ર નિમિત્ત

બનતો હોવા છતાં, તે કર્તાપણું છોડતો નથી. કુહાડો પોતાને લાકડાં ફાડનારો માની બેસે, તેના જેવી જ આ વાત થઈ!

આ કર્તાપણાની અને અહંપણાની ભૂલ આપણને ડગલે ને પગલે આડી આવે છે.

મૂર્ખ ઘોડેસ્વાર જેમ ભારનું પોટલું માથા પર લઈ મફતનો ભાર ઉપાડે છે, તેમ આપણે દુનિયાનો ભાર, મફતનો વહીએ છીએ.

જગતમાં બધું પોતાની રીતે જ બનતું હોય છે, આપણા વગર કંઈ પણ અટકી પડતું નથી. આપણે નહિ તો આપણા જેવું અન્ય કોઇ સાધન પામીને જગત ચાલ્યે જ જવાનું છે! તો પછી અહંપણાનો આ ભાર શા માટે ?

અનાજની અછત હોય તો શું માણસ ઘંઉ-ચોખા બનાવવાનું કારખાનું ઊભું કરી શકવાનો છે? એ તો સમય પ્રમાણે અને નિયમ પ્રમાણે જ ઉગાડવાના છે! આપણું ધાર્યું કરી શકાતું નથી. કારણ કે સાધનોથી અને કરણોથી (INSTRUMENTS) કર્તા બની શકાય નહિ.

જે બધું બનવાનું છે, તે નિયમાધીન છે. આપણે નિમિત્ત બનવાનો યશ મેળવવાનો છે. આપણે ઉત્તમ સાધન કેમ બની શકીએ એ જ મુદ્દાની વાત છે.

અહંકાર છોડી, ઉત્તમ નિમિત્ત બનવા પ્રવૃત્ત થઈએ તો વિશ્વની સર્જકશક્તિ આપણા દ્વારા વહેવા લાગશે.

આપણે એ શક્તિનું સરસ સાધન બનીએ અને અહંકારથી રૂંધાતા આત્મોન્નતિના માર્ગને સરળ બનાવીએ.

વિશ્વક્રમમાં જ્યારે અહંકારને સ્થાન જ નથી, ત્યારે માત્ર સરસ નિમિત્ત બનવાનો યશ મેળવવો એ જ આપણા હાથની વાત છે.

આપણા જન્મ પૂર્વે જગત હતું અને આપણા મૃત્યુ પછી પણ જગત રહેવાનું છે, એ હકીકત સ્પષ્ટપણે નિર્દેશ કરે છે, માનવી કર્તાપણાના મિથ્યા ભાર તળે નકામો ચગદાઈ રહ્યો છે માટે આપણું કર્તવ્ય એ કે- પવિત્ર-સર્જનોના આપણે સર્વોત્તમ સાધન બનીએ !

આપવાની વૃત્તિ એ ધર્મ.
એ ધર્મમાં અચિન્ત્ય શક્તિ છે.
આપવાની વૃત્તિ થઇ એટલે જ ઘણું ઋણ ચૂકવાઇ જાય છે.

૨૮

રમકડાં

બાળકને કોઇ પૂછે કે–પૈસા કયાંથી આવે છે? તો તે બેધડક કહેશે કે બાપાના ગજવામાંથી! કારણ કે તેના માટે તો દેખીતું જગત જ સાચું છે!

બાળક જુએ છે કે–શાકભાજી માર્કેટમાંથી આવે છે, અનાજ–કાપડ દુકાનોમાંથી આવે છે, પાણી નળમાંથી આવે છે, દૂધ, દૂધવાળો લાવે છે. અને એ બધું મેળવવાના પૈસા બાપાના ગજવામાંથી જ આવે છે.

બાળકની આ સમજ ખોટી નથી, પણ અધૂરી છે. એટલે જ એ રમકડાંની દુનિયાની મોજ માણી શકે છે. કયારેક ગજવાના પૈસા ખૂટે છે, બાળકના રમકડાંની ગાય ભાંગી પડે છે, તેની રમકડાંની સિસોટી વાગતી નથી અને એ રોકકળ કરી મૂકે છે.

મોટી ઉંમરે પણ કેટલાંક માણસો બાળ–બુદ્ધિથી દોરવાતા હોય છે. 'અહિંસા પરમો ધર્મઃ'નો પોપટીયો જાપ જપનારા લોકો મોજશોખ માટે મુલાયમ ચામડાના બુટ પહેરે છે, શરીર સુધારવા હેમોગ્લોબીન, લીવર એક-

ટ્રેકટ અથવા કોડલીવરની દવાઓ પીએ છે, બંગલાઓ તેમજ મોટરોમાં મોજ માણે છે, ત્યારે તેમને ભાગ્યે જ ખબર હોય છે કે–તેમની ક્ષુદ્ર–મોજશોખ ખાતર, બુટના ચામડાં મેળવવા માટે હજારો મૂંગા ઢોરની કતલ કરવામાં આવે છે. તેમની દવાઓ માટે સેંકડો ઘોડા, બળદો, માછલાંઓ તેમજ ઈતર પ્રાણીઓનો અસહ્ય–ક્રુરતાથી ભોગ લેવામાં આવે છે. એમના બંગલા બંધાવવામાં કે મોટરો ચલાવવામાં ખર્ચાતાં અન્યાયના નાણાં, કાળી મજુરી કરનારા લાખો મજૂરોના રકતનઃ શોષણનું ફળ હોય છે.

આવું ઘણા માણસોને નજરે દેખાતું નથી, એટલે બાળકો જેટલા જ અજ્ઞાનથી તેઓ મોજમાં મશગુલ રહ્યા કરે છે. કયારેક તેમના રમકડાં કામ આપતાં નથી કે ધન લુપ્ત થાય છે, ત્યારે તેઓ બાળકની પેઠે જ રોકકળ કરી મૂકે છે.

નજરે દેખાતી વસ્તુઓમાં જ સર્વસ્વ જોનારા આવા લોકો, જગતના રમકડાંઓમાં જ લટ્ટુ હોય છે. ધન તેમને આ બધું ખરીદી આપે છે–એટલે તેઓ ધનનું મૂલ્ય આંકે છે અને ધનવાન થવામાં જ જીવનની બધી શકિતઓ ખર્ચે છે.

નિર્ધન માણસો પણ આજ પ્રકારના હોય છે, ફરક એટલો જ હોય છે કે-તેઓ ધનવાન થવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં ધનવાન થઈ શકયા હોતા નથી. પરિણામે કેટલાંક

નિર્ધનો ધનવાનોથી અંજાઇ જઈ તેમના દાસાનુદાસ બની રહે છે અને કેટલાક નિષ્ફળતાથી ખીજવાઈ, ધનવાનોનો ભયંકર દ્વેષ કરે છે.

પરંતુ એટલું તો નક્કી જ છે કે-ધનવાન અને નિર્ધન બંને ધનપતિપણાનું પ્રમાણાધિક મૂલ્ય આંકે છે. દ્રવ્યોપાર્જનનું મૂળ તેઓ જોઇ શકતા નથી, તેઓ તો દ્રવ્ય-વૃક્ષની ડાળે લટકતાં ફળમાં જ ચકચૂર હોય છે.

પણ જો સમજાઇ જાય કે લાખ રૂપિયા એટલે લાખ માણસની દૈનિક એક રૂપીઆના હિસાબે એકત્ર થએલી એક દિવસની મજુરી! તો તેઓ દ્રવ્યોત્પાદનનું સાચું મૂલ્ય આંકતા થશે.

દ્રવ્ય બળ છે ખરૂં! પણ એ બળ તેના માલિક થઈ બેઠેલા દ્રવ્યવાનનું પોતાનું નથી. અકસ્માતથી કે કારણથી ધનની માલિકી હરાઈ જતાં ધનવાનની સ્થિતિ પાંખ વગરના પંખી જેવી થઇ જાય છે. ધનથી વિભકત થએલા ધનિકની કિંમત સડેલા ફળ જેટલી થાય છે. ધનિક કે નિર્ધન જો આટલું જ સમજી લે, તો તેઓ ધનવાનોથી અંજાઈ જતાં કે તેમનો દ્વેષ કરતાં બચી જાય!

ધનની પાછળ રહેલો શ્રમ જે જુએ છે, મોજમઝાની પાછળ રહેલું પાપ જે જુએ છે, તે જ ધનનું સાચું મૂલ્ય આંકી શકે છે, અને ધનવાન બનવા કરતાં, ધનનો કેવળ સંગ્રહ કરવા કરતાં, તેનો વ્યય સન્માર્ગે કરતાં રહે છે.

હાં ! અને ધન બધું જ ક્યાં ખરીદી શકે છે ?

માતાપિતાનો, ભાઈ–ભાંડુઓનો કે પ્રિયજનોનો સાચો પ્રેમ ધનની ખરીદ શક્તિની બહાર છે. સિદ્ધાન્તવાદી લોકોત્તર પુરુષો ધનથી ક્યાં લલચાય છે ? ધનથી આયુષ્ય ખરીદી શકાતું નથી. સમયના પ્રવાહને ધન ક્યાં ખાળી શકે છે ? ચારિત્ર અને માનસિક શાન્તિ ધનની કક્ષામાં ફરતા નથી. ધન મહાત્માઓ પાસે ક્યાં હોય છે ?

ટૂંકમાં ધન, બાહ્ય–જગતનું મહાન બળ છે ખરૂં. તો પણ તેની શક્તિઓ ખૂબ મર્યાદિત છે. અને તે પણ તેના સદુપયોગ પર આધારિત છે. નહિ કે કેવળ સંગ્રહ કે સંચય ઉપર !

ધનના સંગ્રહ કે સંચયમાં રાચનારા, રમકડામાં રાચનારાં બાળકો કરતાં જરા પણ આગળ વધ્યા હોય એમ માનવું તે મુદ્દલ વ્યાજબી નથી.

આપત્તિ એટલે મરણ અને સંપત્તિ એટલે સ્મરણ. મરણ વખતે કામ આવે તે જ “ધન” કહેવાય છે. તે ધનનું નામ “શ્રી નવકાર”

જીવન મૂલ્યોની આંકણી

મનુષ્ય જેવું મૂલ્ય આંકી શકે છે, તેવો તે થાય છે. જે વસ્તુને તે કિંમતી ગણે છે, તે વસ્તુને મેળવવા માટે તે મથે છે. જે સ્થિતિને તે મૂલ્યવાન ગણે છે, તે સ્થિતિએ પહોંચવા તે પ્રયાસ કર્યા વિના રહી શકતો નથી.

જેના આદર્શો નીચા છે, તે નીચો પડે છે. જેના આદર્શો ઊંચા, તે ઊંચો ચઢે છે.

જે મનુષ્ય પાસે મહાન મૂલ્યો જ નથી, તે પશુ સમાન છે. અને જેના મનમાં મૂલ્યો વિશે નિશ્ચિત આંકણી નથી, તે સઢ–સુકાન વગરના વહાણની જેમ ડોલં ડોલ થઇ દુર્ગતિ પામે છે.

ઘણીવાર મનુષ્યની બુદ્ધિ મૂલ્યો સમજે છે, પણ તેમાં તેને શ્રદ્ધા હોતી નથી. એટલે નવા–નવા સંપર્કોથી તેમજ અવનવા વિચારસ્રોતોથી તેના મૂલ્યાંકનો ડહોળાઈ જાય છે. આ સારૂં કે તે સારૂં–એવી અનિશ્ચિતતા તેના મનમાં

પેદા થાય છે. સંદિગ્ધ મૂલ્યોની ઘૂમરીમાં તે ચક્કર-ચક્કર ફરે છે અને અતો-ભ્રષ્ટ-તતોભ્રષ્ટ જેવો બની કશુંય સિદ્ધ કરી શકતો નથી.

કેટલાક લોકો તો પોતે જે કરે છે, તે જ મૂલ્યવાન છે અને એજ એક સાચો માર્ગ છે-એવું માની લઈ, બીજા એવી રીતે કેમ વર્તતા નથી, તેનું આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યા કરે છે.

હરેકને પોતાની બુદ્ધિમાં બંધ બેસતા થાય, તેવા સુખ અને ભોગના મૂલ્ય મૂલવવાની છૂટ હોય, એમ કદાચ માની લઈએ. પરંતુ જે જીવન તેમણે અનુભવ્યું નથી, અથવા તો જે બાબતો તેમની દૃષ્ટિ મર્યાદાથી બહારની છે, તે વિશે મૂલ્યો ઠરાવવાનું કામ તેમનુ નથી એ કામ દ્રષ્ટાઓનું, ચિંતકોનું અને વિશ્વના અંતિમ રહસ્યોના જાણકાર મહાત્માઓનું-મહર્ષિઓનું છે.

કૂવામાંના દેડકાની જેમ પોતાની સ્થિતિને ઊંચી ગણી, દરિયાના અજ્ઞાનથી બીજા સર્વને નીચા ગણી; જે જોયું નથી કે અનુભવ્યું નથી, તે કનિષ્ટ જ છે અને પોતાનું વિલાસનું, સત્તાનું કે આમોદપ્રમોદનું જીવન જ શ્રેષ્ઠ છે, એવું ઠસાવવા મથવું તે વાંધાભર્યું છે.

આપણે આપણી જીભને પસંદ પડે તે ભોજન લઇએ પણ તેથી તે કાંઇ પૌષ્ટિક અને ઉપકારક જ ગણુ ય નહિ. આપણે ભલે આપણી રીતે જીવીએ, પણ તેને કાંઈ શ્રેષ્ઠ જીવન તરીકે મૂલવી શકાય નહિ.

જેને વૈભવ જોઈતા હોય, જેને સત્તાની જરૂર હોય, અથવા જેને જે કાંઈ અભિલાષા હોય, તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે અને તેમાં સફળ પણ થાય, પરંતુ તે બધાનું અંતિમ વિકાસની દૃષ્ટિએ શું સ્થાન છે કે શું મૂલ્ય છે? તેના વિશે સંદિગ્ધતા કે અનિશ્ચિતતા રાખવી યોગ્ય નથી.

હજી કોઈ પોતાની માની લીધેલી મહત્તાનો ભ્રમ સેવી શકે અને હલકા જીવનને બહુ મૂલ્ય ગણાવી શકે, પરંતુ સમાજમાં આવી સ્થિતિ ચાલવા દેવી, એ ભયંકર બાબત છે.

જે મહાન આત્માઓએ પોતાનું સમગ્ર જીવન ચિંતનમાં ગાળ્યું છે, જેમની દૃષ્ટિ ત્રણ કાળને આવરી લે,– તેવી વિશાળ છે, જેમની પાસે અંતિમ રહસ્ય પામવાનું અંતઃકરણ છે, જેમણે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તેવી વિભૂતિઓને જ આપણી સંસ્કૃતિનાં, જીવનનાં અને નીતિમત્તાનાં મૂલ્યો ઉચ્ચારવાનો અધિકાર છે. તેમનાં આપેલાં મૂલ્યો જ સ્વીકારી શકાય અને તેનો પ્રચાર, અસંદિગ્ધ ભાષામાં કરી શકાય.

મૂલ્યો, નિશ્ચિત અને સ્પષ્ટ રીતે મૂલવવા જોઈએ. પછી જેને જેમ કરવું હોય તેમ કરે. એનો નતીજો એને ભોગવવો પડશે.

કૂવામાંનો દેડકો, કૂવાના આવાસનો ભલે ઉપભોગ કરે, પણ દરિયાના દેડકાનો ઉપહાસ ન કરી શકે.

સાચા મૂલ્યોનું ઉચ્ચારણ અસંદિગ્ધપણે સમાજમાં વારંવાર થવું જોઈએ. સમાજ-ધુરંધરો આ કાર્ય બરાબર કરતા રહે, એમાં જ સમાજનું કલ્યાણ છે.

જીવનમૂલ્યોની યથાર્થ-અંકણીની બાબતમાં માનવીની અનધિકાર-ચેષ્ટા અહિતકર છે-તેમ ઉચ્ચ જીવન મૂલ્યોને વરેલા આત્માઓનો ઉપહાસ પણ વિઘાતક છે.

ઉચ્ચથી ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચત્તમ જીવનમૂલ્યોને વરવા માટે સહુએ કટિબદ્ધ બનવું જોઇએ. મહાપુરુષોએ આંકેલી મૂલ્યરેખા સમજીએ પછી જ આપણે કટિબદ્ધ બની શકીએ !

શ્રી નવકાર મંત્રના પદોમાં ગુણ-ગુણીની ઉપાસના ઉપરાંત, શબ્દ દ્વારા શુભ સ્પંદનો ઉત્પન્ન કરવાની જબરજસ્ત શક્તિ છે. તેથી તેને સર્વ મંગ- લોમાં પહેલું મંગલ અને સર્વ કલ્યાણોમાં ઉત્કૃષ્ટ કલ્યાણ કહ્યું છે.

સુખ શામાં?

તમે રાજમહેલોમાં તપાસ કરશો, ઝુંપડાઓમાં શોધ ચલાવશો, સત્તાધીશોને પૂછશો, દલિતોના અંતઃકરણ તપાસશો, વિદ્યાધામોમાં ભ્રમણ કરશો, કલા-કારીગીરીની સુંદરતા પર નજર ઠેરવશો! પણ ક્યાંય તમને સમાધાન કે શાન્તિ નહિ મળે.

વૈભવોમાં સુખ દેખાય છે, તે માત્ર જોનારને, ભોગવનારને નહિ! દીવા નીચે માત્ર અંધારું જ જણાશે.

જો ક્યાંય સુખની રોટલી જોવા મળે છે, તો તેમાં દુઃખની કાંકરીઓ ભળેલી જ હોય છે. એકની પાસે અમુક વસ્તુ છે, એટલે એ સુખી છે-એવું કહેવા જેવી સ્થૂલ વસ્તુ 'સુખ' નથી.

સુખ-દુઃખ એ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતી જીવનની પરિસ્થિતિ છે. એ પરિસ્થિતિની ઘટનામાં મનુષ્ય પોતે પણ એક ઘટક છે. એટલું જ નહિ, તે ઘણું જ અગત્યનું ઘટક છે.

જેમ કોઇ રચનામાં સાધનો ઉપયોગી છે. અનિવાર્ય છે, પણ કસબ તો કારીગરનો છે, તેમ સુખ–દુઃખની પરિસ્થિતિમાં, માણસ પોતે કંઈ જેવો તેવો જવાબદાર નથી. આપણે સુખી થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, સુખને મેળવવાનો નહિ.

કેટલાક લોકો સાધનોમાં સુખની શોધ ચલાવે છે. પણ તે સાધનો પરપોટા જેવા છે.

પરપોટો લાગે તો ગોળમટોળ, રળિયામણો, સપાટી પર નાજુક ચિત્રોનાં પ્રતિબિંબ ઝીલતો, મેઘ ધનુષના રંગો ઉડાડતો; પણ એ તો તેને અડકો નહિ ત્યાં સુધી જ ! અડકયા કે ફટ કરતોકને તે ફૂટી જાય છે. ડુંગરા દૂરથીજ રળીયામણા લાગે છે, નજીક જઈએ એટલે ખાવા ધાય છે.

વૈભવ, સત્તા, સંગ્રહ, માલિકી–આ બધું જીવ સટોસટનો શ્રમ કરીને, લોહી નીચોવીને મેળવવા જેવું નથી. કારણ કે હાથમાં આવતાં જ પેલા પરપોટાની માફક એ ફૂટી જાય છે.

નથી સુખ સાધન ધનમાં, સાપ બહુ વસતા ચંદનમાં !

આમ જે કહેવાયું છે–તે ખોટું નથી. ચંદનના વૃક્ષો જાણીને સાધનોમાંથી સુખ લેવા જઈએ, તો તેમાં ઝેરી સાપો વસે છે. તે પણ જાણી લેવું જોઈએ.

માનવ ! તું જે તારી પાસે નથી, તેનો શોક કરતો નહિં, લોકો કહે છે, તેવું સુખ કદાચ તને નહિ મળે. તો પણ જેવું સુખ મેળવવું જોઇએ, તેવું સુખ તો તને અવશ્ય મળતું રહેશે. સાધનોનો દાસ તો તું ન જ બનીશ !

૩૧

પ્રાર્થના અને શુભેચ્છા

પુણ્યનું ફળ શુભ છે, તેથી તે બીજા માટે ઇચ્છાય! પાપનું ફળ અશુભ છે, તેથી તે બીજા માટે ઈચ્છાય નહિ!

વળી ઇચ્છા કે સંકલ્પ પુણ્યવાનના જ ફળે છે, પાપીના નહિ! તેથી પાપનું ફળ, કોઇ બીજા માટે ઈચ્છે, તો પણ તે ઇચ્છા વંધ્ય જ રહે છે.

નાશવંત પદાર્થોની માગણી એ પ્રાર્થનારૂપ નથી, પણ વાસનારૂપ છે જે પળે જીવાત્મા ક્ષણિક વસ્તુથી વિરમે છે અને નિત્ય વસ્તુને ઝંખે છે, તે પળે જ સાચી પ્રાર્થના શરૂ થાય છે.

સાધુ, સંત અને ભક્ત આત્માઓ સદા નિષ્કામ-પ્રાર્થનાઓ કરતા હોય છે. એ પ્રાર્થનાના સ્વીકારરૂપે જ જાણે પૃથ્વી, પાણી, પવન, વૃક્ષ, સૂર્ય, ચન્દ્ર અને મેઘ આદિ સમસ્ત પ્રકૃતિ, માનવરૂપી છોડને વધુ ઉન્નત કરવા નિર્વ્યાજ સહાય કરી રહી હોય, એમ શું અનુભવાતું નથી?

ચિત્ત, ચૈતન્યની દિવ્ય એકતા એ આત્માનું રસાયણ છે. તે માટેની પ્રાર્થના જેઓના હૃદયમાં જાગે છે, તેઓ નિઃશંક, નિર્ભીક અને નિર્વિકલ્પ બની જાય છે.

આવી દિવ્ય પ્રાર્થનાનું તત્કાલ ફળ એકાંત હૃદય શુદ્ધિ છે. હૃદયને શુદ્ધ કરવું અને તે શુદ્ધિને ટકાવી રાખવી એ જ પ્રાર્થનાની ખરી સિદ્ધિ છે.

શુદ્ધ અને સ્વસ્થ હૃદયમાં જ પરમાત્માનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પડી શકે છે. ચિત્તમાંથી રાગ, દ્વેષ, માયા, કપટ, વિષય, વિકાર આદિના કુસંસ્કારો જેટલા અંશે દૂર થાય છે, તેટલા અંશે હૃદયરૂપી અરીસો શુધ્ધ બને છે. અને એ શુદ્ધ બને છે તેટલા પ્રમાણમાં આત્માને પરમાત્માના સાનિધ્યનો લાભ મળે છે.

હૃદય શુદ્ધિ માટેની આ તાલીમનું નામ જ 'પ્રભુ–પ્રાર્થના' છે. નિત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટેની ઝંખના જ હૃદયને શુદ્ધ કરે છે.

પરમાત્મ–તત્ત્વ નિત્ય છે અને તેના પ્રત્યે ભક્તિ ધારણ કરનારા ભક્તો પણ નિરંતર હોય જ છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ તેઓ ન દેખાય, તો પણ આંતર–દૃષ્ટિ જાગે અને આપણામાં પરમાત્મ ભાવની ઝંખના જોર પકડે તો તેવા ભક્તો નજરે પડે છે.

વીજળીનો દીવો કરવા માટે, તારના બે છેડા જોડવા પડે છે. તેમ પરમાત્મ ભાવનો પ્રકાશ મેળવવા માટે પણ Positive અને Negativeને એક કરવા પડે છે.

પરમાત્મા–નિત્ય તત્ત્વ હંમેશા Positive છે. અને જગત અનિત્ય–વસ્તુ સદા Negative છે. બંને છેડા તે જીવાત્મા છે.

જેટલા અંશે જીવ જગત સાથે જોડાય છે, તેટલા અંશે Positive અને પરમાત્મા સાથે જોડાય છે, તેટલા Negative છે.

પરમાત્મા પ્રત્યે પોતાનો Negative છેડો અને જગત પ્રત્યે પોતાનો Positive છેડો રાખવાથી બહાર અને અંદર દિવ્ય પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે. તે પ્રકાશ અલૌકિક આનંદનો અનુભવ કરાવે છે અને એ આનંદનો અનુભવ લૌકિક દૃષ્ટિને છોડાવનારો થાય છે.

અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષમા, પ્રેમ અને ઉદારતાદિ આત્મિક ગુણોનો ઉત્કર્ષ, આ પ્રકારની પ્રાર્થના વડે અવશ્ય થાય છે.

સકળ જીવલોક માટેની ઊંચામાં ઊંચી શુભેચ્છા, આ પ્રકારની પ્રાર્થનામાં, દૂધમાં રહેતા ઘીની જેમ સમાયેલી હોય છે.

સાચી પ્રાર્થના તો પ્રાણોની સંજીવિની છે, આત્મની કવિતા છે, પરમાત્માને નિજ સર્વસ્વની ભેટ છે.

૩૨

જીવનનો આનંદ

આપણી ચારે તરફ જ્યાં નજર કરીએ, ત્યાં કંઈ ને કાંઈ સુંદર, રસ ભર્યું અને ઝગમગતું પડયું હોય છે, પણ આપણને તેનું કામ હોતું નથી, એટલે તે કશામાં આપણી આંખ ઠરતી નથી. અને તૃષ્ણાના વિવિધ તીરોથી ઘાયલ થઈને આપણે આજુબાજુ દૃષ્ટિ કર્યા વિના જ ભાગીએ છીએ. આમ, અપ્રાપ્ત–આનંદની પાછળ વલખાં મારવા જતાં પ્રાપ્ત–આનંદની અવહેલના થઈ જાય છે.

મારે અમુક રમકડું જોઇએ, એવી હઠે ચડેલા બાળકને, હાથમાં રહેલા રમકડાનો આનંદ મળતો નથી, તેમ આપણા ઘણા આનંદો અપ્રાપ્તની ઝંખનામાં માણ્યા વગરના જ રહી જાય છે.

કેટલીક વસ્તુઓ આપણને એટલી સામાન્ય અને સુલભ હોય છે કે–આપણે તેનો હિસાબ જ ગણતા નથી, પરિચયની ધૂળ તેની ચમક જ ઉડાવી દે છે. જાણે કે

એ પદાર્થો આપણી પાસે ન હોય, તો કંઈ બગડી જતું નથી, એવી બેપરવાઈ આપણામાં આવી જાય છે.

સૂર્ય હવા, પાણી, પૃથ્વી વિગેરે પદાર્થો સિવાય આપણને ઘડીવાર પણ ચાલતું નથી, છતાં જાણે કે તે વધારાનાં હોય, તેમ આપણે વર્તીએ છીએ. એ જ ન્યાયે આકાશ, તારા, ચન્દ્ર, વનરાજી, પહાડો અને નદીઓ વિગેરેનું મૂલ્ય પણ આપણે ભાગ્યે જ આંકીએ છીએ.

વળી શરૂ શરૂમાં નવીન અને નયનરમ્ય લાગતી વસ્તુ, ધીમે ધીમે સ્વાભાવિક અને સામાન્ય બનતી જાય છે અને બીજી નવી અને અસામાન્ય, વસ્તુઓની શોધ ચાલુ જ રહે છે. એટલે એની અગ્રતા રહ્યા જ કરે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે આનંદ અને શોક, વસ્તુમાં બંધાઇ રહેતા નથી, પરંતુ એને અનુભવનાર વ્યકિત પર અવલંબે છે. તેથી જ કહેવાય છે કે—વસ્તુનું મૂલ્ય વસ્તુમાં નથી, પણ તેની જરૂરીઆતમાં છે.

લોકો તો બધાને ન મળી શકે એવી અસામાન્ય વસ્તુઓને મૂલ્યવાન ગણે છે. તેમને મન બંગલા, મોટરો સોનું–રૂપું, હીરા, મોતી વિગેરે ખૂબ મૂલ્યવાન છે પણ શું તે બધાંની કિંમત, બધાને સહજ રીતે પ્રાપ્ત થએલ આંખોરૂપી રત્નોના હજારમાં ભાગ જેટલી પણ છે ?

વાજિંત્રો ગમે તેટલા મધુર અને સુરીલાં હોય, તો પણ તેની કિંમત તેને સાંભળનાર કાનની કિંમતના લાખમાં ભાગ જેટલી પણ ગણાય ખરી ?

સુગંધથી મઘમઘતાં અત્તર અને સ્વાદપૂર્ણ પકવાન્નોનું મૂલ્ય નાકના કે જીભના મૂલ્ય સાથે સરખાવી શકાય ખરૂં ?

એ જ રીતે વાત્સલ્ય, પ્રેમ, અનુકંપા કે મૈત્રીભાવ સામાન્ય છે, એટલે શું એનું મૂલ્ય ઉતરતું ગણાય ?

બિચારો માનવ ! કસ્તુરીયા મૃગની જેમ આનંદની કસ્તુરી શોધવા ફાંફાં માર્યા કરે છે. પણ તે મૃગને કયાં ખબર છે કે—એ કસ્તુરી તો એની પોતાની નાભિમાં જ છે ? તેમ મનુષ્ય પણ પોતામાં અને પોતાની આજુબાજુ પડેલા અમૂલ્ય સામાન્ય તત્ત્વોને વિસારી, અસામાન્ય દેખાતા પરપોટાઓને મેળવવાની વેઠમાં જીવનને પૂરૂં કરી નાખે છે.

જો ઊંડે ડૂબકી મારવાનું સામર્થ્ય હોય, તો સામાન્ય જણાતા પદાર્થોમાંથી પણ અસામાન્ય આનંદ અનુભવી શકાય છે. એ સામાર્થ્ય ન હોય તો હંમેશ માટે નિષ્ફળતા, નિરાશા અને અગણિત દુઃખોમાં સબડ્યા કરવાનું જ રહે છે.

ક્રિયા ગમે તે હોય– ખાવાની કે પીવાની, બોલવાની કે ચાલવાની, ઉઠવાની કે બેસવાની, પણ તેમાં જીવનની ધબક મેળવવામાં આવે છે, ચૈતન્યની પ્રતીતિ કરવામાં આવે, તો આનંદ કદી ખૂટતો નથી.

માનવીને પોતાની સાધારણમાં સાધરણ સ્થિતિમાં પણ, જોતાં અને અનુભવતાં આવડે તો આનંદનો પાર નથી.

માત્ર જોવાની દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન લાવવું પડે. વિશેષના મૂલ્યાંકનની સાથે સામાન્યનું પણ મૂલ્યાંકન કરતાં આવડવું જોઈએ.

જૈનશાસ્ત્રમાં ફરમાવે છે કે, સામાન્ય વિનાનું વિશેષ કે વિશેષ વિનાનું સામાન્ય હોતું નથી.

માણસની નજર મોટે ભાગે વિશેષને (Extra ordinary) જ જોવા ટેવાયેલી છે. જો તે વિશેષની પાછળ રહેલા સામાન્યને પણ જુએ અને તેનું મૂલ્ય પણ સમજે, તો જીવનમાં નિરાશા કે તેમાંથી જન્મતા વિષાદ આદિને કાયમી દેશવટો મળે અને તેના સ્થાને સુખ અને આનંદનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય.

જીવનનો આનંદ નથી સામાન્યમાં કે નથી વિશેષમાં ! પણ પદાર્થો અને પરિસ્થિતિઓ જે મૂલવવાની દૃષ્ટિમાં છે. એ દૃષ્ટિમાં જીવંતતા હોય, નિર્દોષ ભાવનાં અમી હોય, તો 'આનંદ' એ ખોજની વસ્તુ મટીને, 'ઘર' ની બની રહે છે.

સામાન્ય તેમજ વિશેષ—ઉભયને મૂલવી શકનારનું જીવન ખરેખર મૂલ્યવાન બનીને જીવનના અણમોલ આનંદનો અનુભવ કરતું થઇ જાય છે.

33

આંતર-નિરીક્ષણ

આપણા ચાલુ જીવનની અધૂરાશ આપણને રોજ ને રોજ સાલ્યા કરે છે. આપણી અપૂર્ણતા આપણને ડંખે છે અને તેની વેદના દૂર કરવા આપણે પૂર્ણ જીવન તરફ આંખ માંડીએ છીએ.

આપણામાં એવું 'કંઇક' છે, જેને આપણે આદર્શનો ધ્રુવ-તારો કહીશું. તેનો પ્રકાશ વ્યવહારૂ જીવનના ધુમ્મસમાં ભલે બહુ ઝાંખો દેખાય, પણ તેના દિશા સૂચન વિના આપણી જીવન-નાવ સાચે રસ્તે પ્રયાણ કરી શકતી નથી. તે ધ્રુવ-તારો નિત્ય છે, અવિચળ છે, તેનો ઉદય નથી, અને અસ્ત નથી. તે બહુ દૂર-દૂર પ્રકાશે છે! પણ તેના પ્રકાશ વિના પ્રગતિ સંભવિત નથી.

આપણા પૂર્વજોએ તેને 'આત્મા' કહ્યો છે. આપણા તત્ત્વચિંતકોએ તેને જ 'પરમાત્મા' કહ્યો છે. મનુષ્યના અંતઃકરણના ગૂઢ ઊંડાણમાં રહીને તે ખરૂં-ખોટું પારખે છે, નિત્યાનિત્યને પ્રમાણે છે અને સુંદરતા, અસુંદરતાના ભેદ કળે છે. તેનો સૌમ્ય, ગંભીર અને દૃઢ અવાજ સાંભ-

બવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તે આપણા નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવનની ઝાંખી કરાવી શકે છે.

દરેક મનુષ્યના બદલાતા શરીરમાં, બદલાતા મનમાં અને બદલાતી સ્થિતિમાં, મણકામાં પરોવાએલા દોરાની જેમ આત્મા સ્થિર રહે છે. બધું તેની આજુબાજુ બદલાયા કરે છે, ફર્યા કરે છે; પણ તે બધાનું અધિષ્ઠાન હોઈ બદલાતો નથી. લોકો તેને આત્મા; અંતરાત્મા, નૈતિક કાયદો, સ્વયંભૂ, ધર્મ વિગેરે નામે ઓળખે છે.

શાસ્ત્રકારો કહે છે કે તું તેને ઓળખ. તેનો સાક્ષાત્કાર કર અને તેના આધારે જીવનનું ઘડતર કર ! આ મહાસૂત્રના આધારે ઘડાના જીવનને શાસ્ત્રજ્ઞો અધ્યાત્મ–જીવન ગણે છે. એ આત્મા જ આપણું સૂત્ર છે, આપણો સ્વામી આપણે તેનો આધાર છોડી આપણા નાના 'હું'ની દોરીની આજુબાજુ ચક્કર લગાવ્યા કરીશું, તો હતા ત્યાં ને ત્યાં રહીશું અને જીવનની પ્રગતિ થંભી જશે. આપણે મણકાને રૂપે રહીએ છીએ, પણ ખુદ મણકા નથી. આપણા સ્થૂલ અને વ્યવહારિક જીવનના સ્વાર્થ–ચકાવામાં ક્ષણિક સુખ લાગે છે, પણ પછી મણકો ઘસાય છે, પછડાય અને તૂટે છે, ત્યારે આપણે ઓશિયાળા બની, પરિસ્થિતિના ઠેબે ચડતા, પોતાની પરાધીન વૃત્તિઓના ભાર તળે ચગદાતા, ચિત્તના વમળમાં ઘૂમરીઓ ખાતા વિનાશ પામીએ છીએ.

આપણે સ્વાધીન કેમ બનીએ ? આપણામાં રહેલી વિવેક શક્તિ જાગ્રત કેમ કરાય ? સૂક્ષ્મ વિચાર પછી

આપણને સત્ય લાગે તેને આચારમાં મૂકવાની ઈચ્છાશક્તિ દૃઢ કેમ થાય ? આપણું વિષયોમાં ચકચૂર થએલું મન, વિષયોની પરાધીનતામાંથી મુક્ત કેમ થાય ? મનુષ્યની પોતાની પ્રકૃતિ બદલાય શી રીતે ? તેનો પરંપરામાન્ય જવાબ એ છે કે જીવનમાં હર ઘડીએ આંતર નિરીક્ષણ કરવું જરૂરી છે. થોડી–થોડી નિવૃત્તિ લઈ, સત્યનું સંશોધન કરવું, સત્ય સમજાય કે ઝટ તેને ચિત્તમાં ધારણ કરવું અને પ્રભુને પ્રાર્થના કરી, તેને આચારમાં મૂકવાનું બળ માગી લેવું. બળ અવશ્ય મળશે.

આમ કરવાથી આપણે પ્રકૃતિની વિરુદ્ધમાં નથી જતાં પરંતુ તેને સ્વાધીન કરીએ છીએ. બધી કામનાઓને સ્વાર્થથી મુક્ત કરવાની છે. અવગુણોનો ત્યાગ કરી સદ્દગુણો વિકસાવવા જરૂરી છે. સુખને ફેંકી દેવાની વાત અહિ ગૌણ રાખીને, શાશ્વત સુખ કમાઈ લેવાનો જ પ્રસ્તાવ પ્રમુખ બને છે.

આવા વલણ મુજબના વર્તનથી પ્રકૃતિ એમની એમ રહે છે અને સંસાર પણ એમનો એમ જ રહે છે. બદલાય છે–માત્ર જીવનનું વહેણ! તે અધોગામી મટી ઉર્ધ્વગામી બને છે. એને માટે શ્રમ અને તપશ્ચર્યા કરવાનાં રહે છે, પણ એતો વિકાસ માટે અનિવાર્ય જ છે.

આપણું પ્રત્યેક કાર્ય, આપણા જીવનની શક્તિ પર અસર કરે છે. દુષ્કર્મ કરનારો કે પાપ કરના

ઘડીભર ભોગ ભોગવતો દેખાશે! પણ તે કેટલો નિર્બળ બન્યો, તેનો કંઈ ખ્યાલ આવે છે?

એક સત્કાર્ય તમારા બીજા સત્કાર્યનું પગથિયું બની, તમારી દૃઢતામાં ઉમેરો કરે છે અને એક દુષ્કાર્ય તમને લથડિયું ખવડાવી, નિર્બળ કરી અંતે પાડે છે.

જીવન કંઇ ભોગો ભોગવવા માટે નથી. એક ભોગ તમને બીજા ભોગમાં લપસાવે છે, તમને નિર્બળ અને કૃપણ બનાવે છે

જીવન જીવવા માટે છે, ભાર ભરીને ડૂબાડી દેવા માટે નથી. એ જીવન ભુંડ–ડુક્કરનું ન હોવું જોઇએ. તમે એવી રીતે જીવો કે–આત્માનું જીવન પ્રગટ થતું જાય!

તમે અમર હો તો તમને ભય શો?

તમે સહુમાં ઓતપ્રોત હો તો તમને દ્વેષ કોનો?

તમે શ્રેષ્ઠ હો તો પછી તમને ઈર્ષ્યા શી?

તમારૂં જ સર્વ કાંઈ હોય તો, પછી લોભ શો? પરિગ્રહ શો?

આવા વિચારોથી આ માટીના દેહમાં અને આ સ્થિતિ-સ્થાપક ચિત્તમાં પણ આત્માની કલા પ્રગટ થઈ શકે છે.

ચિત્રકાર કાગળ પર, શિલ્પકાર પત્થર પર અને ગાયક વાજિંત્ર પર ચૈતન્યના ચમકારા પ્રગટ કરી શકે છે! તો પછી તે રીતે આપણે પણ આત્મકલા ન પ્રગટ કરી શકીએ શું?

卐

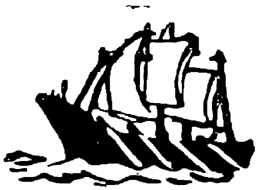

૩૪

સાચું જ્ઞાન અને સંયમ

મહા ભારતમાં યુધિષ્ઠિર જેવા પુણ્યવાનને પણ કહેવું પડયું છે કે —

'जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः ।
जानाम्य धर्मं न च मे निवृत्तिः ।।

અર્થ : હું ધર્મને જાણું છું, છતાં તે પ્રમાણે વર્તી શકતો નથી. હું અધર્મને જાણું છું, છતાં તેનાથી છૂટી શકતો નથી.

અહીં પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે-જ્ઞાન શા માટે આચરણમાં મૂકી શકાતું નથી ? નૈતિક જીવનની આ મોટામા મોટી ગૂંચ છે અને તેને ઉકેલ્યા વિના આરો નથી.

મનુષ્યનું જીવન તેની સ્વાભાવિક બની ગયેલી વૃત્તિઓથી દોરવાય છે. મનુષ્યમાં ઊંડે-ઊંડે રહેલી આ વૃત્તિઓ મનની સપાટી ઉપર આવતાં કામનાઓનું રૂપ લે છે. તેના આવેગોમાં ખેંચાઇને મનુષ્ય તથા-પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં પડે છે.

આવૃત્તિઓનું યોગ્ય રીતે સંચાલન કરવામાં ન આવે, તો તે જીવનને હાનિકારક નીવડે છે. યોગ્ય સંચાલન માત્ર જ્ઞાનથી જ થઈ શકે છે. તેથી જ્ઞાન એ નૈતિક જીવનની આંખોના સ્થાને છે. ચારિત્ર ઘડવામાં કે નીતિના માર્ગે ચાલવામાં જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુની અને બુદ્ધિ રૂપી પ્રકાશની ખૂબ જ જરૂર પડે છે. આ જ્ઞાન, માત્ર શાબ્દિક કે પોપટિયું હોય તો નકામાં જેવું છે.

પ્રચલિત માન્યતાઓને સ્વીકારી લઈ, લોકો જ્ઞાનની ડાહી–ડાહી વાતો કરે છે, પરંતુ તેનો પૂરો અર્થ સમજતા નથી હોતા, તો મર્મ તો કયાંથી સમજે? એટલે આવેગો ઊભા થતાં તેમનું તે જ્ઞાન ધોવાઇ જાય છે. અને તેમનું આચરણ ઢંગધડા વગરનું બની રહે છે. તેઓ બોલતા તેમજ માનતા હોય છે કે–ઇશ્વર સર્વદર્શી છે છતાં પાપ કરતાં પાછું વળીને જોતાં નથી. ઇશ્વરના દેખતાં પાપ શી રીતે થઈ શકે? એ પ્રશ્ન તેમને ભાગ્યે જ સ્પર્શતો હોય છે.

મતલબ કે જ્ઞાન કેવળ ખાલી તેમજ સંકુચિત હોય ત્યાં સુધી તેનો સ્વ તેમજ પરના હિતમાં ખાસ ઉપયોગ થઇ શકતો નથી.

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, 'પ્રતીતિ' જેવું હોવું જોઇએ. પ્રતીતિ એટલે અનુભવમાં આવેલું, ખાત્રી બદ્ધ જ્ઞાન! કે જેમાં કેવળ ઉપરચોટિયો ખ્યાલ ન હોય, પણ અંતઃકરણની અનુભૂતિ હોય.

પ્રતીતિયુક્ત જ્ઞાનમાં જ ચારિત્રનું સાચું દર્શન રહેલું છે. અનુભવ ઉપરાંત તેમાં વાસ્તવિકતાનું અને આવશ્યકતાનું દબાણ પણ રહેલું હોવું જોઇએ.

સિનેમાના દશ્યોમાં વાઘ દેખાતાં કોઈ નાસભાગ કરતું નથી. કારણ કે તેમાં વાઘની પ્રતીતિ છતાં તરાપ મારવાની વાસ્તવિકતા નથી. અને તેથી નાસભાગ કરવાની આવશ્યકતાનું દબાણ નથી. અહિ કેવળ પ્રતીતિ પરિણામ-હીન પ્રસંગ બની જાય છે.

આવેગોનું તોફાન જાગે છે, ત્યારે પ્રતીતિનું સુકાન હાથમાંથી સરી જાય છે, બુદ્ધિનો પ્રકાશ અને સ્મૃતિની ચમક ઝાંખી પડે છે, ઘણી વાર તે ઢંકાઈ પણ જાય છે. આપણે તોફાનનો સામનો કરી શકતા નથી અને તોફાન શમી જતાં વિષાદમાં ડૂબી જઈએ છીએ. પ્રતીતિ હોવા છતાં માનસિક-નિર્બળતાને લીધે આપણે પડી ભાંગીએ છીએ.

ત્યારે માર્ગ શો? પ્રતીતિ સફળ ન થાય તો ય પ્રતીતિ એ તો પ્રતીતિ જ છે! તે સૂચન તો કર્યા જ કરે!

પ્રતીતિને સફળ કરવા માટેનો ઉપાય સંયમ છે. મનના આવેગોને નિરંતર સંયમમાં રાખતાં શીખવું જોઈએ. તે આવેગોને નિગ્રહથી; વ્રત-નિયમથી સંયમિત

બનાવવા જોઇએ. આવેગો તક લે, તે પહેલાં જ તેમને કેળવી લેવા જોઈએ, સંસ્કારી અને શિસ્તબદ્ધ બનાવવા જોઇએ.

હરરોજના આચારમાં વણાઈ જવાથી તે આવેગો ધીમે ધીમે કાબુમાં આવે છે અને છેવટે જીવનરથના આજ્ઞાંકિત ઘોડા બને છે. જો સદા-સર્વદા આચારની સાધના ન હોય, તો વિદ્વાનને પણ વિષાદમાં ઝૂરવાનું લલાટે લખાયું જ છે. આચારમાં જ વિદ્વત્તાની સફળતા છે.

❖

ધર્મની માતા દયા છે અને પિતા દાન છે. પાપની માતા માયા છે અને પિતા માન છે. દાન વડે માનનો નાશ થાય છે અને દયા વડે માયાનો નાશ થાય છે.

o

શ્રદ્ધા વડે, મેધા વડે, ધૃતિ વડે, ધારણા વડે અને અનુપ્રેક્ષા વડે થતી પ્રભુની સ્તુતિ અને ધ્યાન અનુક્રમે બોધિ, સમાધિ અને સિદ્ધિનું કારણ બને છે.

વસ્તુ અને તેનો આભાસ

કોઈને કોઈ સ્વરૂપમાં કીર્તિનો મોહ લગભગ હરેકને હોય છે. હું 'વીર' ગણાઉં, લોકો મને 'ઉદાર' ગણે, હું 'સાધુ-પુરુષ' કહેવાઉં, લોકો મને 'વિદ્વાન કહે, હું 'સુંદર' દેખાઉં, લોકો મને 'ચતુર' માને, હું 'મહાન' લાગું, લોકો મને 'નેતા' કબુલે ! આવી અનેક પ્રકારની કીર્તિ-લાલસા મનુષ્યને વળગેલી હોય છે.

કયારેક કોઈ કહે કે આ બધો કીર્તિનો મોહ છે ! ત્યારે 'મેં' કીર્તિનો મોહ છોડ્યો છે, એવું 'એ ભાઈ' લોકોને ઠસાવવા મથે છે. પરિણામે કીર્તિનો મોહ, આગલે બારણેથી પ્રવેશ ન મળતાં, પાછલે બારણેથી વેશ-પલટો કરી ઘૂસી જાય છે. કીર્તિની લાલસા એવી પ્રબળ છે.

કનક, કામિની અને કીર્તિ, આ ત્રણે વસ્તુઓ મોહ ઉપજાવનારી છે. સંસાર મંડપના એ આધાર સ્થંભો છે, એ લઈ લો, કે સંસારીજીવન સમાપ્ત થાય. સાંસારિક

જીવનમાં તે અનિવાર્ય છે, એમ માની લઇએ તો પણ તેનો મોહ એ બહુ બૂરી ચીજ છે. મોહ માણસને આંધળો બનાવે છે. દીવાનો બનાવે છે.અંતે તેનો નાશ કરીને જ છોડે છે.

આ મોહ મૃગજળ જેવો આભાસ ઉત્પન્ન કરે છે, એથી મનુષ્ય પોતાની બધી શકિત, તેની પાછળ ભટકવામાં ખર્ચી નાખે છે અને જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે, તેને માટે શકિત બચતી નથી.

વળી આભાસી–વસ્તુ જ એવી છે કે તે ખરેખર હોતી જ નથી. એટલે તેને માટે પ્રયત્ન કરવા છતાં મળતું કાંઈ નથી. તેને મેળવવાનો પ્રયત્ન છોડી દેવામાં આવે, તો જ આભાસની પાછળનો સાચો અર્થ ભાસે છે અને તે પ્રાપ્ત થતાં તેનો આભાસ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

દેખાવની પાછળ પડવા કરતાં, તે જેનો દેખાવ છે, તે સત્ય જ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. સત્યનો સૂરજ ઉગતાં મોહનું ધુમ્મસ ઉડી જાય છે.

શ્રમ કર્યા વિના ધનની પાછળ પડવું, માતા તરીકેનો આદર કર્યા વિના રૂપની પાછળ ભમવું, સદાચારી બન્યા વિના કીર્તિની પાછળ વલખાં મારવાં, એ બધો મોહનો વિલાસ છે. એ બધી આંધળી દોટ છે અને વ્યર્થ પરિશ્રમ છે.

આપણે ફૂલ થઇએ તો આપોઆપ સૌરભ પ્રસરે.

આપણે દીપક બનીએ તો આપોઆપ પ્રકાશ ફેલાય.

આપણે સુવર્ણ બનીએ તો તરત ચળકવા લાગીએ.

આપણે રત્ન હોઈએ, તો આપોઆપ મૂલ્ય અંકાય.

પણ આપણે તો તેવું કશું થયા વિના જ તેવા દેખાવા માગીએ છીએ.

આજના માણસને બનાવટી ફૂલ ચાલે, ઉછીનો પ્રકાશ ચાલે, સોનાનો ઢોળ ચાલે, કાચનો ટૂકડો ચાલે. શરત એટલી જ છે કે–તે ફૂલ, દીવા, સુવર્ણ કે રત્ન જેવું દેખાવું જોઇએ. પણ આમ મૃગજળથી કંઈ તૃષા શમે ?

કીર્તિ એક એવી મોહિની છે કે–તે દેખાવ ઇચ્છનારને કેફી–સુરા પાય છે, અને સત્ય ઈચ્છનારને તે અમૃતનું પાન કરાવે છે.

લોકોને શું દેખાડવું, તેના કરતાં પોતે શું બનવું, તેનો ખ્યાલ કરનારને અચળ–કીર્તિ મળે છે. બાકી એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે–ક્ષણિક ઢોળ ઉતર્યા વિના રહેતો નથી. સાચું સોનું ચળકયા વિના રહેતું નથી.

દેખાવની પાછળ પડ્યા વિના, દેખાવ જેનો છે તે સત્યની પાછળ જ પડવું અને તેને જ મેળવવા પરિશ્રમ કરવો, એ સાચો વિવેક છે. સાચા વિવેકનું પરિણામ પણ સુંદર આવે છે !

૩૬

સાચું એ સહુનું!

એમાં મારે શું?–એમ કહીને સમાજની ઉન્નતિનાં અનેક સારાં અને લોકોપયોગી કાર્યો કરવામાં મનુષ્ય ઉદાસીન બની જાય છે. આટલેથી જ ન અટકતાં કેટલાંક તો એવાં કાર્યો કરનારની ઈર્ષ્યા કરવા લાગે છે અને તેમાં વિઘ્નો નાખે છે. જાણે કે એ કાર્ય એનું એકલાનું જ હોય અને બીજાને એમાં કાંઈ લેવાદેવા ન હોય–એમ બીજા વર્તે છે. ઉપરથી એનો દ્વેષ પણ કરે છે.

આપણે સહેજ આત્મનિરીક્ષણ કરીશું. તો જણાશે કે–જેને આપણે 'હું' કહીએ છીએ, તે ગ્રાહક છે. અને જેને 'મારૂં' કહીએ છીએ, તે બધું આપણે ગ્રહણ કરેલું છે. ગ્રાહકને જે મળેલું હોય છે, તે તેણે કુદરતમાંથી, સમાજમાંથી, સંસ્થાઓમાંથી કે વ્યક્તિઓ પાસેથી લીધેલું હોય છે.

બહાર વિસ્તરેલું અનંત–જગત, અકલ્પ્ય આટીઘૂંટીવાળું એનું તંત્ર, વંશપરંપરાગત અનુભવોમાથી ઘડાયેલી સમાજ વ્યવસ્થા, મહાન વિભૂતિઓનાં સૂક્ષ્મ–દર્શનોના

આધારે રચાયેલાં શાસ્ત્રો–સાહિત્ય–રચનાઓ અને કલાકૃતિઓ, સમાજ–ધારણા માટે પ્રચલિત થએલી રાજઘટના અને પ્રણાલિકાઓ અને કૌટુંબિક આચાર–વિચારો, સાધુ–સંતોની સ્વાનુભવ નીતરતી વાણી અને ઉચ્ચ–સંસ્કારોની શિક્ષણરૂપે આપ–લે કરનારી સંસ્થાઓ, એ બધા તાણાવાણામાંથી મનુષ્યના વ્યકિતત્વનું અને તેના 'હું'નું વણાટકામ થાય છે. તેનું પોતાનું કંઈ હોય તો તે માત્ર તેની ગ્રહણ શકિત છે અને તેના ચૈતન્યે આપેલી વણાટની ભાત છે!

આ બધાં ઐહિક–ઋણ ભૂલી જઈને, માણસ જ્યારે એમ કહેવા લાગે છે કે–એમાં મારે શું? ત્યારે તે આત્મવંચના જ કરી રહ્યો હોય છે.

પોતાના વ્યકિતત્વની સામગ્રીને અવગણીને કાલ્પનિક 'હું'ની જાળમાં તે માણસ ફસાય છે. પોતાના શરીરને કે શરીરના ઇન્દ્રિય વ્યાપરોને જ 'હું' માની લઈને પોતાની પરિમિત સ્વાર્થ–કોટડીમાં પૂરાઈ રહે છે અને 'પરમાર્થ'ને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મહાન સ્વાર્થને જતો કરે છે.

વસ્તુતઃ કોઇએ પણ સત્યને પારકું માનવું જોઇએ નહિ. જે જે માણસ સત્યાચરણ કરતો હોય, તેને પોતાનું સમજી લઇને અને તેના સત્કાર્યને પોતાનું જ કાર્ય માની લઈને વ્યવહારો ચલાવવા જોઈએ.

જે આપણે કરવું જોઈએ, તે બીજો કોઇ કરે તો તે

આપણું જ કામ કરે છે–એવી ભાવનાથી તેને સંપૂર્ણ સહાય પહોંચાડવી જોઇએ. બીજુ કંઈ કદાચ ન બની શકે, તો પણ તેનો દ્વેષ તો ન જ કરી શકાય. એ તો પોતાનો જ દ્વેષ કરવા જેવું નિંદ્ય–કાર્ય છે, સમાજના પરમાર્થનાં અનેક–કાર્યો લોકોની આત્મવંચનાને પરિણામે મંદ બની જાય છે.

સારૂં કાર્ય કરનારે પણ તેના અભિમાનને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ. યશને ખાતર સારૂં કામ કરનાર પોતાના ક્ષુદ્ર અભિમાનને જ પોષે છે. સત્કાર્ય જ સારૂં હોઈ શકે. સત્ય ભલે મનુષ્ય દ્વારા પ્રસ્થાપિત થતું હોય, પણ એમાં મનુષ્યોની શક્તિઓનું સામથ્ય તો નિમિત્ત માત્ર છે. સત્યમાં પોતામાં જ સ્થાપિત થવાનું અને બધાને માન્ય થઇ જવાનું સામર્થ્ય છે.

સત્ય પ્રગટ કરવામાં જ મહત્તા છે, તેને બળજબરીથી લાદવાની કોઈ જરૂર નથી. અહિંસાની સિદ્ધિ થાય તે જ સત્ય! ધન્ય છે એને કે–જે સત્ય પ્રગટ કરવાનું માધ્યમ બને છે. એ વાજિંત્ર છે, સત્ય બજવૈયે છે. સત્યના વાજિંત્ર થવાની ભાગ્યરેખા ન હોય તેને પણ સત્યનું સંગીત સાંભળવાનું ભાગ્ય તો મળેલું જ છે.

સાચું એ સહુનું અને ખોટું તે કોઇનું જ નહિ– આ સદાચારનો મહામૂલો મંત્ર છે.

સકલ લોકના વિવિધ પ્રવાહોમાંથી અને જીવનના ભિન્ન-ભિન્ન તબક્કાઓમાંથી સાર તારવીને જીવનને સમૃદ્ધ બનાવવાનો સચોટ ઉપાય ઉક્ત સૂત્રમાં રહેલો છે. તેને અજમાવવાની સુઝ સહુમાં વહેલી-વહેલી જાગે, એ જ અભિલાષા !

ધર્મની માતા દયા છે અને પિતા દાન છે.
પાપની માતા માયા છે અને પિતા માન છે.
દાન વડે માનનો નાશ થાય છે અને દયા વડે માયાનો નાશ થાય છે.

શ્રદ્ધા વડે, મેધા વડે, ધૃતિ વડે, ધારણા વડે અને અનુપ્રેક્ષા વડે થતી પ્રભુની સ્તુતિ અને ધ્યાન અનુક્રમે બોધિ, સમાધિ અને સિદ્ધિનું કારણ બને છે.

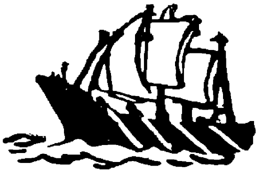

૩૭

આપવાનો આનંદ

જગતમાં જે લેવાનું શીખ્યો છે, પણ દેવાનું શીખ્યો નથી, તે ધીમે ધીમે ભિખારીનું માનસ પ્રાપ્ત કરી, અંતે ભિખારી જ બને છે. ભિખારી ગમે તેટલું ધન ભેગું કરે, તો પણ ભિખારી એ ભિખારી છે!

કેટલાક લોકો એથી આગળ વધેલા હોય છે. તેઓ જગતનું કે સમાજનું કાંઈ લે છે, ત્યારે તેની કિંમત તુરત જ આપી દે છે આવા લોકો ભિખારીપણાનું કલંક ટાળી શકે છે. પણ વધી વધીને તેઓ પ્રાંમાણિક લેવડ દેવડ કરનારા વેપારી જ બની શકે છે. આનાથી ઉંચી અમીરી વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ ધારણ કરનારા ઓછું લે છે અને વધારે આપે છે.

આ અમીરી વૃત્તિથી ય ચઢિયાતી વૃત્તિવાળા પણ હોય છે કે–જેઓ લોક સંગ્રહાર્થે જીવે છે. તેઓ સર્વસ્વ સમર્પણ કરે છે અને બદલામાં લેતા કંઈ નથી માત્ર જીવન ધારણ કરવા અર્થે જોઈતી વસ્તુ, શેષરૂપે કોઈને પણ પીડા ન થાય તે રીતે લે છે.

વ્યકિતના જીવનને વિકસાવવામાં અને તેમાં આનંદ રેડવામાં આપવાની પ્રવૃત્તિ-પ્રદાનવૃત્તિ, મોટો ભાગ ભજવે છે.

જગતમાંથી જે લીધા જ કરે છે, તે કદાચ સંપત્તિવાળો બનશે, પણ મહાન બની શકશે નહિ. લેવાના આનંદ કરતાં, દેવાનો આનંદ ઘણો જ ઊંડો અને વિસ્તીર્ણ હોય છે.

મનુષ્ય આપે છે, ત્યારે તે વ્યષ્ટિ જીવનના નાનકડા પિંજરામાંથી બહાર આવી સમષ્ટિ જીવનના વિશાળ વનમાં ઉડવા લાગે છે, તે પિંજરાનો મટી વનનો બને છે. તેના મુકત વિહારમાં જે સમૃદ્ધિ અને આનંદ છે, તે નાનકડા પિંજરામાં કયાંથી હોય ?

પ્રદાન-ક્રિયામાં આ વિકાસ એ જ મુખ્ય લાભ છે. આપવાની વસ્તુઓમાં એકલું ધન જ નથી આવતું ! બીજા પણ ઘણા પ્રદાનો છે. એ બધામાં ધન તદ્દન નીચી કક્ષાનું છે તેનો લાભ, ઉપર-ઉપરનો અને ક્ષણિક છે.

જુદા-જુદા લોકો પાસે આપવાનું પણ જુદુ-જુદુ હોય છે. કોઈની પાસે વિચારો, કોઇની પાસે કલા, કોઇની પાસે શકિત, તો કોઈની પાસે પ્રતિભા હોય છે. અને જે વિચારક, કલાકાર, શકિતશાળી કે પ્રતિભાશાળી ન હોય, તે પણ આપી શકે એવું ઘણું છે. કદર કરવી, રસ લેવો, સહાનુભૂતિ ધરાવવી, ઉત્તેજન આપવું, આદર કરવો, શાબાશી આપવી આ અને આવી પણ આપવા જેવી ઘણી-

ઘણી વસ્તુઓ છે. પૈસા કરતાં તે વધુ કાર્ય કરે છે અને વ્યાહારિક જીવનમાં પણ તેની સફળતા અદ્દભુત હોય છે.

પ્રતિક્ષણે પ્રદાન કરવાની તકો જીવનમાં આવે જ જાય છે. એમાંની એક પણ તક ચૂકવી ન જોઈએ. ઉર્મિ ઉઠતાની સાથે જ તરત દાન અને મહાપુણ્ય આ નિયમ અપનાવી લેવો જોઇએ.

આપવાની વસ્તુ નાની છે, એમ ધારી ખચકાવું ન જોઈએ. પ્રેમથી આપેલી નાની વસ્તુ પણ મહાન સદ્દભાવનું વહન કરી શકે છે. સદ્દભાવ વિનાના લાખો રૂપિયાના દાનથી પણ તે અધિક છે.

પ્રદાન કરવાની તકનો જગતમાં તોટો નથી, ભૂખ્યાંને અન્ન જોઇએ છે, તરસ્યાને પાણી જોઈએ છે. માંદાને ઔષધ જોઈએ છે, દુઃખીઓને દિલાસો જોઇએ છે. કલાકારોને પોતાની કલાના રસિયા જોઇએ છે. જ્ઞાનીઓને જિજ્ઞાસુ જોઈએ છે. વક્તાઓને શ્રોતા જોઇએ છે.

આ બધાને જે જોઈએ છે. તેમાંનું આપણી પાસે શું કાંઇ પણ નથી ? અવશ્ય છે. તે વિવેક પૂર્વક આપવાથી ઉભય–પક્ષને લાભ થાય છે.

આપણે આપીએ છીએ તે જ વખતે આપણા વ્યકિતત્વને વિકસાવીએ છીએ. અને જેને આપીએ છીએ. તેને યોગ્ય ભૂમિકા પૂરી પાડી તેના વ્યકિતત્વનું પણ સંવર્ધન કરીએ છીએ.

આમ. આ દાન–પ્રદાનના સંવાદથી પરસ્પર પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યાં પ્રેમભાવ પ્રગટ્યો હોય ત્યાં બીજુ શું જોઈએ ? પ્રેમના બળે બધું જ આપ મેળે આવી મળે છે.

જીવનને ટકાવી રાખનારી શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા પણ દાનના આગવા મહત્વને બિરદાવી રહી છે તે શે ભૂલાય ?

વરસાદનું પાણી સર્વત્ર પડે છે. પરંતુ તે ટકે છે નીચાણવાળા સ્થાનોમાં, પણ ઊંચા પર્વતો પર નહિ, તે રીતે પ્રભુની કૃપા સર્વત્ર છે, પણ તેની અભિવ્યક્તિ, જ્યાં દૈન્ય અને વિનયતા છે ત્યાં જ થાય છે. પરંતુ અહંકાર, અભિમાનાદિ પર્વતીય સ્થાનોમાં નહિ.

સકળ ક્રિયાનું મુળ શ્રધ્ધા છે
શ્રધ્ધાનું મુળ જ્ઞાન છે
જ્ઞાનનું મુળ ભકિત છે
અને ભકિતનું મુળ ભગવાન છે

૩૮

સાચી સંસ્કૃતિ

ક્યાં પુરાણા-કાળની પ્રાચીન દશા અને ક્યાં આજ કાલની આંજી નાંખનારી અદ્‌ભુત સ્થિતિ?

ક્યાં પુરાણા ઘરો અને ક્યાં આજના ભવ્ય મહાલયો?

ક્યાં એ વલ્કલો અને ક્યાં આજના નિત્ય-નવાં, રંગબેરંગી મુલાયમ વસ્ત્રો ?

ક્યાં એ જૂના સઢવાળા વહાણો અને ક્યાં સાગરો પર ચીસો પાડતી આજની વિરાટ સ્ટીમરો ?

ક્યાં જૂના તીરકામઠાં અને ક્યાં આજના સર્વ વિનાશક અણુબોંબ ?

ક્યાં પુરાણી ટોળીઓ અને ક્યાં આજનાં સંપન્ન રાષ્ટ્રો ?

આ બધી કહેવાતી પ્રગતિને ધ્યાનમાં લઈ આપણે માનીએ છીએ કે-જગતે વિકાસ સાધ્યો છે.

આધુનિક કાળનાં રાક્ષસી સાધનો, વિદ્યુત્‌વેગી વ્યવહારો, પુસ્તકો દ્વારા જ્ઞાનનો ઢગલો અને વૈભવોના ઝાક-

ઝમાળ જોઈને આપણે સહેજે કહીએ છીએ કે–જગત પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. પણ તરત જ બીજો સવાલ ઉઠે છે કે–માત્ર વસ્તુનું કદ કે એનો વિસ્તાર વધે, તે જ પ્રગતિ ગણાય ખરી ?

માનવજાત સમડીની પેઠે લાંબે જોઈ શકે, શરતના ઘોડાની જેમ ઝડપથી દોડી શકે, ઉંટની માફક દૂર–દૂરનાં તોફાનોની આગાહી કરી શકે, વાઘની પેઠે ત્વરાથી સામાને ઘાયલ કરી શકે, હાથીની પેઠે માલનો બોજો ઉઠાવી શકે, ગરૂડની જેમ આકાશમાં ઊંચે ઉડી શકે કે આગિયાની જેમ રાત્રિના અંધકારમાં દીવા જલાવી શકે, એટલા માત્રથી શું માનવજાતે પ્રગતિ સાધી ગણી શકાય ખરી ?

બેશક દૂરદર્શક યંત્રે, વીજળીની મોટરે, બિનતારી સંદેશ વાહક સાધનોએ, અણુશકિત ચાલિત આગબોટોએ અને એવા બીજા હજારો સાધનોએ માનવીની શકિત અને વ્યવહારોની જટિલતા વધારી દીધી છે પણ એને યથાર્થ ઉન્નતિ કહી શકાય ?

આજના માણસે રાક્ષસી પ્રમાણના રાક્ષસી સાધનો વાપરી, રાક્ષસી–જીવન બનાવવામાં જે સફળતા ! હાંસલ કરી છે, તેને શું ઉન્નતિ કહેવી ?

વૃદ્ધિને ઉન્નતિ કોણ કહે ?

ઢગલો મોટો થાય, નાના ઘડાને દેગડો બનાવાય, છીપલું વધીને શંખ બને, કાન ટેલીફોનના ભૂંગળા બને,

હાથ વધીને મશીન બને, તેમાં શકિતનું પ્રમાણ બદલાયું, પણ શકિતનું સ્વરૂપ કયાં બદલાયું ?

અનાજ વધ્યું, તો સાથે સંગ્રહખોરી વધી, આરોગ્યનાં સાધનો વધ્યાં, તો સાથે રોગોના પ્રકારો પણ વધ્યા. વૈભવ વધ્યાં, તો સાથે તૃષ્ણા પણ વધી. સુખ વધ્યું, તો દુઃખ પણ કયાં ઘટ્યું ? શ્રીમંતાઇ વધી, તો કંગાલિયત કયાં ઘટી ? સહકાર વધ્યો, તો યુદ્ધો કયાં ઘટયાં ? કમાણી વધી, તો ખર્ચ કયાં ઘટયા ?

આ બંને પલ્લાંનો જયારે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે પ્રગતિનો છેદ ઉડી જાય છે. આજની કહેવાતી પ્રગતિના પુંજમાં અધોગતિનો અગ્નિ ભારેલો જ છે.

જાણે કે માણસ પશુમાંથી વિકાસ ન પામ્યો હોય, તેમ પશુતા તેનામાંથી ગઈ નથી. પશુથી માણસ ભિન્ન લાગે છે, તે કેવળ તેના માનસિક સ્વરૂપને લીધે !

પશુઓને માત્ર સ્વભાવ (Instinct) છે. મનુષ્યને વ્યકિતત્વ પણ છે. જો તે કેવળ સ્વાર્થ જુએ અને પોતાના પૂરતું જ જીવન જીવે, તો તે મોટો પશુ જ કહેવાય.

જો તે પોતાના વ્યકિતત્વને વિકસાવે, તેમાં પોતાના કુટુંબને, જાતિને, રાષ્ટ્રને સ્થાન આપે, તેમના માટે પણ કંઇક કરે, તો તે પશુ મટી માનવની કક્ષાએ પહોંચે. એથી આગળ વધીને તે પોતાના વ્યકિતત્વને વિશ્વકલ્યાણમાં સમાવે, સત્ય ખાતર જીવે, પરમાર્થને માટે સ્વાર્થનો

ભોગ આપતાં શીખે અથવા પરમાર્થમાં જ સ્વાર્થને જોતાં શીખે, ત્યારે તે દેવકોટિએ પહોંચે.

મનુષ્ય જેટલે અંશે સ્વાર્થને ભૂલે છે, પરમાર્થને ઓળખે છે તેમજ અપનાવે છે. તેટલે અંશે તે પ્રગતિમાન થાય છે.

પ્રગતિ એટલે આગળ વધવું ! પણ આગળ વધવાનું ગુણોના વિકાસમાં, નહિ કે સામગ્રીની પ્રાપ્તિમાં ! સામગ્રીની વૃદ્ધિમાં પ્રગતિ જોવી તે પશુભાવની નિશાની છે. પ્રગતિને સ્વાર્થના પાતળાપણા સાથે સંબંધ છે.

જે સંસ્કૃતિ માનવમાં આ પ્રકારની આચાર–પરંપરા સર્જે છે. તે જ સાચી સંસ્કૃતિ છે.

પ્રગતિ, સ્થૂલ–શક્તિના વિકાસમાં નથી. પણ વ્યક્તિના સમગ્ર–સ્વરૂપના વિકાસમાં છે. જડત્વના વિકાસમાં નહિ, પણ આત્મત્વના વિકાસમાં છે. આત્માની શુદ્ધિમાં સદૈવ સહાય કરે તે જ સાચીસ ંસ્કૃતિ !

卐

અયોગ્યને શરણે ન જવું એનું નામ દુષ્કૃત ગર્હા છે. અને યોગ્યને શરણે જવું એનું નામ સુકૃતાનું મોદના છે. એ બંને શરણગમન રૂપ સિક્કાની બે બાજુઓ છે.

પરિવર્તનશીલ-વિજ્ઞાન

વિજ્ઞાન રોજ પોતાની માન્યતાઓ બદલે છે. પહેલાં એ મૂળ તત્ત્વો ૨૨ છે આમ કહેતું, પછી ૯૩ થયાં. હવે તો અણુ અને ઇલેકટ્રોનની વાત આવી. તે કહે છે કે હરેક વસ્તુ સરખી છે. માત્ર એના ઇલેકટ્રોન્સની સંખ્યા અને ગતિ જુદી જુદી છે.

વિજ્ઞાન કહે છે પારો અને સોનું મૂળ દ્રવ્ય એક જ માત્ર તેના ઈલેકટ્રોન્સની ગતિ અને સંખ્યા જુદી જુદી દિશામાં છે.

જૈનદર્શન આવા ભાવની વાત પહેલેથી જ કહે છે કે–બધું પુદ્દગલ દ્રવ્ય જ છે. માત્ર પરમાણુઓની સંખ્યા અને રચના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની થાય છે.

અંધકાર એ પ્રકાશનો અભાવ છે. એમ નૈયાયિકો અને વૈજ્ઞાનિકો કહેતા આવ્યા છે. જૈનોનું 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર' આ વાતની 'ના' પાડે છે. તે કહે છે કે અંધકાર એ પણ પુદ્દ-ગલ પરમાણુઓ જ છે. અને તે ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય છે.

આ અંધકારના પુદ્‌ગલોની ગંધથી માંકડ રાત્રે બહાર નીકળી પડે છે. આ ગંધ આપણે કેમ ગ્રહણ કરી શકતા નથી ?

આ પ્રશ્નનું સમાધાન, શ્રાવ્ય-અશ્રાવ્ય ધ્વનિનો પ્રયોગાત્મક-સિદ્ધાંત જે જમાનામાં વિજ્ઞાને સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે, ત્યાં સહેલાઈથી સમજી શકાય એવું છે.

આકાશમાં ઉડતા વિમાનમાંથી બોમ્બમારો કરતી વખતે એનો પ્રચંડ અવાજ ન સંભળાય, એ માટે એક અંશ વધારી દઇને એને અશ્રાવ્ય બનાવી દેવાય છે. એટલે એ અવાજ આપણા કાન પાસેથી પસાર થઇને જતો હોય, છતાં આપણે તેને પકડી શકીએ નહિ. તેનું નામ સુપરસોનીક છે. તેમ અંધકારના પુદ્‌ગલની ગંધ માટે પણ સમજવું. તે પુદ્‌ગલોની ગંધ અતિ તીવ્ર હોવાથી આપણી ઘ્રાણેન્દ્રિય તેને પકડી શકતી નથી. એટલે એમ ન કહી શકાય કે-અંધકાર એ પુદ્‌ગલ નથી. કારણ કે એની ગંધ આપણે ગ્રહણ કરી શકતા નથી.

જૈનદર્શન, સર્વજ્ઞનું દર્શન છે. એટલે તેમાં પ્રકાશિત થએલા જડના સ્વભાવ અને ગુણધર્મો તથા જીવના સ્વભાવ અને ગુણધર્મો, સર્વ-કાળમાં યથા તથ્ય અને અબાધિત રહ્યા છે, રહે છે તેમજ રહેવાના છે !

૪૦

પ્રાર્થના અને ધ્યાન

જગત કે સંસાર, ગમે તે શબ્દ લઈએ તો પણ એમાં સરી જતી વસ્તુનું સૂચન છે. સરી જતા આ વિશ્વના સંસારના પદાર્થો વચ્ચે વ્યક્તિનું જીવન સારા–માઠા સંસ્કારોને ધારણ કરતું હોય છે.

સંસાર એટલે સતત ગતિ! નિત્ય વહેતો અને બદલાતો પ્રવાહ! સંસારમાં પ્રતિક્ષણ ફેરફાર થયા જ કરે છે. એ ફેરફારોમાં આપણે એટલા બધા પરોવાયેલા રહીએ છીએ કે–તેમા પરોવાનાર તત્ત્વોનો, સર્વ ફેરફારોના સાક્ષીનો, સર્વ સંસ્કારોના ઝીલનારનો ખ્યાલ સુદ્ધાં આપણને રહેતો નથી.

આપણે આપણી જુદી–જુદી પરિસ્થિતિઓનો જ આકાર ધારણ કરીએ છીએ. તે વગરના આપણા અસ્તિત્વનો આપણને વિચાર પણ આવતો નથી. તે વગરના અસ્તિત્વનો વિચાર કરતાં, દિશા ભૂલેલા મુસાફરની જેમ આપણે મુંઝાઈએ છીએ. એટલે આપણે જે રીતે જીવન જીવીએ છીએ, તેમાં ધ્યાતા કે ધ્યેય એમાંથી એક પણ નથી, માત્ર

ધ્યાન છે. ધ્યાતા અને ધ્યેય વિનાના ધ્યાનથી શો ફાયદો થાય !

કોઇ તમને મોટરમાં બેસાડી, શહેરમાં આમતેમ ફેરવી આવે અને જે છાપ પડે, તેના કરતાં પણ વિચિત્ર છાપ સંસારની, કુટુંબ, સમાજ કે જગતના સંબંધોની તમારા પર પડે છે. તેમાંથી તમે મુકત થઈ શકતા નથી, ઉલટું તે જ જીવન છે અને તેમાં જ જીવનનો રસ છે, એમ માનીને વર્તો છો.

આ જાતના સંસ્કારો ઝીલવાની સતત પ્રવૃત્તિમાં વિવેક લાવવો હોય, પદ્ધતિ કે નિયમ લાવવા હોય, સહેતુકતા કે સાર્થકતા લાવવી હોય, તો એ સંસ્કાર–સંઘાતનો કોણ સાથી થાય છે ? એનો માણસે વારંવાર વિચાર કરવો જોઈએ. માણસે પોતાના જીવનનું મધ્યબિંદુ, કે જેના વડે જીવનમાં કાંઈ રસ કે રહસ્ય છે, તેને શોધી કાઢવું જોઈએ.

બધાં પ્રાણીઓ જીવે છે તેમ આપણે જીવીએ છીએ અને બધાં પ્રાણી મરે છે, એમ મરી જઈશું, એ એક રીતે સાચું છે, પણ એમાં જીવન રહસ્ય નથી. જીવન રહસ્ય તો એના મધ્યબિંદુની શોધમાં રહેલું છે.

ધ્યાન અને પ્રાર્થના–એ આ વ્યકિત–જીવનના મધ્યબિંદુની શોધ છે. વ્યકિત–જીવનનું સંકલન કરનાર કેન્દ્ર એ સ્થાપે છે. વ્યકિતને પોતાના પુદ્ગલિત તત્ત્વ વિશે હંમેશા જાગૃતિ રહે તે ખાતર પ્રાર્થના અને ધ્યાન છે.

 ધ્યાન અને પ્રાર્થના દ્વારા માણસે સ્વમાં સતત સંનિષ્ઠ

અને સંનિવિષ્ઠ થવું જોઈએ. આત્માને આત્મશોધ અને આત્મદર્શનને અનુરૂપ બનાવવાનું કાર્ય પણ એથી સધાય છે.

સંસાર યાત્રામાં ઘડીક થંભી જઈ, પરિસ્થિતિનો આત્મ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ વિમર્શ કરવો જરૂરી છે. આ આત્મ-સૂક્ષ્મ છે, પણ નિર્બળ નથી. જે સૂક્ષ્મ છે, તે સ્થૂલની સરખામણીમાં દેખાય છે ઓછી શકિતવાળું ! પણ વસ્તુતઃ તેમ હોતું નથી, બલ્કે વધારે સમર્થ હોય છે. વ્યકિતના સૂક્ષ્મ આત્મ તત્ત્વમાં કોઈ ગૂંઢ–શકિત રહેલી છે. જેને માણસ શોધી અને વિકસાવી શકે છે અને કામમાં લઈ શકે છે.

પરમ તત્ત્વ તરફ અભિમુખતા કે ઉન્મુખતા થતાં, અથવા તેની ભાવના પ્રગટતાં જ પરમ તત્ત્વની શકિત જાણે વ્યકિતમાં સંચરિત થાય છે. કમળ ઉન્મુખ થાય કે સૂર્યનાં કિરણો તેના દલને ઉત્પુલ્લ કરે છે. તેમ ઈશ્વર તત્ત્વના વિચાર, સ્મરણ, પ્રાર્થના ધ્યાન, પૂજા કે ઉપાસના આપણને ઈશ્વર–સન્મુખ બનાવે છે.

પર્વતનું દર્શન સ્થિરતાનો ભાવ જન્માવે છે, સાગરનું દર્શન વિશાળતાનું ભાન કરાવે છે, તેમ ઈશ્વરના ધ્યાન દ્વારા ઈશ્વરની વિરાટતા, વીતરાગતા આદિનો ખ્યાલ આવે છે.

આપણે નશ્વર–વિનશ્વર છીએ, છતાં આપણામાં અવિ-નશ્વરતા છુપાયેલી જ છે. એને પ્રગટ કરવાના ઉપાયો, આપણને ઈશ્વરના ધ્યાન અને પ્રાર્થના દ્વારા જડી આવે છે.

卐

૪૧

આદર્શ અને વ્યવહાર :

આપણે વ્યકિતરૂપે એક છીએ, પણ જીવન બે જીવીએ છીએ : એક વ્યવહારનું પ્રત્યક્ષ જીવન છે અને બીજુ ભાવના અને આદર્શોનું પરોક્ષ જીવન છે. તેને જો ઘડિયાળની ઉપમા આપીએ, તો પ્રત્યક્ષ જીવન એ ઘડિયાળનું ડાયલ અને કાંટા છે. અંદરના ચક્રો અને યંત્રો એ પ્રત્યક્ષ જીવન છે.

અંદરના જીવનની ગતિ, બહારના જીવનના કાંટા બરાબર ફેરવે નહિ, ત્યાં સુધી જીવન–ઘડિયાળ નકામું ! ડાયલ અને કાંટા હોય, પરંતુ અંદરનું યંત્ર–કામ ન કરતું હોય તોય તે નકામું બની રહે.

બહારનું વ્યવહારીક જીવન અને અંદરનું ભાવાનાત્મક જીવન, આ બે વચ્ચેનું અંતર, વિરહની વેદનાની જેમ અતિ દુઃખદાયક હોવું જોઈએ. જેને ઝંખીએ, તેને પામીએ નહિ, તો તૃપ્તિ કેવી રીતે થાય ?

અંદરનું જીવન હૈયું છે. તો બહારનું-વ્યવહારનું જીવન હોઠ છે. જો હૈયે ગીત હોય, તો તે હોઠે કેમ ન આવે?

શું કરવું જોઇએ? તેના ભાન વિના, જે કરીએ તે બધું નકામું. આદર્શો જાણીએ નહિ અને વ્યવહારો કર્યે જઇએ, અથવા તો આદર્શોની ઝાંખી કર્યા કરીએ, પણ આચરણ તદનુરૂપ ન રાખીએ, તો પણ બધું નકામું.

આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચે રહેતું અંતર અંતઃકરણમાં ડંખવું જોઇએ, આદર્શ પ્રિયતમા છે. અને વ્યવહાર પ્રિયતમ છે. વ્યવહારરૂપી પ્રિયતમ આદર્શરૂપી પ્રિયતમાને મળે નહિ, ત્યાં સુધી તેને ચેન કેમ પડે? ન જ પડે.

ચાહવા જેવા આદર્શો હોવા તે ધન્ય છે, છતાં એના વિરહમાં, વિરહના આંસુ સારવા એ વધુ ધન્ય છે! એમાં દર્દ છે, પણ એય વધુ મીઠું છે. આદર્શને પામવાની ક્ષણો નિકટ આવતી જાય એ ધન્યતર છે, પરંતુ એ આદર્શમાં જ્યારે વ્યવહારીક જીવન વિલીન થઈ જાય, ત્યારની સ્થિતિ તો ધન્યતમ હોય છે!

ઉચ્ચતમ આદર્શને વરવાની તીવ્રતમ તાલાવેલીને તાલબદ્ધ રીતે પ્રતિધ્વનિત કરતા જીવન વડેજ મોંઘોમૂલો માનવભવ સાર્થક થાય છે. આટલી વાત કાળજે કોતરી રાખીએ!

卐

૪૨

સમાનતાનો સાચો ઉપાય :

વિશ્વની કોઈ બે વસ્તુઓ સંપૂર્ણ રીતે સમાન નથી. આપણે સહુ રૂપ, રંગ, શકિત અને વ્યકિતત્વની દૃષ્ટિએ ભિન્ન અને અસમાન છીએ' દરેકનું સ્થાન જુદું, ગુણ-ધર્મો જુદા ને અધિકાર જુદો !

વિવિધતા અને ભેદ તો પ્રકૃતિનું પ્રગટ સ્વરૂપ છે. આ હકીકત ભૂલી જઇને-આપણે બધા સમાન છીએનું પ્રચલિત સૂત્ર અણસમજયે ચાલવાના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે આ એક દુઃખદ બીના છે.

કોલેજનો વિદ્યાર્થી લો કે મીલનો મજુર લો. સરકારી અમલદાર લો કે તેનો પટાવાળો લો. કારખાનાનો માલિક લો કે તેનો કારકુન લો. બધા જ સમાનતાની વાતો કરે છે.

આ જગતમાં કોઇ ઊંચું નથી અને કોઈ નીચું નથી। જાતિ-જાતિ, વર્ણ-વર્ણ, પ્રજા-પ્રજા; સ્ત્રી-પુરુષ સર્વત્ર

સમાનતા રહેલી છે! આવી વાતો કરનારાઓ તે સમાનતા ક્યાં રહેલી છે? અને કેવી રીતે રહેલી છે? આ અંગે ભાગ્યે જ વિચાર કરે છે.

પવન વાય તે બાજુ પીઠ કરીને ચાલવાનું લોકોને ઠીક પડે છે. પ્રજાતંત્રના આ જમાનામાં, સ્વતન્ત્રતાના આ યુગમાં, સમાજવાદના ભણકારા સંભળાયા કરે છે તે કાળમાં, સમાનતાના ગીત ગાવાની તેમને કોઈ 'ના' પાડી શકતું નથી. સમાનતાના 'નારા' લગાડવાનું શીખી લઈને અનેક પ્રકારની મૂર્ખાઈઓ થાય છે, તેનો ખ્યાલ સુદ્ધા પણ એ લોકોને આવતો નથી. આ નારાઓ સાંભળીને લોકો બિચારા સમાનતાના કલ્પિત સ્વર્ગમાં વિહરે છે અને તેની ઈન્દ્ર-જાળમાં ફસાઈ પડે છે. લોકો સમાનતાના નામે પોતાનામાં રહેલી વિશેષતાઓને વિકસાવતા નથી અને બીજાઓમાં રહેલી વિશેષતાઓનો આદર કરતા નથી.

હિંદુ અને મુસલમાનો સમાન છે! સત્તાધીશો પણ આપણા જેવા માણસો જ છે! આપણે બધા એક જ પિતાના સંતાનો છીએ! આવું-આવું ક્યાંકથી શીખી લાવીને લોકો ભ્રમિતપણાના ચશ્મામાંથી આખા જગતને જુએ છે. ધીમે ધીમે તેમાંથી દેખાદેખી જન્મે છે. બુદ્ધિ-હીન, બુદ્ધિમાન જેવું કરવા લલચાય છે. અશકત, સશ-કતની ચાલે ચાલવા જાય છે. રંક, ધનવાનની પેઠે રહેવા જાય છે. ઉલટ પક્ષે બુદ્ધિમાન, બુદ્ધિહીન જેવાં કાર્યો કરવા તૈયાર થાય છે. સશકત અશકતની જેમ વર્તવા

જાય છે. ધનવાન, નિર્ધનનું અનુકરણ કરે છે. અને દેખાદેખીથી વર્તન કરવામાં ફાવટ જણાતી નથી, ત્યારે પરસ્પર અદેખાઇ કરવા લાગે છે. અભિમાન ઘવાતાં મિથ્યાભિમાનના ઊંચા આસને ચઢવા જાય છે. છેવટે પટકાય છે અને વ્યવહારમાં અસમાનતાનું સામ્રાજય જોઈ અકળાય છે, અંતે તિરસ્કાર, ક્રોધ, કટુતા વિગેરે તેમનાં જીવનના સહચર બને છે.

ઢોલ પીટીને કહેવાનું મન થઈ જાય છે કે ભાઇ! શા માટે સમાનતાના ચાળે ચઢ્યા છો? વિષમતા તો કુદરતી છે. નાના મોટા વ્યવહારોમાં અને કુદરતની સ્વાભાવિક દુનિયામાં રહેવું હોય તો વિષમતાનો સ્વીકાર કરતા થઇ જાઓ. જ્યાં-જ્યાં વિશેષતા દેખો, વધુ શકિત અને સદ્‌ગુણો દેખો, ત્યાં-ત્યાં તેનો આદર કરતાં શીખો; નમ્ર બની તેમનું અનુકરણ કરો. જ્યાં-જ્યાં ઊણપ દેખો, ઓછી શકિત દેખો, દુર્ગુણો અને દોષ દેખો, ત્યાં-ત્યાં તેના તરફ સહાનુભૂતિ ભરી નજર રાખો.

વયમાં જેમ નાના-મોટા માણસો હોય છે, તેમ ગુણથી પણ નાના મોટા હોય છે, બધાને વિકાસના પગથિયાં ચઢવાનાં છે. કોઇ ચઢી ગયા છે, તો કોઇને હજી ચઢવાનું છે.

વિશ્વમાં જણાતી ભિન્નતા-અસમાનતા, પ્રાકૃતિક છે. જયારે સમાનતા સાંસ્કૃતિક છે. પ્રાકૃતિક ભિન્નતા હોવા છતાં સર્વને એકત્વ અપાવનાર કોઇ બળવાન તત્ત્વ બધામાં

રહેલું છે. સંસ્કારિતાના શાહે આગળ વધી તે તત્ત્વને શોધી કાઢવાનું છે.

ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચાય છે, તે પછીજ સમાનતા કે એકતા અનુભવી શકાય છે. વિષમ-જગતમાં સમાનતા અનુભવવી હોય, તો તે દેખાદેખી કે ઈર્ષ્યાવૃત્તિમાં નહિ મળે, પણ પ્રેમમાં મળશે.

જ્ઞાની-પિતા અજ્ઞાની-સંતાનને ચાહી શકે છે. દયાળુ-માણસ દુઃખીને ચાહી શકે છે. એકને આપવામાં સુખ છે, બીજાને લેવામાં. ખૂબી તો એ છે કે-વિષમતા અને વિવિધતાજ જગતના પ્રેમનું અધિષ્ઠાન છે. એકને પ્રેમી થવું છે, તો બીજાને પ્રેમપાત્ર થવું છે! એટલે બંનેનો તરત મેળ બેસે છે. ભૂખ છે તો અન્ન છે. તૃષ્ણા છે તો જળ છે. આંખ છે તો પ્રકાશ છે. બધા એક-બીજા માટે છે.

બધી વિષમતાને આત્મીયતાથી જોવામાં ખરી સમાનતા રહેલી છે. બધા પોતપોતાની વિષમતા પ્રમાણે વર્તે છે; પોતપોતાના ગુણ-ધર્મો પ્રમાણે વર્તી રહ્યા છે, યથાર્થ વિકાસ થયા બાદ જ બધા સમાન બની શકવાના છે.

વાંદરાના હાથમાં હથિયાર

ગરીબ શ્રીમંત માબાપના પુત્રને ઓચિંતો મોટી સંપત્તિનો વારસો મળી જતાં, તેની જેવી સ્થિતિ થાય છે, તેવી જ સ્થિતિ આજના જગતની થઇ છે.

બૌદ્ધિક-જ્ઞાનનો મોટો વારસો માનવજાતને આજે મળ્યો છે. પરંતુ તેને જીરવવાની કે પચાવવાની તેની આંતર-શક્તિ હજી ખીલી નથી.

વાંદરાને હથિયાર મળી જાય એટલે કાં તો તે પોતાને ઘાયલ કરી બેસે, અથવા તો બીજાને નુકશાન પહોંચાડે!

જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની શક્તિથી માનવ પોતાનો અવાજ, જગતના દૂર-દૂરના ખૂણા સુધી પહોંચાડી શકે છે. પણ અફસોસ એ વાતનો છે કે વાતચીત કંઈ રીતે કરવી, તે એને હજી આવડતું નથી.

મનુષ્ય, હજી અંતઃકરણ પશુ જેવું ધરાવે છે અને શક્તિઓ દેવ જેવી મેળવે છે. આ શોચનીય સ્થિતિ ચાલુ

રહેશે, ત્યાં સુધી જગતનો આપત્તિઓમાંથી ઉદ્ધાર નથી થવાનો !

પાચન-શકિતને સુધાર્યા વિના પૌષ્ટિક ખોરાકનો કશો ઉપયોગ નથી, તેમ અંતઃકરણને સુધાર્યા વિના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો પણ ઉચિત્ ઉપયોગ થઈ શકતો નથી.

દેવ જેવી શક્તિઓને વાપરવા માટે દેવ જેવા અંતઃ-કરણની જરૂર છે.

અંતઃકરણમાં દિવ્યતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના, શકિતઓ દૈવી નહિ પણ રાક્ષસી બને છે.

પાત્રતાના વિકાસની ઉપેક્ષા કરીને. માત્ર પ્રગતિની ધૂનમાં, ક્ષિતિજો સર કરવાની આંધળી જે દોટ જ્ઞાન-વિજ્ઞાને મૂકી છે, તેણે માનવજાતને વધુ બેહાલ બનાવી છે.

રમતા બાળકને સગડી પાસે ન જવા દેવાય, તેમ જેઓની બુધ્ધિ વાસના તેમજ સ્વાર્થબદ્ધ છે, તેવા માન-વોની અધિકતાવાળા આ જગતમાં, અગત્યની આવશ્યકતા અંતઃકરણને અજવાળનારા ઔષધોની છે ! હૈયું સુધરશે તો કાળા કોલસા પાસેથી પણ એ ઉજળું કામ લઇ શકશે. જ્યારે કાળું હૈયું તો ધોળા ચાકનો ઉપયોગ પણ કાળા કામમાં કરશે. માટે જ્ઞાન-વિજ્ઞાન જેમના માટે છે, તેમની યોગ્યતાને બધી બાજુએથી સુધારવાની પ્રધાન-આવશ્યકતા છે.

૪૪

સિંહાવલોકન કરીએ !

ધ્યેયનો તાર !

મન વીજળી જેવું ચંચળ અને તરલ છે. તેના વેગ અને શકિત વીજળીથી પણ અધિક ચઢિયાતા છે. જો વીજળી અદ્ધરને અદ્ધર રહે તો ફાવે ત્યાં અને ફાવે તેમ પડે ! અને એ વિનાશ સર્જે ! પણ તમે તેને તારમાં પરોવી લો અને કામે લગાડો તો તમારા બધા કાર્યો તે ત્વરિત રીતે કરી આપે, અન્યથા ઉન્માદમાં જ્યાં–ત્યાં અથડાઈ, બધું ભસ્મીભૂત કરી નાખે.

આમ મનના વેગો અને આવેગોને કોઈ શુદ્ધ–ધ્યેયના તારમાં પરોવી લો, તો એ તમારૂં કામ ઝપાટાબંધ કરી નાખે. અન્યથા એના ઝપાટામાં તમે ખુદ આવી જશો.

શક્તિ અને સંયમ

મન આખલા જેવું બળવાન અને રખડું છે. તેના બળ અને ભ્રમણ તો આખલાથી પણ ચઢિયાતા છે. જો તેને સ્વચ્છંદે રખડવા દો, તો તે મારકણું અને ભાંગ-

ફોડિયું બને છે. જો તમે તેને નાથી લો ને ધૂંસરીએ જોડી દો, તો તે જીવનની ગાડીને બરાબર ચલાવે છે.

જેણે મનને પુષ્ટ બનાવ્યું છે, પણ નાથ્યું નથી, અથવા નાથ્યું છે, પણ પુષ્ટ બનાવ્યું નથી, તે એક કે બીજા પ્રકારની ભૂલ કરી રહ્યા છે. શકિત અને સંયમ બંને સરખા આવશ્યક છે. શકિત હશે પણ સંયમ નહિ હોય તો જીવનની ગાડી ઉંધી વળવાની. સંયમ હશે પણ શકિત નહિ હોય, તો ગાડી કયાંક વચ્ચે જ પડી રહેવાની.

પુષ્ટ મન, શકિતદાયક બને છે અને તેને નાથવાથી તે સંયમ સહાયક બને છે. જીવનમાં આ બંને ગુણોની પૂરતી આવશ્યકતા છે.

આત્મશકિત જ વધારે કિંમતી!

મન, એક દૃષ્ટિએ રૂપાળા શીંગડાં પર મોહી પડેલા, પેલી હિતોપદેશની કથાના સાબર જેવું છે. તે (મન) બહારના રૂપમાં, વૈભવમાં, દેખાવમાં તરત જ મોહી પડે છે, જ્યારે જીવનના શિકારીઓ–કામ ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર એનો પીછો પકડે છે, ત્યારે તે રૂપાળા શીંગડા તેને ઝાડી–ઝાંખરામાં અટવાવી દે છે. તેને ત્યારે સાચી મદદ તો તેના પાતળા, લાંબા અને નાજુક દેખાતા પગ જ કરી શકે છે. બહારની નકામી શોભા અને ઠાઠ-ઠઠારા કરતાં પોતાની અંદરની ઉદાવદાર નહિ, એવી પણ આત્મશકિત જ વધારે કિંમતી છે. તે શકિત સદ્દગુણોરૂપે પ્રગટ થાય છે.

તમારી પાસે કેટલું ધન છે ? શી સત્તા છે ? શા સાધનો છે ? શું જ્ઞાન છે ? તેની બડાઈ છોડી દો. આ બધી તો શોભાદાર શીંગડા જેવી ચીજો છે. એ તમને ક્યાંક અટકાવી દે છે. તમારી આંતરિક શકિત કેટલી ખીલી છે ? તે જુઓ. તે જ તમારા કલ્યાણકારી પગ બની તમને મુશ્કેલીમાંથી બહાર કાઢશે.

સિંહ-વૃત્તિ ધરીને સિંહાવલોકન કરતા શીખો!

ટૂંકમાં સત્પ્રવૃત્તિ, સંયમ અને ચારિત્રથી મનને બળાઢ્ય બનાવો. એવું બળવાન મન સિંહવૃત્તિનું ધારક બનશે. પણ સિંહની એક ટેવ પણ તેને જોઈશે, અને તે સિંહાવલોકનની !

સિંહની જેમ છલાંગ મારીને આગળ ભલે વધો, પણ સિંહની જેમ પાછળ જોવાનું ચૂકતા નહિ.

તમે તમારી આવક-જાવકનો હિસાબ રાખો છો ? તમે તમારા અનુભવોની રોજનીશી લખો છો ? તમે તમારા વહી જતા જીવનકાળની પળે-પળ ક્યાં વપરાય છે ?–તે નોંધો છો ?

જો તમે આવું બધું નહિ કરતા હો, તો કેવી રીતે સિંહાવલોકન કરશો ? તમારાં નાણાં અયોગ્ય માર્ગે ખર્ચાઇ જશે અને તેનો તમને ખ્યાલ પણ નહિ આવે ! તમારા અનુભવો વેરાઈ જશે અને સ્મરણોની તાજગી

રહેશે નહિ. તમે વૃદ્ધ થઈ જશો અને તમારૂં યૌવન ક્યાં ગયું ? તેનો પત્તો પણ લાગશે નહિ.

માટે વારંવાર સિંહાવલોકન કરવા માટે તમારા ખર્ચનો તમારા અનુભવોનો અને તમારા સમયનો હિસાબ રાખો. વારંવાર પુરાંત નહિ મેળવો તો પસ્તાશો માટે સિંહ બનીને સિંહવલોકન કરતાં શીખો.

આવક–જાવકના હિસાબની નોંધ રાખનારા સહુની એ ફરજ છે કે–તેઓ પોતાના સમય અને શકિત ક્યાં માર્ગે ખર્ચાય છે ?–તેની પણ નોંધ રાખે અને જીવનમાં સદ્-ગુણોના વિકાસની આવક બરાબર વધતી રહે છે કે નહિ–તેની ચીવટ રાખે. આ આવક વધવી જ જોઇએ.

તમારી પાસે શું છે એનું મહત્વ એટલું નથી, જેટલું તમે શું છો ?–તેનું છે. એટલે જીવનમાં સિંહવૃત્તિ જગા-ડવા માટે તમારે મનના માલિક બનવું પડશે. મનની માલિકી માલિકની આજ્ઞાને સોંપવી પડશે તો જ જીવનની પળેપળનો સર્વોત્તમ સદુપયોગ કરવાની કળા તમે હસ્તગત કરી શકશો.

卐

૪૫

ચમત્કારનું વિજ્ઞાન

બ્રાઝિલના જંગલોમાં આવેલાં કેટલાંક સરોવરનાં પાણી પીવાથી ત્યાંના વતનીઓનો ટાઢીયો તાવ ઉતરી જતો હતો. એટલે તેઓ આવા સરોવરને ચમત્કારિક માનવા લાગ્યા હતા.

સ્મશનામાં કેટલીક વાર રાતે ભડકા દેખાય છે અને લોકો તેને ભૂતનો ચમત્કાર માની લે છે. જેનાં કારણો દેખાતા નથી અથવા કલ્પી શકાતાં નથી, એવા બનાવોને ચમત્કાર કહે છે.

કાળાંતરે કાળજી ભરી તપાસને અંતે સમજાયું કે-ઉપરોક્ત સરોવરને કાંઠે ઉગેલાં કવીનાઈનના વૃક્ષોના સંપર્કથી પાણીમાં એની ઔષધિ મિશ્ર થતી હતી અને તેવા પાણીની અસરથી તાવ જતો રહેતો હતો.

સ્મશાનમાં પડી રહેલા હાડકા, તેની અંદરના ફોસફરસના જવલનથી કયારેક ભડકે બળતા દેખાય છે, આવી સમજણનો ઉદય થતા ચમત્કારની કોટિના બનાવો, સામાન્ય

બનાવ જેવા જ ગણાય છે.

મૃત્યુ શય્યા પર પડેલો માણસ એકાએક વગર ઔષધે સાજો થઈ જાય, ભયંકર આપત્તિમથી અણધારી રીતે છૂટકારો થઈ જાય, અણીને વખતે અણુ ચિંતવી સહાય આવી પડે. ન સમજાય એવી રીતે આપણા ચિત્તમા નવી સૂઝ પ્રગટે, બુદ્ધિમા ન ઉતરે એવી રીતે કંઈક બને, ત્યારે લોકો તેમા ઓછે-વધતે અંશે ચમત્કારના ચમકારા નીહાળે છે.

વિજ્ઞાનના વિકાસને લીધે ચમત્કાર જેવી ગણાતી અસંખ્ય બાબતો હવે અતિ સામાન્ય ગણાય છે. કોઇ દૈવી શક્તિ પોતાના મનસ્વી તરંગો પ્રમાણે વિશ્વ નિયમોને કોરાણે મૂકીને ચમત્કાર કરે છે-આવી માન્યતાને હવે ખાસ સ્થાન રહ્યું નથી.

આ અર્થમા ભલે કદાચ ચમત્કાર ન હોય ! પરંતુ વિશ્વનું બધું જ બુદ્ધિમાં ઉતરી શકે છે અને અમને ન સમજાય, એ અમે માનીએ જ નહિ–આવું અભિમાન કોઈ કરે, તો તે પણ મિથ્યા છે.

બુદ્ધિની પહોચ અને શક્તિ ખૂબ જ પરિમિત છે. બુદ્ધિના પ્રદેશથી પર વિશ્વમા એવું કેટલુંય પડયું છે કે–જેના પ્રાગટ્યના નિયમો ભલે હોય, પણ બુદ્ધિ તેનો પાર પામી શકતી નથી. એવું ન હોય, તો જગતમા નવાઈ જેવું કશું રહે જ નહિ ! જ્યાં–ત્યાં અને જ્યારે

ત્યારે અવનવુ અને ચમત્કૃતિ ભર્યું જે બન્યા કરે છે, તે બનત નહિ ! બુદ્ધિના ક્ષેત્રથી ઊંચે, કોઈ અદ્ભુત સૃષ્ટિ છે, જેને સર્વજ્ઞ પુરુષો જ જોઇ-જાણી શકે છે. એની કોઈથી પણ ના કહી શકાય નહિ.

અસામાન્યની વાતો જવા દો. પણ કેટલીક સામાન્ય બાબતો પણ આપણી બુદ્ધિમા કયા પૂરેપૂરી બેસી શકે છે ?

વર્ષો સુધી નિર્જીવની જેમ પડી રહેલું બીજ, ભૂમિ અને જળનો સંયોગ થતા ચૈતન્યથી સળવળી ઉઠે છે. શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી શરીરના માસ અને ચામડી આપો-આપ સંધાઈ જાય છે. આવી તો અસંખ્ય બાબતો બુદ્ધિના કિંચિત્ પણ પ્રભાવ વિના બન્યે જાય છે અને આપણે તેનાથી ટેવાઇ જઇ, તેમા રહેલી સર્જક શકિતથી આશ્ચર્ય પામવાનું ઘણીવાર ભૂલી જઇએ છીએ.

સપાટી માત્રના દર્શનથી, બધું બુદ્ધિમાં ઉતરી ગયું, એમ માની ઘણીવાર બુદ્ધિ ખોટો સંતોષ અનુભવે છે.

વસ્તુઓ અને બનાવો બને છે, તે કોઈના માત્ર કર-વાથી નહિ, પણ તેવા પ્રકારના કારણો મળવાથી ! બુદ્ધિ નવું તો કાંઇ કરતી નથી. જે થાય છે તેની માત્ર નોંધ જ લે છે.

વિશ્વમા રહેલી કોઇ અગમ્ય-શકિત અવનવા રૂપો, ઘટનાઓ અને ક્રિયાઓ સર્જે છે. બુદ્ધિનું તેમા કોઈ ગજું નથી
૧૧ બુદ્ધિ પોતે જ એ સર્જક શકિતનું એક બાળક છે મનુષ્ય

પણ જયારે પોતાની પ્રકૃતિમાથી તદ્દન નવું જ કંઇક પ્રગ-ટાવે છે, ત્યારે આપણે તેને ચમત્કૃતિ જ કહીએ છીએ.

ચમત્કાર એ બુદ્ધિહીન પ્રવૃત્તિ નથી, પણ બુદ્ધિથી ઉચ્ચ કેટિની પ્રવૃત્તિ છે બધા સર્જનોમા નવીનતા અને અદ્ભુત હોય છે, પણ બુદ્ધિહીનતા કયાય જણાતી નથી, એ સ્પષ્ટપણે સાબિત કરે છે કે નૂતન સર્જન એ બુદ્ધિ-હીનતાનું ફળ નથી

જે પ્રામાણિકપણે પોતાના ઉચ્ચ ધ્યેયને વળગી રહે છે અને બુદ્ધિના શિખરો પર ચઢી અગમ્ય આત્મશકિતની આરાધના કરે છે, તેનું જીવન ચમત્કારિક બનવા છતા, તેને મન ચમત્કાર જેવું કાંઈ રહેતું નથી.

પોતાની સીમિત બુદ્ધિમા ન ઉતરે, તેવી બધી બાબતો ચમત્કારિક ! આ માન્યતા જેમ સાવ બરાબર નથી. તેમ પોતાની બુદ્ધિમા ન ઉતરે, બધું જ પોકળ ! આ માન્યતા પણ ખોટી છે.

લોકાલોકના સમગ્ર સ્વરૂપને સર્વજ્ઞ તેમજ સર્વદર્શી પરમાત્મા જ જાણી શકે છે. એમના વચનોમાં વિશ્વાસ મૂકીને આત્મામાં ઓતપ્રોત થનારને ચમત્કારનું સમગ્ર સ્વ-રૂપ ધીમે ધીમે હૃદયગત થવા માંડે છે અને મિથ્યા અનિશ્ચઓગી જીવન-મન મુકત થતું જાય છે.

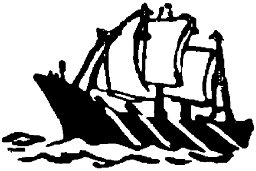

૪૬

માનવતા અને દિવ્યતા

આજે એક વિચિત્ર-વાયરો વાઈ રહ્યો છે:

પેટ પૂરતું અન્ન ન મળતું હોય, અંગ ઢાંકવા પૂરતાં વસ્ત્રો ખરીદવાની શક્તિ ન હોય અને ખાવાને પૂરાં દૂધ-ઘી પણ ન મળતાં હોય, તેવા માણસો દેવને નૈવેદ્ય ધરાવવાની અને દેવ સમક્ષ ધૂપ-દીપ જળાવવાનો આગ્રહ કેમ છોડતા નહિ હોય?

પોતાનું ઘર સમારવાને જેની પાસે ધન નથી તેવા માણસો દેવમંદિરમ આરસ જડાવવાનું અને નકસી કોતરાવવાનું મન કેમ કરતા હશે?

આવા પ્રશ્નો ઘણાના દિમાગમાં ઉઠે છે પણ તેના ઉત્તરો તેમને જડતા નથી. તેથી હતાશ થઈને તેઓ દેવની, દેવમંદિરની અને દેવપૂજાની પેટ ભરીને નિંદા કરવાનો અવળો માર્ગ લે છે. અને પોતાની જાતને સુધારકમાં કલ્પીને એક પ્રકારનો મિથ્યા અહંકાર સેવે છે.

માનવ, માનવ તરીકે ભલે જન્મ્યો હોય, પણ તેને માનવ રહીને જ મરવું કે માનવ જન્મમાં દિવ્યતા તરફ

જવાનો પ્રયત્ન કરતાં-કરતાં મરવું–એ એક પ્રશ્ન છે ભલે તે એક માનવ તરીકે જન્મ્યો અને માનવ સહજ અપૂર્ણતાને ટાળી ન શક્યો હોય, પરંતુ તેટલા માત્રથી તેની દિવ્યતા પ્રત્યેની ભક્તિ ગેરવ્યાજબી છે, એમ કોણ કહી શકે ? તે જ કહી શકે જેણે માનવ-જન્મની કિંમત પેટ ભરવા જેટલી જ આંકી હોય.

ઉદર નિર્વાહ એ જીવનનું અપેક્ષાએ એક આવશ્યક અંગ છે, પણ એ જ એક અંગ છે અને બીજા તેનાથી ચઢિયાતા અંગો અને માનવેતર જીવનમાં અસુલભ એવા અંગોનું મૂલ્ય કાંઇ જ નથી–એ વિચાર સરણી શું યોગ્ય છે?

માનવને મન, દેહ કરતાં આત્મા એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. દેહનું જીવન તો પશુઓ પણ જીવે છે તેટલા માત્રથી માનવની સાર્થકતા શું ?

દિવ્યતાની પૂજામાં માનવતા સાર્થક થાય છે. પૂજા એ કેવળ વિધિ જ નથી. કિન્તુ તેની પાછળ માનવની ભાવના છે, પોતે જે નથી, તે થવાની કામના છે. પૂજાની ક્રિયા દ્વારા માનવી તે ભાવનાને ઉચ્ચારે છે.

સાંસારિક લાભ-હાનિની દૃષ્ટિએ પૂજાના અને તેની પાછળ રહેલી ભાવનાના મૂલ્ય આંકવા એ દિવ્યતાની નરી–ઠેકડી છે.

જે માનવતા દિવ્યતાંને પ્રગટાવી ન શકે, તે માનવતાનું મૂલ્ય પાશવતાથી જરા પણ અધિક નથી.

માનવતાની પૂજા, દિવ્યતાની પૂજાના ફળ સ્વરૂપ ન હોય તો તે પૂજા માનવતાની નહિ, પણ દાનવતાની જ છે.

દિવ્યતાનું મૂલ્ય જેઓ સમજે છે, તેઓ ઘરમાં ભલે અંધારૂં રહે-તેની ચિંતા કરતા નથી, પણ દેવમંદિરમાં દીવો અવશ્ય કરે છે. પોતે અધભૂખ્યા રહે છે, પણ અતિથિ કે સાધુ-સંતને ભોજન આપ્યા સિવાય નથી રહી શકતા.

ઐહિક સુખોમાં સર્વસ્વને જોનારાઓ આ વાત નહિ સમજી શકે. દિવ્યતા પ્રગટાવતી માનવતાના જ જેઓ પૂજારી હશે, તેઓને આ વાત સહેલાઈથી સમજાશે.

પેટ ભરી માનવતા અને દિવ્યતાની યાત્રા સ્વરૂપ માનવતા એ બે વચ્ચે મોટું અંતર છે.

સંસારી જીવો ભલે ગણત્રી કર્યા કરે, હિસાબ મેળવ્યા કરે, ઉપયોગિતાવાદને આગળ કરીને માનવતાને છેહ દે, પણ દિવ્યતાના પંથે વિહરવાની તાલાવેલીવાળો સાચો માનવ, દેવ કે દેવમંદિર, ગુરૂ કે ગુરૂમંદિર, ધર્મ કે ધર્મ-સ્થાનને કદી નહિ ભૂલે, નહિ ભૂલી શકે.

દિવ્યતાના સાધનરૂપ નાનામાં નાની વસ્તુ પણ તેને મન માનવની સકલ સમૃદ્ધિઓથી પણ અધિક સમૃદ્ધિવાળી છે. સકળ સુખોપભોગથી પણ અધિક સુખકારક છે.

વિચાર અને વર્તનનો સમન્વય

સારો પાક ઉતારવો હોય તો સારા બીજ મેળવવા જોઈએ. જમીન ગમે તેટલી ફળદ્રુપ હોય, હવાપાણી ગમે તેટલા અનુકૂળ હોય, ખેડૂત ગમે તેટલો ઉદ્યમી હોય, તો પણ સારા 'બિયારણ' વિના સારો પાક ન ઉતરી શકે! જેવું બી હોય, તેવું જ ફળ આવે.

વિચારો અને ભાવનાઓ એ જીવનના 'બિયારણ' છે. ઉત્તમ વિચાર કે ઉન્નત ભાવના એ ઉત્તમ બી જેવા છે.

આખો દિવસ વૈતરું કરવાથી કે ઘાંચીના બળદની જેમ યંત્રવત્ પ્રવૃત્તિમાં જોતરાયા રહેવાથી જ ઉત્તમ ફળ મેળવી શકાતા નથી. વર્તનની કિંમત ઘણી છે, પણ વિચારની કિંમત ભૂલીને નહિ.

સારો ખેડૂત પ્રથમ ઉત્તમ પ્રકારનું બી મેળવશે. પછી તેને વાવશે અને સારું ખાતર આપશે. પછી પાણી પાઇને મોલ તૈયાર કરશે. મોલને કણુસલાં આવશે, ત્યાં સુધી તેનું જતન કરશે. આજુબાજુ નિંદામણ કરશે. અને સદા જાગૃત રહી પાક લણવા સુધી ધીરજ ધરશે.

વિચારરૂપી બી ઉત્તમ હોય તો પણ તેને વાવ્યા વગર કે ઉછેર્યા વગર કશું નિષ્પન્ન થવાનું નથી. વિચારને વર્તનમાં પરિણમાવ્યા વિના તેને યથાર્થ મહત્તા મળતી જ નથી. તેમ છતાં 'બી' તે તો 'બી' જ છે. તે ભૂમિમાં પડ્યું નથી, ત્યાં સુધી કાંઈ નિષ્પન્ન થતું નથી, એ વાત સત્ય છે, તો પણ તેનામાં અમાપ શક્તિ તો રહેલી જ છે.

સારૂં 'બી' પણ કોઈ સારા વર્તનરૂપી છોડના કણુસલામાંથી જ છૂટું પડેલું છે. આ રીતે વિચાર અને વર્તન વસ્તુતઃ એક જ વિકાસ યોજનાના બે જુદા–જુદા છેડા છે. વિચાર કે ભાવના એ પણ એક પ્રકારનું કાર્ય જ છે. તેથી તેનું પણ કારણ શોધવું જોઈએ. એ કારણ, પૂર્વ જીવનકાળના વર્તન સિવાય બીજું કાંઈ નથી.

જીવનરૂપી ખેતરમાં ઉત્તમ પાક પકવવા ઈચ્છનારે ઉત્તમ વિચારોની કિંમત જેમ ઓછી નહિ આંકવી જોઇએ, તેમ ઉત્તમ વિચારોની કિંમત આંકનારાઓએ ઉત્તમ વર્તનની પણ તેટલી જ કિંમત આંકવી જોઇએ.

ઉત્તમ વિચાર અને ઉત્તમ આચાર, ઉભયનો યથાર્થ–સમન્વય, 'આદર્શ જીવન'માં જ પરિણમે છે !

૪૮

ઉચ્ચતાની અભિરૂચી

કોઇ પણ પ્રવૃત્તિનું પ્રેરક બળ, તેમાં રહેલો રસ છે. જે રસપૂર્વક કામ કરે છે, તે કદી થાકતો નથી.

અમુક પ્રવૃત્તિ સારી છે, એટલું જાણવા માત્રથી તે પ્રવૃત્તિ કરવા ભાગ્યે જ કોઈ પ્રેરાઇ છે. અથવા અમુક પ્રવૃત્તિ ખરાબ છે, એમ જાણવાથી કોઇ તેને છોડી દેવા તૈયાર થતું નથી. જો એવું હોત તો સદાચારી બનવા માટે વિદ્વતા જ પૂરતી ગણાત! અથવા પુસ્તકો જ ગુરુના સ્થાને ગોઠવાઈ જાત!

ઉચ્ચ વસ્તુઓના જ્ઞાન માત્રથી ઉચ્ચ બનાતું નથી, પરંતુ ઉચ્ચ પ્રકારની અભિરૂચિ કેળવવાથી જ ઉચ્ચ બનાય છે.

અભિરૂચિ તરફ દુર્લક્ષ કરીને, હકીકતોના ઢગલાને 'જ્ઞાન' કહેવાની અને એ ઢગલા પર બેસીને સર્પની જેમ ફૂંફાડા મારનારને કેળવાએલો માનવાની એક પ્રથા પડી છે, પરંતુ તેની પાછળ વિચાર નથી.

જ્ઞાનમાં રહેલા રસને ચાખી શકવાની જેનામાં શકિત નથી, તેને જ્ઞાની કહેવાને બદલે 'વેદીઓ' કહેવો એજ

વધુ યોગ્ય છે. મોટે ભાગે અધિકાંશ જીવોની રૂચિ હલકી વસ્તુઓ તરફ જ રહેતી હોય છે. તેનાં બે કારણો છે.

એક તો હલકી વસ્તુઓની છત વધારે હોય છે. લગભગ સર્વત્ર તે જ જોવા તેમજ ચાખવા મળે છે, તેથી અભિરૂચિ પણ તેના જેવી બની જાય છે.

બીજું કારણ ઉંચી વસ્તુઓની અછત છે. તેથી તેને જોવાનો કે તેનો સ્વાદ ચાખવાનો પ્રસંગ જ ઓછો મળે છે.

સિનેમાના ટાયલા તેમજ તેના ઢંગ–ધડા વગરના ગાયનોમાં લોકો રસ શાથી લે છે? તેને વારંવાર જોવા અને સાંભળવા સહુ કોઈને સહેલાઈથી મળે છે. તેનો સ્વાદ ચાખવાથી તેમાં રસ બંધાઈ જાય છે.

ઉચ્ચ–પ્રેમ જોવાનો તેમજ ઉચ્ચ પ્રકારનું સંગીત સાંભળવાનો સુઅવસર ભાગ્યે જ મળે છે. એટલે પછી તેના આસ્વાદ અનુભવવાની તો વાત જ કયાં રહી? પછી તેમાં અભિરૂચિ કેવી રીતે કેળવાય?

માણસ જો ઉંચે ચઢવાનો શ્રમ ઉઠાવે અથવા બીજા કોઇ તરફથી તેને તેવો ઉચ્ચ રસ ચાખવા મળે, તો પછી તેને હલકી વસ્તુમાં રૂચિ રહેતી નથી.

નાની વયના બાળકો, કિશોરો કે કુમારોને તો હલકી વસ્તુઓમાં રસ લેવાની એક પણ તક ન મળવી જોઈએ. તેમની સન્મુખ હંમેશાં ઉચ્ચ વસ્તુઓની તેમજ વાતોનીજ રજુઆત થવી જોઇએ. નાની વયથી જ જો તેમને સારી

વસ્તુઓનો સ્વાદ ચાખવા મળશે, તો પછી નઠારી વસ્તુઓ તેમને ગમવાની જ નહિ !

સારી વસ્તુઓની રૂચિ કેળવવા માટે, સારી વસ્તુઓ અલ્પ હોવાથી તેની શોધ કરવી પડે છે. પોતાની ભૂમિકાથી ઉંચે હોય, તો તેનું સાન્નિધ્ય સેવવા માટે ઉંચે ચઢવાનો શ્રમ ઉઠાવવો પડે છે. અને જો આ શ્રમ ઉઠાવીએ તો બેડો પાર થઈ જાય!

ઉચ્ચ વસ્તુની અભિરૂચિ કેળવવા માટેનો શ્રમ અનેકગણો બદલો મેળવી આપે છે. પછી તે રૂચિ ધરાવનારનું જીવન વિસ્તીર્ણ બને છે, તેનો આનંદ 'શુદ્ધ' બને છે, તેની સંપત્તિ દૈવી થાય છે ક્રમશઃ ઉચ્ચતાની અભિરૂચિ દૃઢ થતી જાય છે. પછી હલકી વસ્તુઓની હાજરીને પણ તે સહી શકતો નથી.

સદભિરૂચિવાળાને નઠારી પ્રવૃત્તિઓ દુર્ગંધની જેમ અકારી થઈ પડે છે. તીવ્ર અરૂચિ થવાને લીધે તે વિના પ્રયત્ને, હલકી બાબતોથી સદાય દૂર રહે છે. ઉચ્ચતાની દૃઢ થતી જાય છે. પછી હલકી વસ્તુઓની હાજ· અભિરૂચિ કેળવવી તે જ સદાચારનું ખરેખરૂં પ્રેરક બળ છે.

સાચો ગુરૂ, સાચો શિક્ષક કે સાચો નેતા તે જ છે કે—જે પોતાના શિષ્ય, વિદ્યાર્થી કે અનુયાયીના અંતઃકરણમાં સદ્‌વસ્તુ પ્રત્યેની અભિરૂચિ જગાડવા વારંવાર પ્રયાસ કરે છે.

માત્ર હકીકતના જ્ઞાનથી કે પુસ્તકોના 'પોપટિયા–પાઠ' માત્રથી સદાચારી બની શકાતું નથી.

સાચા જ્ઞાન મુજબ જીવન ઘડવા માટે તે જ્ઞાનનો રસ ચાખવો જોઇએ. એ રસ ચાખવાનું કાર્ય દુષ્કર છે, તો પણ ઉપેક્ષણીય નથી. કારણ કે તે તેનું પૂરૂં વળતર અપાવે છે.

ઉચ્ચ વિચારો, વાતો અને વસ્તુઓમાં રસિકતા કેળવવાથી નિરસતા દૂર થાય છે અને સરસ આચારમાં ધીમે ધીમે સમરસતાનો અપૂર્વ આહ્લાદ અનુભવવા મળે છે.

❖

શ્રદ્ધા વડે, મેધા વડે, ધૃતિ વડે, ધારણા વડે અને અનુપ્રેક્ષા વડે થતી પ્રભુની સ્તુતિ અને ધ્યાન અનુક્રમે બોધિ, સમાધિ અને સિદ્ધિનું કારણ બને છે.

o

અયોગ્યને શરણે ન જવું એનું નામ દુષ્કૃત ગર્હા છે. અને યોગ્યને શરણે જવું એનું નામ સુકૃતાનુ મોદના છે. એ બંને શરણગમન રૂપ સિક્કાની બે બાજુઓ છે.

૪૯

કાર્ય-કારણની સાંકળ

કાર્ય અને એના કારણને, કર્મ અને એના ફળને કાંઇ સંબંધ જ નથી-એમ માનીને મોટા ભાગના માણસો વર્તતા હોય છે. બધી અનીતિ, બધી અવ્યવસ્થા અને બધી અશાન્તિની ઉત્પતિનું મૂળ કોઈ હોય તો તે આ અવળી-માન્યતા જ છે

લોકો ફળ પર નજર ઠેરવે છે અને તેની પ્રાપ્તિ જેનાથી થાય છે, તે કર્મોને સર્વથા વિસરી જાય છે. કાર્ય પ્રત્યે ઉત્સાહ ધરાવે છે, પણ તેને સર્જનાર કારણો પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે. બધાને અપેક્ષિત પરિણામ જોઈએ છે, પણ તે શેમાથી ઉત્પન્ન થાય તેના વિચારને નિરર્થક માને છે. મનની આ અવૈજ્ઞાનિક-વૃત્તિ ઘણી વ્યાપક છે.

મનમાં રહેલી આ અવૈજ્ઞાનિક-વૃત્તિ જેટલી વ્યાપક છે, તેટલી જ ભ્રામક છે. દુનિયા કાંઈ પેલા કલ્પનાના ગંડુ રાજાની કાલ્પનિક રાજધાની નથી કે-આપણે જે માગીએ તે આકાશમાંથી આપોઆપ આવીને પડે! દરેક વસ્તુ કાર્ય-કારણની પ્રચ્છન્ન પણ અવિચ્છિન્ન સાંકળથી જકડાએલી

છે. કોઇ પણ સાધ્ય મેળવવા માટે, તે માટેનાં સાધનોની અને તેની સાધનાની ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થયે જ છૂટકો છે.

આ સત્ય નહિ સમજી શકવાથી જ વિના મૂલ્યે, વિના અધિકારે, વિના શ્રમે ઇચ્છિત મેળવી લેવાની ભિખારી-મનોદશા મોટા ભાગના માણસોમાં પ્રવર્તે છે. સાચો માર્ગ મૂકી, ગમે તે માર્ગે જવા માણસ લલચાય છે, કોઈ દેવી દેવલામાં, કોઇ ચમત્કારમાં તો કોઇ વળી તેવા જ બીજા અમાનુષી-તત્ત્વોમાં વિશ્વાસ મુકી નિષ્ક્રિય બને છે અને એવી જ બીજી ઘોર-ભ્રમણાઓમાં અમૂલ્ય જીવન વેડફી નાખે છે.

કાર્ય અને કારણ સર્વથા ભિન્ન નથી. કિન્તુ એક જ ક્રિયાની વહેલી-મોડી અવસ્થાઓ છે. એ રીતે કર્મ અને તેનાં ફળ જુદા નથી. કર્મના પ્રારંભ સાથે જ ફળની શરૂઆત થાય છે.

કર્મ કર્યા વિના ફળના ધણી થનારા, કિંમત આપ્યા વિના વસ્તુના માલિક બનનારા. યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના અધિકાર પર આરુઢ થનારા, જ્યા દેખાય છે-ત્યાં પણ કાર્ય-કારણનો આ અવિચળ નિયમ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મફતીઆ બનીને મેળવેલું કે અનીતિ ભર્યા વ્યવહારથી પ્રાપ્ત કરેલું પણ તેનું ફળ અચૂક લાવે છે. તે કદી ભોગવી શકાતું નથી અને આખરે હલાહલ-વિષ બની રહે છે.

આપણને દેખાય કે ન દેખાય, પણ કર્મ-ફળનો નિયમ અસંદિગ્ધ છે, સત્ય છે. અફર છે. સાવ મફતનું કદી કોઈને પ્રાપ્ત થતું નથી, પ્રાપ્ત થાય તો પચતું નથી.

શાસ્ત્રો કહે છે-કર્મ કર, પણ ફળનો મોહ છોડ કારણ કે ફળ એની મેળે આવનારી ચીજ છે. મૂલ્ય ચૂકવ્યા વિના ફળની ઇચ્છા કરવી એ ભિક્ષુકવૃત્તિ છે. એથી ધાર્યું ફળ મળતું નથી. પણ જે કાંઈ મળે છે તે તેના માલિકના જીવનને ક્ષુદ્ર બનાવનારૂં નીવડે છે.

મૂલ્ય બરાબર આપ્યા વિના કાંઈ પણ લેવું તે હાનિકારક છે આ સમજણને પામવી અને પચાવવી, એમાં જ માનવજીવનનું, માનવને, મળેલ મન અને મનન શકિતનું બુદ્ધિ અને તેનાં સાચા-ફળનું સાર્થકય છે-

કેવળ ફળાસકિત જીવનને અશકત બનાવે છે. જીવનનું લક્ષ્ય, ઉત્તમ પ્રકારના વાવેતર તરફ વળે, એટલે ફળાસકિત નામશેષ થતી જોવાય છે.

卐

સભયને નિર્ભય બનાવવા માટે સર્વહિત ચિંતન રૂપ મૈત્રી ભાવનું અને એ ભાવથી ભરેલા શ્રી પંચપરમેષ્ઠિનું અવલંબન છે. એ અવલંબન લેવાથી સભયતા જાય છે અને 'નિર્ભયતા' પ્રગટ થાય છે.

૫૦

સંયોગો અને સિદ્ધિ

તમે સફળ થવા શક્તિમાન છો, પણ સંયોગો તમને સફળ થવા દેતા નથી–આ કેવળ બહાનું છે.

બહારના સંયોગો માટી જેવા છે. જ્યાં સુધી તમે તેનાથી દૂર ભાગવા પ્રયાસ કરશો, ત્યાં સુધી તમને ખરી સિદ્ધિ મળશે નહિ અને સંયોગોની માટીમાંથી ત્યાં સુધી કંઇક નવું ઘડી શકાશે નહિ.

સંયોગો જેવી એક કોઈ 'વસ્તુ' છે, તેનો અહીં ઈન્કાર નથી, પરંતુ મનુષ્યની પ્રકૃતિ; કાર્ય શક્તિ અને એની વિશિષ્ટતાનો અહીં એકરાર કરવાનો છે.

જે એકને નિરાશાજનક લાગે, તે જ સંયોગો બીજાને આશા પ્રેરક લાગે. જે સ્થિતિ એકને વિકટ લાગે, તે બીજાને સરસ એક તક સમાન થઇ પડે. જેનાથી એક હારીને ભાગે, તેને બીજો પોતાને વશ કરી, પ્રગતિ સાધે–એવું આ જગતમાં બનતું આવે છે.

સંયોગો તો સરિતાના જળ જેવા છે. જે તેમાંથી નહેર કાઢી, તેને પોતાના ખેતરમાં વાળી લે, ત્યાં તે વળી

જાય છે !

જેમ લોઢાને ટીપીને લુહાર, લાકડાને કાપીકૂપીને સુથાર અને માટીને ઘાટ આપીને કુંભાર પોતાનું ધાર્યું કરી શકે છે, તેમ સામર્થ્યવાન મનુષ્ય સંયોગોનો યથાર્થ ઉપયોગ કરીને પોતાનું ધાર્યું કરી શકે છે.

આપણી પાસે પૈસા નથી એટલે આપણું ધાર્યું થતું નથી, આપણી પાસે વિદ્યા નથી એટલે આપણી ધારણા બર આવતી નથી, આપણી પાસે સાધનો નથી એટલે બધું બગડી જાય છે-એવું એવું બોલીને માણસ પોતાના સંયોગોને દોષ દે છે.

ખરી હકીકત એ છે કે આ રીતે રોદણા રડનારો સિદ્ધિના ક્ષેત્રથી બહુ દૂર છે ત્યાં સુધી પહોંચવા માટેનું બળ અજમાવવાનું સામર્થ્ય તેનામાં છે નહિ અને જ્યાં સુધી ઉક્ત પ્રકારનાં રોદણાં એ રોતો રહેશે, ત્યાં સુધી તે સામર્થ્ય પ્રગટ થવાનું પણ નથી.

હરેક માણસમાં એવું 'કંઇક' છે. જે બીજામાં નથી. માણુસ ભિન્ન છે, એનો અર્થ જ એ કે તે બીજા કરતાં કંઈક જુદી સ્થિતિ અને શકિત ધરાવે છે. પોતાની ભિન્નતા ઓળખી લેવી અને પોતાનું સાચું કામ શોધી કાઢી, સંયોગોને તે દિશામાં વાળવા પ્રયત્ન કરવો એમાં જ પુરુષાર્થ છે.

આપણે બીજા બધા કરતાં કંઇક જુદી જ સ્થિતિમાં

જન્મ્યા છીએ, એટલે સંયોગો પણ આપણી સામે જુદી જ સ્થિતિમાં ઊભા રહેવાના. કારણ કે સંયોગની પ્રાપ્તિમાં દૈવ પણ કારણ છે. દૈવ-યોગે પ્રાપ્ત થએલી પોતાની સ્થિતિમાં ઉણપ જોઈને નિરાશ ન થતા, મનુષ્યે તેમાં રહેલી વિશિષ્ટતા શોધી કાઢવી જોઈએ. અને જે સંયોગો આપ મેળે મળ્યા છે, તેનો સારામાં સારો સદુપયોગ કરી લેવો જોઈએ.

જે મળ્યું છે તે અપૂરતું છે-એમ માની, ભાગ્યને દોષ દઈ રોદણાં રડ્યાં કરતાં તેમાં જ સર્વ શકિત ખર્ચી સિદ્ધિને માટે મથવું જોઇએ. મળેલા ભાગ્યને વખાણવામાં અને તેનો સદુપયોગ કરી લેવામાં જ ખરો પુરુષાર્થ અને સદ્બુદ્ધિ છે. નહિ કે નિંદવામાં અને પોતાની અશકિતનો ખોટો બચાવ કરવામાં. એમ કરવું એ તો એક પ્રકારની આત્મ-વંચના છે.

સારા સંયોગોની રાહ જોઈને માત્ર બેસી રહેવામાં જીવનની બરબાદી છે. દઢ નિર્ધાર દ્વારા સંયોગો પર સવાર થઈ શકનાર જ જીવનમાં સંગીન-સફળતા સાધી શકે છે.

૫૧

અશાન્તિનું મૂળ

<u>અશાંતિનું મૂળ કારણ</u>

આ સૃષ્ટિમાં બે વસ્તુ આપણી નજરે પડે છે. એક આત્મા અને બીજો દેહ! એક અંદરની વસ્તુ અને બીજી બહારની વસ્તુ!

બાહ્ય વસ્તુ આપણને હમેશાં દેખાતી હોય છે, તેથી તેના પર આસક્તિ-મોહ, સહજમાં-વગર પ્રયત્ને પેદા થાય છે. જ્યારે આત્મા એટલે ચૈતન્ય અંદરની વસ્તુ હોઈને, તે આપણને દેખાતી નથી. કેમકે એ અરૂપી છે. એને કોઈ સ્થૂલ રૂપ નથી. ચૈતન્ય એ જ એનું રૂપ છે.

આ અદ્ભુત રૂપ સાવ પાસે હોવા છતાં અને એ આપણું પોતાનું જ સ્વરૂપ હોવા છતાં, આપણને દેખાતું નથી, એનો અનુભવ આપણને થતો નથી અને તેથી જ આપણાં સુખ, શાન્તિ અને આનંદ આપણી પાસે હોવા છતાં, તેની પ્રાપ્તિ કાજે આપણે બહારની દુનિયામાં દોટ લગાવીએ છીએ, અને પરિણામે અનંત દુઃખ, અશાન્તિ

અને શોક સાગરમાં નિરંતર ડૂબેલા રહીએ છીએ. સવાલ એ થશે કે એ ચૈતન્યનો અનુભવ લેવો કઇ રીતે ?

ચૈતન્યનો અનુભવ કરવાની રીત

ચૈતન્યનો અનુભવ કરવા માટેનો એક સરળ ઉપાય ચૈતન્યની ભક્તિ-કરવાનો છે. ચૈતન્યની ભક્તિ કેવી રીતે કરવી ? ચૈતન્ય વિશે પ્રેમ કે અનુરાગ પેદા કેવી રીતે કરવો ? આ પણ એક સવાલ છે.

ચૈતન્યની ભક્તિ કરવા માટે, એને ઓળખવા માટે, આપણી પાસે જે સાધનો છે, તેમાં મુખ્ય-બુદ્ધિ અને મન છે. આ બે સાધનો વડે આપણે ચૈતન્યની ભક્તિ કરી શકીએ છીએ.

બુદ્ધિ વડે આપણે ચૈતન્યને કઈ રીતે ગ્રહણ કરીએ છીએ, તેના પર ચૈતન્યની ભક્તિનો આધાર છે.

ચૈતન્યનું સ્વરૂપ, પ્રથમ બુદ્ધિએ દલીલોથી બરાબર ગ્રહણ કરેલું હોવું જોઈએ. દલીલો પણ બહુ અટપટી અને ગૂંચવાડો ઊભી કરે તેવી ન હોવી જોઈએ, બુદ્ધિમાં સોંસરી જાય તેવી હોવી જોઇએ.

કેટલીક દલીલો

(૧) આપણે ખાઇએ છીએ, જળપાન કરીએ છીએ, વાત કરીએ છીએ, હસીએ છીએ, મનમાં વિચારો કરીએ છીએ. આ બધું શાના આધારે થાય છે ?

જો દેહમાંથી ચૈતન્ય નીકળી જાય, તો તે જ ક્ષણે શરીર

શબ બની જાય. ચૈતન્યના અભાવે તે વખતે આપણું અસ્તિત્વ જ મટી જાય છે, ખાવા-પીવા કે ઉઠવા-બેસવાની કોઈ પણ ક્રિયા કરી શકતા નથી. એટલું જ નહિ, પણ આત્મા વગરના એ શરીરને સ્મશાનમાં અગ્નિ સંસ્કાર કરવા માટે લઇ જવામાં આવે છે. એટલે દેહની કિંમત કેવળ ચૈતન્ય-આત્માને લીધે જ છે, એમ નક્કી થાય છે.

(૨) આ જગતમાં અસંખ્ય પ્રાણીઓ આપણે નજરે જોઇએ છીએ. કેટલાંક જંતુઓ એટલા સૂક્ષ્મ હોય છે કે- જે આપણી આંખેથી દેખાય અને ન પણ દેખાય.

વિજ્ઞાન કહે છે કે-લોહીના એક ટીપામાં પચાસ લાખ જંતુઓ હોય છે. આ બધાની હયાતિ ચૈતન્ય વિના ઘટી શકતી નથી. ચૈતન્ય કેટલી અદ્દભુત વસ્તુ છે ! એ આપણું જ સ્વરૂપ છે અને નિરંતર આપણા શરીરમાં વાસ કરતું હોય છે, તે તરફ આપણે આપણું લક્ષ્ય દોરવું જોઈએ.

(૩) શુદ્ધતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો ચૈતન્ય-આત્મા જેટલો શુદ્ધ-પદાર્થ, દુનિયાભરમાં બીજો જોવા નહિ મળે.

કોઇ પણ વસ્તુ આપણે એમને એમ પડી રહેવા દઈએ તો તેમાં પરિવર્તન થવા લાગશે. પાણી જેવી નિર્મળ વસ્તુ પણ એક-બે દિવસ એમને એમ પડી રહે તો બગડવા લાગશે. શરીર એક દિવસ પણ સ્નાન વગરનું રહેશે તો મેલું થવા લાગશે.

માત્ર ચૈતન્ય જ એવી વસ્તુ છે કે-આપણે જીવીએ, ત્યાં સુધી (૬૦-૭૦-૮૦ કે ૧૦૦-૧૨૫ વર્ષ પર્યંત) આપણા શરીરમાં રહેવા છતાં એમાં કશો પણ ફરક પડતો નથી. બચપણથી મૃત્યુ સુધી એ ચૈતન્યરૂપે જ રહે છે. અને તેના કારણે જ શરીર પણ સડતું કે બગડતું અટકે છે. મતલબ કે ચૈતન્ય જેવો સ્વચ્છ અને શુદ્ધ પદાર્થ, જગતમાં બીજો કોઈ જડે તેમ નથી.

(૪) સ્થૂલ યંત્ર સારામાં સારૂં હોય તો પણ તેને ચલાવવા માટે માણસની જરૂર રહે છે. એટલે કે ચૈતન્યની જરૂર રહે છે. માણસના શરીરમાંથી ચૈતન્ય ચાલ્યું જાય તો એ શરીર શબ બની જાય છે. એને કોઇ પણ ચલાવી શકતું નથી.

ચૈતન્ય સ્વયંભૂ છે. તેને ચલાવવા માટે બીજા કોઈની જરૂર પડતી નથી. તે જ્ઞાન સ્વરૂપવાળું છે, એટલે તેને જાણવા માટે બીજા કોઈની અપેક્ષા રહેતી નથી.

ચૈતન્ય-સ્મરણ

આવી અદ્‌ભુત વસ્તુ આપણા શરીરમાં નિરંતર વાસ કરતી હોય અને એ આપણું જ સ્વરૂપ હોય, છતાં આપણને એનું નિરંતર સ્મરણ ન રહે, તો તે આપણો કેટલો મોટો અપરાધ ગણાય ?

આપણે બધા આજ સુધી આવો જ અપરાધ કરતા આવ્યા છીએ. આ અપરાધ તો જ દૂર થાય, જો આપણે

ઉપરોક્ત ચૈતન્યનું સ્મરણ કરવાનો સતત પ્રયત્ન કરીએ, એના સ્મરણનો નિરંતર અભ્યાસ પાડીએ. એ પ્રયત્ન અને અભ્યાસમાં સતત મચ્યા રહેવાથી, ધીમે–ધીમે તેમાં સફળતા મળશે. પછી જ્યારે પણ દેહને કષ્ટ થશે, ત્યારે એ ચૈતન્યના સ્મરણથી, એ કષ્ટને આપણે ઘણું હળવું કરી શકીશું, એક સમયે આપણે તેને નિર્મૂળ કરી શકીશું.

ચૈતન્યની આસક્તિ

જ્યારે દેહમાં, ધનમાં કે કુટુંબના મોહમાં આપણો જીવ ફસાય, ત્યારે સમજવું કે–ઉપર વર્ણવેલી ચૈતન્ય વસ્તુનું, જે સ્મરણ આપણને નિરંતર થવું જોઇએ, તે થતું નથી. એના વિશે યથાર્થ અનુરાગ આપણા ચિત્તમાં હજુ પેદા થયો નથી.

મોહ, આસક્તિ કે રાગ એ પણ એક શક્તિ છે. અને જ્યાં શક્તિ છે, ત્યાં એનું કાર્ય થાય જ ! ભલે પછી તે સારૂં થાય કે નરસું થાય. પણ કાર્ય તો થાય જ. મનમાં રહેલી આ શક્તિને આપણે કયાં વાળીએ છીએ, એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે.

જો આપણે મનની આ શક્તિને ચૈતન્ય તરફ વાળીએ તો મોહ, આસક્તિ કે રાગ ચૈતન્યને વિશે પેદા થશે, દેહ, કુટુંબ કે ધનને વિશે નહિ થાય. જો ચૈતન્યને વિશે આપણા ચિત્તમાં અનુરાગ નિર્માણ નહિ થયો હોય, એના વિશે આસક્તિ પેદા નહિ થઈ હોય તો દેહ, કુટુંબ કે ધનની આસક્તિ અને મોહ, શી રીતે નાશ પામે ?

આ રીતે વિચાર કરીને ચૈતન્યને વિશે અનુરાગ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

ચૈતન્યની ભકિત

વર્ષો સુધી વાંચન, સત્સંગ કે પ્રભુ-ભકિત વિગેરે કર્યા છતાં શાન્તિ ન મળતી હોય તો આપણે સમજવું જોઇએ કે—સત્સંગ, વાંચન કે પ્રભુ-ભકિત વડે ચૈતન્યની ભકિત આપણા ચિત્તમાં પેદા થઇ નથી.

આ દિશામાં આપણે એટલી ગતિ કરવી જોઇએ કે—ચૈતન્યનું સ્મરણ થતાંવેંત જ આપણી આંખ ભીની થાય અને આપણું શરીર રોમાંચિત બની જાય !

માને બાળકનું કે બાળકને માનું સ્મરણ થતાં આંખ-માંથી આંસુ વહે છે. તેમ આપણે પણ ચૈતન્યનું બરાબર સ્મરણ કરતાં શિખીએ તો આંસુ આપોઆપ નીકળશે ને આપણી રોમરાજી વિકસ્વર થશે.

બાહ્ય જગતમાં હિમાલય કે ગંગા-નદીને જોતાં વેંત અદ્દભુતતાનો ભાવ વિકસ્વર થાય છે, પ્રભાત-કાળે ઉગતા સૂર્ય તરફ જોતાં જ—આ કેવી અદ્દભુત વસ્તુ છે—એવો ભાવ જાગે છે.

ચૈતન્ય તો હિમાલય, ગંગા કે સૂર્ય કરતાં પણ અદ્દ-ભુત વસ્તુ છે. સૂર્ય ગમે તેટલો પ્રકાશક હોવા છતાં ચૈતન્યને જાણી શકતો નથી. સૂર્યને ચૈતન્યનું જ્ઞાન કદી થઈ શકતું નથી.

જ્યારે ચૈતન્ય વડે સૂર્ય આદિ સમસ્ત જગતનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી તે મહાન છે. સૂર્ય ચૈતન્યને ન જાણે, પણ ચૈતન્ય સૂર્યને જાણે ! ગંગા ચૈતન્યને ન જાણે, પણ ચૈતન્ય ગંગાને જાણે, તો ચૈતન્ય કેટલી અદ્દભુત અને અલૌકિક વસ્તુ થઇ !

આ રીતે ચૈતન્યનું વારંવાર સ્મરણ થતું રહે તો શાન્તિનો અનુભવ થયા વિના ન રહે. ચૈતન્યનું સતત સ્મરણ ચાલુ રહે તો કુટુંબ કાયા તેમજ ધન પ્રત્યેનો મોહ ચાલ્યો જાય. કેવળ કર્તવ્ય બુદ્ધિ જ બાકી રહે. ચૈતન્યની ભક્તિનું આ એક અદ્દભુત ફળ છે.

ચૈતન્યની ભક્તિનું બીજું ફળ એ આવશે કે તે ચૈતન્ય-ધારી સર્વ જીવો પ્રત્યે અભેદને જોતો થશે.

ભેદ બુદ્ધિ, અશાન્તિને, મોહને અને શોકને વધારનારી છે. ચૈતન્ય અંશને લઇને સર્વ જીવાત્માઓ સાથે અભેદ બુદ્ધિ-સમતાને પ્રગટાવે છે, શાન્તિનો અનુભવ કરાવે છે, જ્ઞાન અને આનંદને વધારે છે.

ચૈતન્યનો મહિમા જોવો અને ચૈતન્યના કારણે સર્વત્ર તુલ્યતાનો અનુભવ કરવો એ સુખ અને શાન્તિ મેળવવાનો, સર્વ દેશ-કાળમાં અનુભવસિદ્ધ રાજમાર્ગ છે.

卐

૫૨

પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ શાન્તિ કેમ જાળવાય?

આ પ્રશ્ન ઘણો મહત્ત્વનો છે. સંસાર છે ત્યાં સુધી અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ પ્રસંગો ઊભા થવાના જ! પ્રતિકૂળ પ્રસંગો, પ્રતિકૂળ લાગવા છતાં આપણે તેને સહર્ષ વધાવી લેવા જોઈએ.

એક અપેક્ષાએ પ્રતિકૂળ–પરિસ્થિતિ ઉપકારક છે, કારણ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે, ત્યારે આપણે ક્યાં છીએ–એની આપણને બરાબર ખબર પડે છે. પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં આપણે વિચાર કરતા થઈએ છીએ, ત્યારે આપણામાં જાગૃતિનો યથાર્થ સંચાર થાય છે.

અનુકૂળ પરિસ્થિતિ હોય ત્યાં સુધી આપણામાં જ્ઞાન કેટલું આવિષ્કૃત થયું છે–તેની ખબર પડતી નથી! આપણે અનુકૂળ–પરિસ્થિતિમાં લગભગ જડ જેવા રહીએ છીએ. એમ લાગતું હોય છે કે–આપણને શાન્તિ મળી ચૂકી છે.

પ્રતિકૂળ-પરિસ્થિતિ આવતાંવેંત જ આપણો ભ્રમ ભાંગી જાય છે. જો આપણને ખરેખર શાન્તિ મળી જ હોત તો તે પ્રતિકૂળ-પરિસ્થિતિમાં પણ ખરેખર ટકી રહેવી જોઈએ.

પ્રતિકૂળ-પરિસ્થિતિમાં આપણી શાન્તિનો ભંગ થતો હોય તો જાણવું કે આપણને ખરેખરી શાન્તિ સાંપડી નથી.

પ્રતિકૂળતા ઉપકારક છે.

માણસ સુખ-શાન્તિ મેળવવા માટે જીવતો હોય છે. તેથી પ્રતિકૂળ-પરિસ્થિતિ ઊભી થતાં જ તેની શાન્તિનો ભંગ થાય છે, ત્યારે તે ઊંચોનીચો થઈ જાય છે, પરંતુ તેમાં ખેદ પામવા જેવું નથી જ. એથી તો ઉલટું પ્રતિકૂળ-પરિસ્થિતિએ આપણા ઉપર એક પ્રકારે ઉપકાર કર્યો ગણાય.

જો પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ન આવત તો શાન્તિ મેળવવા માટેનો ઉપાય શોધવાનું મન ન થાત અને પ્રયત્ન કરવાનો ઉત્સાહ ન જાગત. તેથી પ્રતિકૂળ-પરિસ્થિતિનો પ્રસંગ જ્યારે આવે ત્યારે તેને વધાવી લેવો જોઈએ.

શાન્તિ-અશાન્તિનો અનુભવ

શાન્તિ-અશાન્તિનો અનુભવ આપણા મનમાં જ થાય છે. એટલે પહેલાં એ તપાસવું જોઇએ કે-શાન્તિ-અશાન્તિનો ખરો આધાર કોણ છે?

શાન્તિ-અશાન્તિનો ખરો આધાર જો બાહ્ય પરિસ્થિતિને જ માનીએ તો આપણે અખંડ-શાન્તિનો અનુભવ

કદી પણ ન કરી શકીએ. કારણ કે બાહ્ય-સ્થિતિ ઉપર આપણો સંપૂર્ણ કાબૂ હોતો નથી. એટલે હંમેશા એ જ અનુભવ રહેવાનો કે, અનુકૂળ-પરિસ્થિતિ આવે ત્યારે શાન્તિ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં અશાન્તિ !

એથી નિષ્કર્ષ એવો નીકળે કે-શાન્તિ એ નિરપેક્ષ વસ્તુ નહિ, પણ બાહ્ય પરિસ્થિતિને આધીન. પણ ના, એમ નથી. અને જો એમ જ હોય તો કોઈને કદી અખંડ શાન્તિ મળી શકે નહિ. શાન્તિ નિરપેક્ષ વસ્તુ છે અને એ નિરપેક્ષ વસ્તુ જ હોવી જોઇએ. ગમે તેવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ અખંડ શાન્તિ જાળવી શકાય છે-એ સિદ્ધ વાત છે.

તો હવે પાછો એ સવાલ થશે કે આવી નિરપેક્ષ શાન્તિ માણસ કેવી રીતે મેળવી શકે ?

નિરપેક્ષ શાન્તિ કેવી રીતે મળે ?

માણસનું જીવન, દેહ અને આત્મા બંનેની વચમાં ઊભુ છે. આત્માનો આધાર લેવાય ત્યારે શાન્તિ અને દેહનો આધાર લેવાય ત્યારે અશાન્તિ.

આપણે કોનો આધાર લઈને જીવીએ છીએ-તે વિચાર ઉપર જ શાન્તિ-અશાન્તિનું નિર્માણ નિર્ભર છે.

જ્યારે જ્યારે આપણે દેહના આધારે જીવતા હોઇએ છીએ, ત્યારે ત્યારે અશાન્તિનો અનુભવ કરતા હોઈએ છીએ. દેહના આધારે જીવવું એટલે ખાવામાં, પીવામાં, બોલવામાં, ચાલવામાં, જોવામાં, સાંભળવામાં અસંયમી-

પણે જીવવું અને અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય આદિના પાલનમાં શિથિલ બનવું.

જ્યારે આત્માના આધારે જીવવાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ, એટલે કે સંયમી જીવન જીવવાનો સંકલ્પ કરીએ અને તે મુજબ, કષ્ટ વેઠીને પણ જીવન જીવીએ ત્યારે શાન્તિનો અનુભવ કરીએ છીએ.

શાન્તિ એ આત્માનો ગુણ અને આત્માનું પોતાનું સ્વરૂપ હોવાને લીધે આત્માના આધારે જીવન જીવનારને શાન્તિનો જ અનુભવ થયા કરશે.

આત્માના આધારે જીવન એટલે શું ?

જે માણસ આત્માના આધારે જીવન જીવવાનો પ્રયાસ કરતો હોય, તેના ધ્યાનમાં સૃષ્ટિનું મિથ્યાપણું, અસારપણું, ક્ષણભંગુરપણું સ્થિર થઈ ગયેલું હોવું જ જોઈએ. તેના ચિત્તમાં સૃષ્ટિ વિષે વૈરાગ્યના જ વિચારો સતત ચાલ્યા કરતા હોય. ભલે પછી બહારથી પ્રારબ્ધના સંબંધથી આવી પડેલ ઉચિત–કાર્યો એને કરવા પડતા હોય, તો પણ આત્માની આગળ, દેહની–સમગ્ર સૃષ્ટિની કિંમત તેને મન શૂન્ય હોય. સૃષ્ટિમાં ગમે તેવા અને ગમે તેટલા પરિવર્તનો થયા કરતા હોય, તેની તેના દિલ પર જરાય અસર ન હોય, પોતાની શાન્તિને એ કદી પણ ગુમાવે નહિ.

એ પોતે હંમેશા એમ જ વિચારે કે મારું સ્વરૂપ શું ? દેહ કે આત્મા ? જો મારું સ્વરૂપ આત્મા હોય તો

હું શાન્તિ કેવી રીતે ગુમાવું ? કેમકે શાન્તિ તો મારૂં સ્વરૂપ છે. અગ્નિનું સ્વરૂપ જ ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ છે. એ અગ્નિ ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ ગુમાવે તો પછી અગ્નિ રહ્યો જ ક્યાં ?

તે જ રીતે મારૂં સ્વરૂપ જો શાંતિ છે, તો પછી તેને જો હું ગુમાવું, તો જાતને ગુમાવ્યા બરાબર ગણાય.

હું પોતે ખોવાઇ ગયો છું, એવો અનુભવ આપણને ક્યારે ય પણ થતો નથી. હંમેશાં આપણને આપણા હોવા-પણાનો જ અખંડ અનુભવ થાય છે. નિદ્રામાં પણ આપણે જેને 'હું' તરીકે સંબોધીએ છીએ, 'તે' તો 'જાગતો' જ હોય છે. કેમકે ગમે તેવી ગાઢ નિદ્રા પણ પૂરી થતાં વેંત આપણે કહીએ છીએ કે મને આજે ગાઢ નિદ્રા આવેલી! જો આપણે તે વખતે હાજર ન હોઇએ, તો પછી ગાઢ નિદ્રાનો અનુભવ કોણે કર્યો ?

એથી સિદ્ધ થાય છે કે–ગાઢ નિદ્રામાં પણ સાક્ષીરૂપે 'હું' હતો જ. એવો જે 'હું' એટલે 'આત્મા'–તે અશાન્ત થાય એવો પદાર્થ જ ક્યાં છે ?

આત્માના આધારે જીવનાર માણસના હૃદયમાં આવા વિચારો દૃઢપણે વસેલા હોય છે. તેથી તે હંમેશાં શાન્તિનોજ અનુભવ કરતો હોય છે.

આપણે આત્માના આધારે જીવવાનો નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયાસ કરીશું તો આપણને પણ શાન્તિ જ અનુભવવા

મળશે. એમાં લવલેશ શંકા નથી.

વિચાર અને આચાર વચ્ચેનો સુમેળ

આવી શાન્તિનો અખંડ અનુભવ કરવા માટે વિચાર અને આચાર વચ્ચે હંમેશાં સુમેળ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં રહેવું જોઇએ. વિચાર અને આચાર વચ્ચે જો અંતર રહે તો પણ શાન્તિનો અખંડ અનુભવ ન થઇ શકે.

ઘણા માણસોના મનમાં વિચારો ઊંચા આવતા હોય છે, પણ તેવા વિચારોની સાથે અનુસંધાન રાખનારૂં આચરણ તેઓના જીવનમાં હોતુ નથી. એથી પરિસ્થિતિ જ્યાં સુધી અનુકૂળ હોય, ત્યાં સુધી તેમની શાન્તિનો ભંગ થતો દેખાતો નથી, પણ પ્રતિકૂળ પ્રરિસ્થિતિ આવી પડતાં જ તેમની તે શાન્તિ વેર-વિખેર થઈ જતી હોય છે.

જેઓના આચાર અને વિચાર વચ્ચે યોગ્ય સુમેળ હોય છે, તેઓની શાન્તિનો ભંગ નથી થતો. તેથી જીવનમાં સહુથી અગત્યની વસ્તુ, વિચારની સાથે આચારના સુમેળની છે.

અહિંસા, સત્ય, સંયમ, તપ અને બીજા અગણિત આચારો જીવનમાં પાત્રતા વિકસાવે છે. માત્ર સુવિચારોને પાત્ર થવા ઉપરાંત તેના પરિણામે પ્રાપ્ત થતી અખંડ શાન્તિના પણ અધિકારી બનવા માટે બ્રહ્મચર્ય આદિ સદ્ગુણોના અખંડ પાલનની આવશ્યકતા છે.

વૈરાગ્ય વિના જેમ સૃષ્ટિ વિષેની આસક્તિ જતી નથી,

તેમ બ્રહ્મચર્ય આદિ સદાચારોના અખંડ પાલન વિના ચિત્તમાં વૈરાગ્યની સ્થિતિ પણ દીર્ઘકાળ સુધી ટકતી નથી અને એ ન ટકે ત્યાં સુધી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ અખંડ–શાન્તિ ટકાવી રાખવાનું બળ મળતું નથી.

અખંડ શાન્તિના અર્થીએ આચાર અને વિચાર વચ્ચે સુમેળ ટકાવી રાખવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ.

卐

અયોગ્યને શરણે ન જવું એનું નામ દુષ્કૃતગર્હા છે. અને યોગ્યને શરણે જવું એનું નામ સુકૃતાનુમોદના છે. એ બંને શરણાગમનરૂપ સિક્કાની બે બાજુઓ છે.

સભયને નિર્ભય બનાવવા માટે સર્વહિતચિંતન રૂપ મૈત્રી ભાવનું અને એ ભાવથી ભરેલા શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિનું અવલંબન છે. એ અવલંબન લેવાથી સભયતા જાય છે અને 'નિર્ભયતા' પ્રગટ થાય છે.

'મનનો માલિક આત્મા છે, પણ આત્માનો માલિક મન નથી,' એવું જ્ઞાન અને એવો બોધ, 'નમો' પદના વારંવારના સ્વાધ્યાયથી થાય છે.

કલ્યાણ

ધર્મ અને સંસ્કૃતિના સંદેશ-વાહક તરીકે જૈન-જગતમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય અને સર્વાધિક સુપ્રસિદ્ધ 'કલ્યાણ' માસિકના ગ્રાહક બનો અને બનાવો.

[illegible]

[illegible]

એક	[illegible]	રૂ.	૧૫-૦૦
બે	,,	,,	૨૫-૦૦
પાંચ	,,	,,	૬૧-૦૦
દશ	,,	,,	૧૧૫ ૦૦

[illegible]

સંપર્ક

"કલ્યાણ" પ્રકાશન મંદિર

મા. તંત્રીશ્રી કીરચંદ જે. શેઠ

વઢવાણ શહેર-૩૬૩૦૩૦